

REVISTA DE ISTORIE

DIN SUMAR:

ISTORIA ROMÂNIEI

OBSERVAȚII REFERITOARE LA ROMÂNII DIN CRONICA NOTARULUI ANONIM AL REGELUI BELA

VIRGIL CIOCÎLTAN

TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA: ACȚIUNI ȘI PROIECTE PENTRU UNITATEA SPAȚIULUI CARPATO-DANUBIAN (I)

ȘTEFAN ANDREESCU

ELEMENTE INCIPIENTE ALE BURGHEZIEI ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ SUB FANARIOȚI

PAUL CERNOVODEANU

DIN LUPTA SOCIALISTĂ PENTRU AFIRMAREA POLITICĂ A FEMEII ÎN ANII PREMERGĂTORI FAURIRII PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN (III)

GEORGETA TUDORAN

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

5

TOMUL 40

1987

MAI

**ACADEMIA DE ȘTIINȚE SOCIALE ȘI POLITICE
A REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA**

SECȚIA DE ISTORIE ȘI ARHEOLOGIE

COMITETUL DE REDACȚIE

ȘTEFAN ȘTEFĂNESCU (*redactor-șef*), **ION APOSTOL** (*redactor șef-adjunct*); **NICHITA ADĂNILOAI**, **LUDOVIC DEMENY**, **GHEORGHE I. IONIȚĂ**, **AUREL LOGHIN**, **DAMASCHIN MIOC**, **ȘTEFAN OLTEANU**, **POMPILIU TEODOR** (membri).

Prețul unui abonament este de 180 lei.

În țară abonamentele se primesc la oficiile poștale și difuzorii de presă din întreprinderi și Instituții.

Cititorii din străinătate se pot abona adresându-se la ROMPRES-FILATELIA Departamentul Export-Import-presă P.O. Box 12 — 201.

Telex 10376 prsfi r — București, Calea Griviței nr. 64—66.

Manuscrisele, cărțile și revistele pentru schimb precum și orice corespondență se vor trimite pe adresa Comitetului de redacție al revistei „REVISTA DE ISTORIE”. Apare de 12 ori pe an.

REVISTA DE ISTORIE

TOM 40, NR. 5

mai, 1987

ISTORIA ROMÂNIEI

VIRGIL CIOCÎLTAN, Observații referitoare la românii din cronica Notarului Anonim al regelui Bela	445
ȘTEFAN ANDREESCU, Transilvania la începutul secolului al XVII-lea : acțiuni și proiecte pentru unitatea spațiului carpato-danubian (I)	454
PAUL CERNOVODEANU, Elemente incipiente ale burgheziei în societatea românească sub fanarioți	479
GEORGETA TUDORAN, Din lupta socialistă pentru afirmarea politică a femeii în anii premergători făuririi Partidului Comunist Român (III)	493

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

Denaturări și falsificări care jignesc și profanează memoria victimelor terorii horthyste (Dr. Oliver Lustig)	515
---	-----

CRONICA VIETII ȘTIINȚIFICE

Activitatea Institutului de istorie „N. Iorga” în anul 1986 ; Simpozionul științific internațional de la Prilep (R. S. F. Jugoslavia) (Ștefan Olteanu)	531
--	-----

CARTE A ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, <i>România după Marea Unire</i> , vol. II, partea I, 1918–1933, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, XI + 1172 p. (Constantin Mocanu)	537
HORIA BRESTOIU, <i>Impact la paralela 45°</i> , Edit. Junimea, Iași, 1986, 563 p. (Leonida Loghin)	540
JEAN-YVES MOLLIER, <i>Michel & Calmann Lévy ou la naissance de l'édition moderne. 1836–1891</i> , Calmann-Lévy, Paris, 1984, 549 p. (Dan Berindei)	543
JEAN FLORI, <i>L'idéologie du glaive. Prêhistoire de la chevalerie</i> , Librairie Droz, Genève, 1983, 205 p. (Eugen Denize)	545

REVISTA DE ISTORIE

TOME 40, N° 5

Mai, 1987

L'HISTOIRE DE ROUMANIE

VIRGIL CIOCIŁTAN, Observations sur les Roumains de la chronique du Notaire Anonyme du roi Béla	445
ȘTEFAN ANDREESCU, La Transylvanie au début du XVII ^e siècle : actions et projets pour l'unité de l'espace carpato-danubien (I)	454
PAUL CERNOVODEANU, Éléments naissants de la bourgeoisie dans la société roumaine sous les phanariotes	479
GEORGETA TUDORAN, Aspects de la lutte socialiste pour l'affirmation politique de la femme pendant les années précédant la constitution du Parti Communiste Roumain (III)	493

PROBLÈMES DE L'HISTORIOGRAPHIE CONTEMPORAINE

Dénaturations et falsifications qui lèsent et profanent la mémoire des victimes de la terreur horthyste (<i>Dr. Oliver Lustig</i>)	515
--	-----

CHRONIQUE DE LA VIE SCIENTIFIQUE

L'activité de l'Institut d'histoire „N. Iorga” en 1986 ; Le Symposium scientifique international de Prilep (R. S. F. de Yougoslavie) (<i>Ștefan Olteanu</i>)	531
--	-----

LE LIVRE ROUMAIN ET ÉTRANGER D'HISTOIRE

MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, <i>România după Marea Unire</i> , vol. II, partea I, 1918 – 1933. (La Roumanie après la Grande Union), II ^e vol., première partie, 1918 – 1933), Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, XI + 1172 p. (<i>Constantin Mocanu</i>)	537
HORIA BRESTOIU, <i>Impact la paralela 45°</i> (Impacte à la parallèle 45°), Edit. Junimea, Iași, 1986, 563 p. (<i>Leonida Loghin</i>)	540
JEAN-YVES MOLLIER, <i>Michel & Calmann Lévy ou la naissance de l'édition moderne. 1836 – 1891</i> , Calmann-Lévy, Paris, 1984, 549 p. (<i>Dan Berindei</i>)	543
JEAN FLORI, <i>L'idéologie du glaive. Préhistorie de la chevalerie</i> , Librairie Droz, Genève, 1983, 205 p. (<i>Eugen Denice</i>)	545

OBSERVAȚII REFERITOARE LA ROMÂNII
DIN CRONICA NOTARULUI ANONIM AL REGELUI BELA

VIRGIL CIOCÎLTAN

Deși literatura de specialitate privitoare la opera Notarului Anonim al regelui Bela este copleșitoare, numărul de argumente pro și contra autenticității diverselor pasaje este relativ limitat. Din rîndul acestor opinii cristalizate de-a lungul timpului lipsesc, după știința mea, cele pe care le înfățișez în cele ce urmează ¹.

Chestiunea pe care o discut se reduce, în ultimă instanță, la întrebarea dacă Anonymus a fabulat sau nu în cele două arhicunoscute fragmente care îi privesc pe români, anume cînd a consemnat că ungurii i-au găsit la descinderea lor în Panonia, alături de bulgari și de slavi, pe *Blachii ac pastores Romanorum* și că o căpetenie maghiară, *Tuhutum*, a cucerit terra *Ūltrasilvana* de la ducele *Gelou*, *quidam Blacus* ².

Vom examina pe rînd cele două secvențe, după clarificarea prealabilă a înțelesului etnonimului *Blacus* (pl. *Blaci*).

Dezső Pais lansa în anii din ajunul celui de-al doilea război mondial ideea că *Blaci*-i nu sînt numele medieval al românilor, cum se credea îndeobște, ci desemnează o populație turcică ³. Opinia sa a găsit noi adepți după război, între alții pe învățatul turcolog László Rásonyi care conchidea pe baza unei simple asonanțe că etniconul *Blacus* derivă din *Bulaq*, numele unei subdiviziuni a tribului turc *Qarluq* ⁴. Acest subțire argument fonetic invocat pentru a dovedi că *Blaci*-i din Ardeal nu sînt români, ci turci, este zdruncinat tot de turcologul maghiar cînd declară că studiul său „nu privește rolul *Blaci*-lor din hotarele Bulgariei dunărene” ⁵. Prudența lui L. Rásonyi este cît se poate de întemeiată : corespondența papei Inocențiu III cu țarul Ioniță Asan nu lasă absolut nici un dubiu că *Blaci*-i sud-dunăreni sînt români, nicidecum *Qarluq*-i ⁶. Despărțirea arbitrară operată de orientalistul ungar între *Blaci*-i din Ardeal și cei din sudul Dunării este contrazisă de misionarul franciscan Guillaume de Rubrouck care consemna în 1254 identitatea etnică între românii din nordul și din sudul fluviului, numiți de tătari deopotrivă *Ulac* *, nume pe care același călugăr minorit îl echivala cu termenul occidental *Blac* (*Ulac** *quod idem est quod Blac*) ⁷. Chiar dacă n-am dispune de această mărturie decisivă și ne-am mărgini considerațiile doar la *Blaci*-i din Transilvania, nu poate fi trecută cu vederea o piesă de dosar capitală, neglijată de L. Rásonyi : sașii din Ardeal îl numesc pînă astăzi pe român *Blóch* ⁸, o trimitere neîndoielnică la *Blacus*, singura formă utilizată pînă spre mijlocul secolului XIII în cronicile și documentele redactate în latină, după care este înlocuită treptat, în primul rînd (dar nu exclusiv) de variantele latinizate ale termenului popular maghiar *oláh* (*Olachi*, *Olaci* etc.) ⁹. Înțelesul lui *Blacus*, etnicon cu care românul își face

aparitia în scrisul medieval al Occidentului, este pe cale de a fi uitat în secolul XV, ceea ce îl face pe Lampo Birago, un strateg al cruciatei târzii, a cărui operă a intrat recent în circuitul științific, să lămurească : *esse aiunt . . . Blachos sive, ut nos dicimus, Valachos, corrupto nomine*¹⁰.

Clarificarea italianului este deosebit de prețioasă : ea nu îi dezleagă numai pe *Blaci* de presupusa apartenență la marea familie a neamurilor turcești, ci le precizează și locul în cadrul romanității : *Blacus*, identic cu *Valachus*, înseamnă român și numai român.

O confirmare a ecuației *Blacus* = „român” se află în formula Notarului Anonim *quam terram* (sc. *Pannonie*) *habitarent Sclavi, Bulgarii et Blachii ac pastores Romanorum*¹¹. Sintagma paralelă din cronica lui Simon de Kéza, *Blachis, qui ipsorum* (sc. *Romanorum*) *fuere pastores et coloni, remanentibus sponte in Pannonia*¹², dovedește că „păstorii romanilor” constituie și la Anonymus o explicație a etnonimului *Blachii*¹³.

Cum se justifică această explicitare ?

Răspunsul, poate involuntar, la această întrebare se găsește în volumul elaborat în timpul celui de-al doilea război mondial de istorici de frunte din Ungaria care s-au aplecat stăruitor asupra evului mediu românesc : „Dezvoltarea colonizării românești în regatul ungar ne-ar apărea ca o serie de evenimente de neînțeles și tulburi dacă n-am cunoaște modul de viață al românilor. În Peninsula Balcanică se numeau *vlach* (sic) încă din secolul XII toți cei care duceau o viață de păstori nomazi. Astfel, numele unui popor a sfârșit prin a desemna o profesie. Acest obicei se regăsește și în Ungaria . . .”¹⁴.

Lăsînd la o parte deformările prezunțioase ale pasajului (imigrare, nomadism), nu poate fi contestat faptul, subliniat de istoricii unguri, că termenul *oláh* a însemnat în evul mediu atît „român”, cît și „păstor”¹⁵. *Quinquagesima ovium*, „datul oilor”, dare prin excelență românească, prelevată de regii Ungariei, concură în sensul acestei dicotomii semantice¹⁶. Specialiștii maghiari, arogîndu-și paternitatea acestei constatări, trec sub desăvîrșită — dar grăitoare ! — tăcere pe adevăratul ei părinte : Notarul Anonim al regelui Bela.

Ce l-a obligat pe Anonymus să folosească formularea explicită *Blachii ac pastores Romanorum* în locul sinteticului *oláh* este limpede. Conformîndu-se canoanelor literare în vigoare, el a înlocuit consecvent variantele populare cu cele culte. După cum formele latine, de exemplu *Ruthenus* și *Polonus*¹⁷, înlocuiesc în cronica sa cuvintele populare *orosz*, respectiv *lengyel*, tot așa *Blacus* ține locul lui *oláh*. Spre deosebire însă de *orosz* și de *lengyel*, care n-au însemnat altceva decît „rutean” și „polon”, etniconul *oláh* a dobîndit și o certă conotație profesională, anume aceea de „păstor”. Notarul Anonim a transpus cît se poate de fidel în latină cele două sensuri din limba maghiară medievală ale cuvîntului (pl.) *oláhok* : etnonimic, *Blachii* și, profesional, *pastores*.

După cum este știut, în istoriografia problemei a fost acreditată părerea că *Blachii ac pastores Romanorum* din Panonia se referă, într-adevăr, la o populație romanică, dar în nici un caz la români, ci la unul de rudele lor occidentale. În acest sens au fost invocate două argumente : natură toponimică, celălalt derivat din mutațiile politice și demografice petrecute în Panonia în secolul IX.

Mathias Gyoni constată, astfel, că în Sirmium, în Zips, în comitatele Zemplen și Liptó sînt atestate în secolele XII și XIII localități numite în documente *Franca villa*, *Villa latina*, *Wallendorf* care trimit sigur la

ocoloniști (*hospites*) de origine romanică apuseană¹⁸. În toate exemplele citate, echivalentul lor în limba maghiară are fără excepție în compunerea etnonimul *olasz*, termen care, ne informează același istoric, înseamnă „italian”, „lombard”, „francez”, „valon”, „spaniol”¹⁹. În nici una dintre numeroasele surse utilizate pentru clarificarea conținutului semantic al lui *olasz* nu se găsește nici cea mai discretă urmă a ocupației pastorale a acestor colonii romanice venite în Ungaria din Apus, lucru pe care, de altfel, M. Gyoni nici nu-l susține. Existența incontestabilă a coloniștilor romanici apuseni (*olaszok*) în regatul ungar nu înseamnă în nici un chip, cum lasă să se înțeleagă istoricul maghiar, absența românilor (*Blachii* = *oláhok*) în Panonia anterioară descălecatului triburilor ungurești în pustă. Cele două grupuri romanice nu pot fi confundate și nu se exclud reciproc. Faptele de limbă se opun categoric răstălmăcirii, oricât de savante, a spuselor univoce ale lui Anonymus: pe cât de stringentă este reducerea sintagmei *Blachii ac pastores Romanorum* la *oláhok* (cu cele două înțelesuri, „români” și „păstori”), pe atât de imposibilă este corelarea ei cu *olaszok* care a însemnat în evul mediu exclusiv „romanici apuseni” (astăzi „italieni”)²⁰.

Al doilea argument al contestației *Blachii* = „români” este dedus din letopiseșul lui Nestor, potrivit căruia *volohii* i-au atacat pe slavi (după 679—680), fiind, la rîndul lor, alungați de unguri din Panonia (cca 895—896)²¹. M. Gyoni observă corect că izvoarele istorice nu menționează nici un atac al românilor asupra slavilor în această perioadă, în schimb semnaleză că *de Pannonia venerunt* (să-i prezinte omagiu lui Carol cel Mare)... *princeps Avarorum et alii principes ac duces Sclavorum circa Danubium habitantium, qui a ducibus Francorum, qui in Pannoniam missi fuerunt, ad presentiam principis iussi sunt venire*²². Prin urmare, conchide perspicace istoricul maghiar, *volohii* amintiți în această împrejurare în cronica lui Nestor trebuie considerați „franci”, pătura conducătoare a provinciilor dunărene care au aparținut mai întâi imperiului franco-roman al lui Carol cel Mare, apoi imperiului franc oriental al succesorilor săi²³. Nici vorbă, concordanța izvoului latin este prea mare cu cea a sursei slave pentru a nu admite că *volohii* lui Nestor îi desemnează, în cazul acesta cel puțin, pe frincii cuceritori ai Panoniei, nu pe români. Ca și în cazul coloniilor romanice occidentale din Panonia, prezența acestor *duces Francorum* în pustă nu îi elimină *ipso facto* pe *Blachii ac pastores Romanorum*. Concluzia lui M. Gyoni nu are temei nici documentar, nici logic.

Pentru cronicarii medievali, înțelesul *Blachii*-lor lui Anonymus era mai puțin enigmatic decît pentru istoricii moderni. Simon de Kéza folosea spre sfîrșitul secolului XIII nediscriminat pentru români din Panonia *Blachi* și *Ulahi* (*Vlahi*)²⁴, iar *Cronica pictată de la Viena*, redactată în secolul următor, aducea la zi termenul: *Vlachis qui ipsorum* (sc. *Romanorum*) *coloni existere ac pastores remanentibus sponte in Pannonia*²⁵.

De altminteri, în izvoarele narative sau documentare cunoscute interpretarea etniconului *Blacus* conduce exclusiv la români, din dreapta sau din stînga Dunării, nicidecum la vreun trib turc sau la vreun grup etnic aparținător romanității occidentale. Încercările de a-i excepta cu forța pe *Blachii ac pastores Romanorum* din lunga serie a mărturiilor în care identitatea *Blacus* = „român” nu poate fi tăgăduită explică agitata carieră istoriografică a acestei secvențe, dar nu o justifică, științific cel puțin.

De la românii din Panonia ne mutăm considerațiile în Transilvania unde Notarul Anonim ne face cunoștință cu ducele *Gelou*, *quidam Blacus* care s-a opus îndirjit căpeteniei maghiare *Tuhutum*, fiind în cele din urmă învins și ucis²⁶.

Întrebarea capitală este dacă acest voievod român are consistență istorică sau nu.

Înmănuchind un șir de contribuții ale istoriografiei ungare, reputatul specialist al istoriei primitive a statului maghiar, György Györffy, a dat următorul răspuns : „*Gelou* ... este fără nici o îndoială un personaj creat dintr-un nume de loc. Acest principe a fost ucis în castelul său situat la confluența râurilor Someș și Căpuș, în locul unde se găsește cetatea *Gyalú* (în românește *Gilău*) ... Cît privește numele de loc, el derivă din antroponimul turc *Joligh*; acest nume de loc se repetă pe teritoriul Ungariei de douăsprezece ori. După cum a dovedit Zoltán I. Tóth, Notarul Anonim s-a inspirat pentru a crea numele și țara lui *Gelou* din împrejurarea că Transilvania a fost în secolul X teritoriul de reședință al șefului de trib ungar *Gyula* (Γυλας ~ *Gyla* — *Geula*) și că regele Ștefan I a cucerit țara lui *Gyula* prin forța armelor”²⁷.

Conform istoricului citat, *Gelou* nu este o fantezie gratuită, ci produsul unui proces mental deliberat pe care Gy. Györffy îl motivează în capitolul introductiv al exegezei sale în felul următor : „Opera Notarului Anonim a fost făcută în interesul mării nobilimi care își baza titlul de proprietate pe dreptul străvechi al descendenței genealogice împotriva noii aristocrații domaniale. Această masivă redistribuire de feude și de castre ale regatului către baroni ... a început tocmai în perioada domniei regelui Emeric (1196—1205), adică în timpul redactării cronicii. A fost vremea în care clasa proprietarilor de domenii ancestrale a început să scoată în evidență expresia *de genere*, alăturată numelui strămoșului, posesorul original al proprietății funciare...”²⁸. Anonymus „a creat, în cea mai mare parte cu ajutorul toponimelor, personaje princiare învinse de unguri...”²⁹.

Notarul Anonim este, așadar, în viziunea lui Gy. Györffy, apărătorul intereselor aristocrației de origine tribală, amenințată la sfârșitul secolului XIII de deposedări regale. După părerea specialistului maghiar, ducele *Gelou*, învinsul lui *Tuhutum*, a fost inventat pentru a spori gloria cuceritorului ungar al Ardealului, o aureolă merită, la rîndu-i, să legitimizeze stăpînirea urmașilor săi.

Încadrarea cazului *Gelou* în această categorie explicativă este însă, din păcate, imposibilă.

Dacă Notarul Anonim ar fi dorit neapărat să-l proslăvească pe *Tuhutum* cu siguranță că i-ar fi fabricat un adversar de talie, or, *Gelou* este descalificat, de cronicarul nostru chiar, în următorul chip : deși bogățiile Transilvaniei erau nenumărate, locuitorii țării sale treceau drept *viliores homines* ... *tocius mundi*, deoarece n-aveau altă armă decît arcul și săgeata, iar ducele lor, *Gelou*, era *minus tenax* și nu avea în jurul său *bonos milites*, care să îndrăznească să se opună curajului ungarilor, suferind, pe deasupra, din partea cumanilor și pecenegilor (*a Cumanis et Picanis*) multe nedreptăți³⁰.

Alt fapt contraviene însă și mai flagrant interpretării lui Gy. Györffy : lui Anonymus, ca avocat al nobilimii de viță veche, îi lipsea pur și simplu clientul transilvan pe care să-l apere prin dovezi fictive, stirpea lui *Tuhutum* fiind stinsă în Ardeal de aproape două veacuri. Notarul Anonim

a consemnat el însuși soarta lui *Geula* (= *minor Gyla*), ultimul descendent din pomenita căpetenie : *rex Stephanus subiugavit sibi terram Ultrasilvanam et ipsum Geulam victum in Hungariam duxit et per omnes dies vite sue carceratum tenuit ; terram Ultrasilvanam posteritas Tuhutum usque ad tempus sancti regis Stephani habuerunt et diutius habuissent, si minor Gyla cum duobus filiis suis Biuia et Bucna Christiani esse voluissent et semper contrarie sancto regi non fecissent*³¹.

Odată cu motivația falsului — în fond, singura probă invocată ca dovadă a falsului ! — dispăre și prezumția falsului, ceea ce ne silește să socotim, până la producerea unui argument contrariu, depozițiile Notarului Anonim privitoare la *Gelou*, *quidam Blacus* drept reale.

Relația lui *Gelou* cu cele două presupuse etimoane ale sale, *Gilău* și *Gyula*, apare îndată în cu totul altă lumină.

După Gy. Györffy, fictivul antroponim *Gelou* a fost elaborat prin savanta combinație de retortă a două nume real existente, *Gilău* și *Gyula*, cu scopul de a face verosimil un episod istoric imaginar. Explicația acestei bizarerii lingvistice are ca premisă obligatorie acceptarea caracterului intenționat deformativ al cronicii lui Anonymus, întrucât specificul cazului, în interpretarea istoricului maghiar, exclude de la sine posibilitatea ca numele *Gelou* să fie opera confuziei din mintea Notarului Anonim. Absența acestei premise ne constrânge să respingem dubla etimologie a lui *Gelou* ca rod al unei elaborări intenționate și să examinăm separat raporturile eventuale ale antroponimului în discuție cu cele două cuvinte din care s-a presupus că se trage.

Gy. Györffy susține, deci, cu tărie că antroponimul *Gelou* a fost derivat de Anonymus din numele de loc *Gilău*. Neîndoind, cele două cuvinte se cuvin corelate, deoarece este greu de imaginat că izbitoarea lor asemănare fonetică ține de jocul întâmplării, dat fiind că indicațiile geografice ale Notarului Anonim situează cu deplină precizie cetatea ducelui *Gelou* în apropierea vărsării Căpușului în Someș³², unde este atestată, începînd cu secolul XIII, așezarea fortificată *Gilău*.

Problema-cheie a pasajului constă însă în precizarea sensului acestei relații, anume dacă *Gelou* se trage din *Gilău* sau invers.

Este binecunoscut faptul că amintirea multor personalități medievale se păstrează în nume topice, un adevăr observat și pe teritoriul regatului ungar. Un cunoscut specialist în toponimie, Fr. Pesty, remarca că în Ungaria, „partea cea mai mare a numelor de localități s-a născut din nume de persoane și din cuvinte care caracterizează terenul și regiunea”³³. Lui Gy. Györffy nu îi este străin acest fenomen pe care îl ilustrează cu exemple culese tocmai din cronică Notarului Anonim : „Numele *Tuhutum*, *Harca* și *Maglout* au fost conservate în numele de sate *Téteny*, *Harka* și *Maglód* din comitatul Pest”³⁴. Extinderea soluției adoptate în comitatul Pest (valabilă, după Fr. Pesty, pe tot cuprinsul regatului) la realitățile Transilvaniei, descrise de același cronicar, nu mai întâmpină nici un obstacol, de vreme ce prezumția falsificării istoriei ardelenesti de către Anonymus este nefondată. *Gelou*, „un oarecare român”, are, prin urmare, exact același drept științific de a fi socotit erou eponim ca și cele trei căpetenii maghiare pomenite. Cu alte cuvinte, *Gilăul* se trage din *Gelou* și nu invers, cum se străduiește să dovedească prin complicate artificii de interpretare Gy. Györffy.

Apartenența etnică a acestui duce este răspicată formulată : *Gelou*, *quidam Blacus*. Raportul *Gelou* > *Gilău* certifică această afirmație :

numele românesc al localității, *Gilău*, cu varianta *Gelău*³⁵, trimite sigur la *Gelou* din cronica Notarului Anonim, forma ungurească a toponimului, *Gyalú*, fiind considerabil mai îndepărtată de antroponimul *Gelou*. Este, de asemenea, de remarcat că vocala —o— din *Gelou* reprezintă sunetul românesc —ă—, ca în *Copus* pentru *Căpuș* din același context, alt temei al derivării *Gilău* ~ *Gelău* din *Gelou*.

Departe de a-l discreditat pe Notarul Anonim, argumentul toponimic îi ancorează, dimpotrivă, afirmațiile într-o realitate istorică de neclintit³⁶.

Dacă examenul geografic confirmă veridicitatea lui *Gelou*, *quidam Blacus*, cel cronologic pare să-l slăbească. Menționarea pecenegilor, dar mai ales a cumanilor, din partea cărora principele român ar fi avut multe de pățimit³⁷, dezvăluie un anacronism, semnalat de Gy. Györffy: „Despre cumani se știe că ei au pătruns din Asia în stepa ucrainiană abia în jurul anului 1050 și că și-au extins de la sfârșitul secolului XI stăpînirea asupra teritoriului Moldovei și al Țării Românești”; „utilizarea etnonimelor *Cumani* și *Blachi* pentru realități din bazinul carpatic al secolului IX ... înseamnă transferul unor situații existente la 1200 în epoca primitivă”³⁸.

Ieșirea din acest impas cronologic o aflăm în același studiu al lui Gy. Györffy, care consemnează justificat, fără să țină seama de propria-i contradicție: „Este probabil că prin cumanii Notarului Anonim trebuie înțelese cele trei triburi khazare, așa-numiții kavari, care s-au răsculat împotriva khazarilor înainte de descălecatul maghiar și s-au asociat unguirilor”³⁹. Cei *VII duces Cumanorum*, despre care Anonymus susține că s-au alăturat la Kiev triburilor maghiare⁴⁰, coincid, evident, cu insurgenții kavaro-khazari pomeniți de Constantin Porfirogenetul ca atașați ai unguirilor încă din vremea migrației acestora prin stepa nord-pontică⁴¹. Așadar, prin „cumani” care îl tulburau pe *Gelou*, *quidam Blacus* trebuie să înțelegem, împreună cu Gy. Györffy, elemente turanice sosite înaintea sau concomitent cu unguirii în Europa centrală și sud-estică. Dacă e vorba de avari, de bulgari sau chiar de khazari — Anonymus îi menționează pe aceștia din urmă așezați în Bihor înainte de cucerirea maghiară⁴² — nu are pentru cele ce ne interesează importanță: din moment ce în cronica Notarului Anonim avem de a face cu „falși cumani”, inadvertența cronologică a pasajului este anulată, iar *Gelou* își poate relua existența istorică în epoca fixată de Anonymus.

Intensele contacte ale românilor cu populații turcești premaghiare explică și originea numelui *Gelou*. După mărturiile scriitorilor orientali din secolele X—XI, Ibn Rosteh și Gardizi, *ğ.l.a.* (*giula*) îndeplinea, alături de *k.n.d.* (*kendi*) una dintre cele două funcții subalterne ale khanganului khazar⁴³. O serie de neamuri migratoare, care s-au aflat în domeniul de influență al imperiului khazar, au adoptat aceste demnități și le-au transportat în centrul și în sud-estul continentului⁴⁴ unde au fost împrumutate și de români. Devenite nume de persoană, *Giula* și *Cindea* se regăsesc, astfel, în toponimia și antroponomia românească din Transilvania: localitatea *Giulești* din Maramureș și numele cnezilor români *Cindea* din Hațeg, de pildă, pomeniți între altele de început care privesc aceste ținuturi⁴⁵, îndrumă etimologic negreșit spre cele două cuvinte-pereche de origine khazară menționate de Ibn Rosteh și de Gardizi, cu toate că transmitătorul direct este necunoscut.

Antroponimul *Gelou*, indiferent dacă avem de-a face cu un alogen românizat sau numai cu un nume împrumutat (fie el și din limba maghiară, *Gyula*, cum consideră Z. I. Toth⁴⁶), este un produs lingvistic românesc —

dovădă fonetismul specific graiului nostru, înregistrat de Anonymus —, ca și *Gilăul* căruia i-a dat naștere. Sorgintea răsăriteană a numelui *Gelou* nu impiedică în nici un chip asupra identității etnice sau asupra veracității istorice a personajului, la fel cum nu o umbrește pe cea a *Giuleștilor* cu care *Gelou* are etimon comun. La urma urmei, *Giuleștii* din Maramureș, *Cindeștii* din Hațeg și *Basarabii* din Țara Românească⁴⁷ au purtat tot nume turanice, ceea ce nu i-a împiedicat deloc să apere, ca și *Gelou*, „libertăți” românești. Examenul istoric și filologic al fragmentului conduce la concluzia că *Gelou*, *quidam Blacus* deschide seria fruntașilor români care s-au remarcat în lupta împotriva expansiunii maghiare în evul mediu.

★

În concluzie, cele două mărturii ale prezenței românilor în spațiul carpato-panonic înainte de venirea ungarilor consemnează adevărul în text clar. Un „mesaj” cifrat, a cărui decriptare să permită apoi negarea acestei prezențe românești, nu există. Așadar, încercările de a atribui întemeietorului istoriografiei ungare o plăsmuire cu privire la români nu rezistă examenului critic.

NOTE

¹ Din stufoasa bibliografie referitoare la Anonymus am selectat doar elemente strict necesare mersului demonstrației, lăsând la o parte lucrări de ansamblu sau studii de amănunt a căror valoare științifică este mai presus de orice îndoială.

² *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, ed. E. Szentpétery, I (citat în continuare SRH, I), Budapeșt, 1937, p. 45, 65.

³ SRH, I, p. 66, n. 4.

⁴ László Rásonyi, *Bulaqs and Oghuzs in medieval Transilvania*, în „Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae”, XXXIII, 1979, 2, p. 133, 135, 143.

⁵ *Ibidem*, p. 143.

⁶ *Acta Innocentii PP III (1198—1216)*. E registris Vaticanis aliisque eruit, introductione auxit, notisque illustravit P. Teodosius Haluščynskij, Romae, 1944, p. 228: ... *te*, i se adresează papa țarului, *qui ex nobili Romanorum prosapia diceris descendisse* ... iar, mai încolo, vorbește despre *populus terre tue, qui de sanguine Romanorum se asserit descendisse* (v. și p. 207, 226, 229, 242, 564).

⁷ *Sinica franciscana*, vol. I, *Itinera et relationes fratrum minorum saeculi XIII et XIV*. Collegit ad fidem codicum, redegit et adnotavit P. Anastasius van den Wyngaert O.F.M., Ad claras aquas, 1929, p. 219; vezi Virgil Ciociltan, *Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumänen und Baschkiren im Lichte der orientalischen Quellen*, în „Südost — Forschungen”, XLII, 1983, p. 113—122.

⁸ Adolf Armbruster, *Romanitatea românilor. Istoria unei idei*, București, 1972, p. 14.

⁹ Aurel Decei, *Românii din veacul al IX-lea pînă în al XIII-lea în lumina izvoarelor armenești*, București, 1939, p. 96, n. 1.

¹⁰ Agostino Pertusi, *Le notizie sulla organizzazione amministrativa e militare dei Turchi nello Strategicon adversum Turcos di Lampo Birago (c. 1453—1455)*, în vol. *Studi sul medioevo cristiano offerti a Raffaello Morghen*, Roma, 1974, p. 694. La concluzia imposibilității identificării *Blaci-lor* cu un popor de origine turcă a ajuns V. Spinei, *Realități etnice și politice în Moldova meridională în secolele X—XIII. Români și turanici*, Iași, 1985, p. 56—57.

¹¹ SRH, I, p. 45.

¹² *Ibidem*, p. 156—157.

¹³ Konrad Schünemann, *Die „Römer” des anonymen Notars*, în „Ungarische Jahrbücher”, VI, 1926, p. 451 și SRH, I, p. 45, n. 7.

¹⁴ *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Christum*, curante Emerico Lukinich... et adjuvante Ladislao Gáldi. Ediderunt Antonius Fekete Nagy et Ladislaus Makkai, Budapestini, 1941, p. XI.

¹⁵ Pentru aria de răspîndire a conotației profesionale a termenului, vezi K. Schünemann, *op. cit.*, p. 453.

¹⁶ Alexandru Doboși, *Datul oilor (quingagesima ovium). Un capitol din istoria economică a românilor din Transilvania*, București, 1937, p. 4—6; David Prodan, *Iobagia în Transilvania*

în secolul al XVI-lea, vol. I, București, 1967, p. 289 : „La datul oilor sînt obligați numai românii ; c un dat specific românesc”.

¹⁷ SRH, I, p. 48.

¹⁸ Mathias Gyoni, *Les Volochs des Annales primitives de Kiev*, în „Etudes slaves et roumaines”, II, 1949, 1, p. 88.

¹⁹ *Ibidem*.

²⁰ Pentru distincția *Walachen* („români”) — *Walen* („romanici apuseni”), vezi și Misch Orend, *Die ältesten Familiennamen der Siebenbürger Sachsen*, în „Ungarische Jahrbücher”, IX, 1929, p. 261.

²¹ M. Gyoni, *op. cit.*, p. 81.

²² *Ibidem*, p. 84.

²³ *Ibidem*, p. 82. Autorii vol. I din *Erdély története*, Budapesta, 1986, p. 240—241, consideră că „Anonymus posedă despre români două categorii de informații : una veridică, despre populația vlaho-română din imperiul bulgaro-român, și una greșită, provenită din identificarea ei cu volohii lui Nestor, în fond francii de dincolo de Dunăre”. A lua drept certitudine un fapt cit se poate de improbabil — cunoașterea letopisetului rus de către Notarul Anonim — și a-l utiliza ca premisă a interpretării nu ajută la lămurirea textului medieval, ci doar a concepției și metodelor folosite de acești istorici maghiari, care socotesc că originea dublă a informațiilor lui Anonymus este exprimată și de inconsecvențele grafice ale etnonimului : *Blach* ar trăda o sursă „greacă”, *Blac* una „franceză”. Cit de discriminatorie și tendențioasă este această subtilitate de analiză care vrea să descopere cu orice preț sub o simplă fluctuație grafică un argument istoric rezultă din comparația acestor variante cu formele latine curente în cancelaria regatului ungar după 1247 ale etnonimului *oláh* : *Olacus*, respectiv *Olachus*, citate senin de autori (p. 241) ca desemnind, evident, unul și același lucru.

²⁴ SRH, I, p. 157, 163.

²⁵ *Ibidem*, p. 265.

²⁶ *Ibidem*, p. 65—68.

²⁷ György Györffy, *Formation d'Etats au IXe siècle suivant les „Gesta Hungarorum” du Notaire Anonyme*, în vol. *Nouvelles études historiques publiées à l'occasion du XIIe Congrès International des Sciences Historiques par la Commission Nationale des Historiens Hongrois*, Budapest, 1965, p. 44.

²⁸ *Ibidem*, p. 30.

²⁹ *Ibidem*.

³⁰ SRH, I, p. 66.

³¹ *Ibidem*, p. 69, 65.

³² *Ibidem*, p. 67 : *Qui (sc. Gelou) cum fugeret properans ad castrum suum iuxta fluvium Zomus positum, milites Tuhutum audaci cursu persequentes ducem Geloum iuxta fluvium interfeecerunt*.

³³ Apud Gheorghe I. Brătianu, *Tradiția istorică despre întemeierea statelor românești*, București, 1945, p. 201.

³⁴ Gy. Györffy, *op. cit.*, p. 46, n. 67.

³⁵ Coriolan Suci, *Dicționar istoric al localităților din Transilvania*, vol. I, București, 1967, p. 261.

³⁶ Gh. I. Brătianu, *op. cit.*, p. 201, a pus în acest sens problema, dar nu a stăruit în rezolvarea ei.

³⁷ SRH, I., p. 86 : slăbiciunea lui *Gelou* și a luptătorilor lui se datora și faptului că a *Cumanis et Picenatis multas iniurias patenterentur*.

³⁸ Gy. Györffy, *Abfassungszeit, Autorschaft und Glaubwürdigkeit der Gesta Hungarorum des Anonymen Notars*, în „Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae”, XX, 1972, 1—2, p. 220, 221.

³⁹ *Ibidem*, p. 214.

⁴⁰ SRH, I, p. 42.

⁴¹ Hansgerd Göckenjan, *Hilfsvölker und Grenzwächter im mittelalterlichen Ungarn*, Wiesbaden, 1972, p. 35.

⁴² SRH, I, p. 49 : între Mureș și Someș se afla domeniul ducelui *Morout* (= *Menemorout*), în care locuiau *gentes qui dicuntur Cozar*.

⁴³ H. Göckenjan, *op. cit.*, p. 29.

⁴⁴ *Ibidem*, p. 29 și urm.

⁴⁵ Radu Popa, *Țara Maramureșului în veacul al XIV-lea*, București, 1970 ; vezi indice s.v. *Giulea*, *Giulești* ; idem, *Structures socio-politiques roumaines au Sud de la Transylvanie aux commencements du moyen âge*, în „Revue roumaine d'histoire”, XIV, 1975, 2, p. 307.

⁴⁶ Vezi mai sus, p. 448.

⁴⁷ L. Rásonyi, *Contribution à l'histoire des premières cristallisations d'Etat des Roumains. L'origine des Basaraba*, în „Archivum Europae Centro-Orientalis”, I, 1931, 1—4, p. 221—253.

OBSERVATIONS SUR LES ROUMAINS DE LA CHRONIQUE DU NOTAIRE ANONYME DU ROI BÉLA

Résumé

L'auteur relance la discussion sur les passages concernant les Roumains du célèbre texte dû au Notaire Anonyme du roi Béla de Hongrie. Le point de départ de cette remise en discussion est une source du XVe siècle qui confirme l'identité entre *Blacus* et *Roumain* (*esse aiunt . . . Blachos sive, ut nos dicimus, Valachos, corrupto nomine*). Cette identité établie permet à l'auteur de conclure :

1° La formule *Blachii ac pastores Romanorum* du texte de l'Anonyme exprime fidèlement les deux sens du terme hongrois *oláh* au moyen âge : sens ethnique = 'Roumain', sens professionnel = 'pasteur', ce qui exclut la possibilité d'une équivalence entre *Blacus* et *olasz* ; ce dernier mot indiquait exclusivement les latins d'Occident (dans les textes du moyen âge : *Latinus, Francus, Walle* et *Voloh*). Les deux groupes de populations néolatines ne peuvent être confondus ; leur présence simultanée en Pannonie est un fait certain.

2° Le „duc” *Gelou, quidam Blacus* qui s'est opposé, armes à la main, aux Hongrois de *Tuhutum* a été considéré par certains historiens un personnage fictif, inventé par l'Anonyme, dans le but d'exalter les mérites du conquérant de la Transylvanie et en même temps de justifier les titres juridiques de ses descendants menacés de se voir dépossédés de leurs terres par la royauté ; selon cette thèse le nom de *Gelou* serait dérivé du nom de lieu *Gilău*. Cette interprétation ne résiste pas à une analyse serrée, car le faux gratuitement attribué à l'Anonyme manquait de but, vu que la descendance de *Tuhutum* en Transylvanie avait été liquidée dès l'époque de Saint Etienne, selon l'affirmation du chroniqueur même. Cette constatation nous conduit à la conclusion qu'il ne s'agit pas d'un faux et que l'épisode raconté par l'Anonyme est une réalité historique ; *Gelou, quidam Blacus* a donc été une figure historique dont le nom a été conservé par le toponyme *Gilău*. Un cas entre tant d'autres de toponymes du moyen âge dérivés des noms de personnes.

TRANSILVANIA LA ÎNCEPUTUL SECOLULUI AL XVII-LEA: ACȚIUNI ȘI PROIECTE PENTRU UNITATEA SPAȚIULUI CARPATO-DANUBIAN (I)

ȘTEFAN ANDREESCU

Tratatul de pace de la Zsitvatorok, încheiat la 11 noiembrie 1606, pentru viitorii douăzeci de ani, între Imperiul romano-german și cel otoman, a fixat în bună măsură cadrul extern în care vor evolua politic mai ales Transilvania și Țara Românească¹. Acest eveniment de răscruce a fost, însă, anticipat de o primă reglementare a raporturilor dintre cele două mici state de la Dunărea de Jos și Poartă. Radu Șerban, domnul Țării Românești, care încă în 1603, prin biruința dobândită lângă moara de hîrtie a Brașovului (17 iulie), în dauna lui Moise Székely, protejatul turcilor, contribuise decisiv la restabilirea dominației habsburgice asupra Transilvaniei², anul următor, în cursul tratativelor dintre imperiali și tătari, și-a vădit înția oară intenția de a relua legăturile cu Poarta³. Turcii au ieșit grabnic în întâmpinarea dorinței vajnicului războinic, trimițându-i, în decembrie 1604, prin intermediul lui Hidir (Hîzîr) pașa, dregătorul însărcinat să vegheze la Dunăre, cu un puternic corp de oaste otoman, steagul de domnie⁴. Dar despre o pace propriu-zisă nu se poate vorbi decît din aprilie 1605, cînd o delegație de boieri munteni a sosit la Constantinopol⁵. Momentul va fi evocat, cîteva luni mai tîrziu, de însuși Radu Șerban, în textul unui hrisov prin care dăruia lui „jupan Costea Chihaiia” satul Glupavii, „... pentru dreapta și credincioasa slujbă pe care a slujit-o domniei mele și țării domniei mele la cinstitul împărat la Țarigrad, de a închinat cinstitului împărat țara și a făcut pace întregii țări și tuturor săracilor domniei mele”⁶. Așa cum a remarcat Nicolae Iorga, prin acest act se sfîrșește de fapt „întia perioadă” din politica lui Radu Șerban față de Transilvania și de imperiali, în cursul căreia slujise consecvent și cu toată energia interesele creștine⁷.

Radu vodă Șerban reluse legăturile cu Poarta atît pentru a pune capăt pustiitoarelor incursiuni turco-tătare, cît și pentru a ridica o stavilă indirectă în calea amenințării necontenite reprezentate de Simion Movilă, sprijinit de fratele său, Ieremia vodă al Moldovei⁸. La acestea s-a mai adăugat și un alt factor : în toamna anului 1604 a început mișcarea lui Ștefan Bocskay, unchiul fostului principe Sigismund Báthory, dirijată cu succes contra imperialilor și care a fost numaidecît încurajată și efectiv sprijinită de turci. Proclamat principe la 19 noiembrie 1604, Bocskay era practic, în primăvara anului următor, stăpînul întregii Transilvanii, cu excepția orașelor săsești și a Clujului⁹. După un răstimp de ezitare, în care totuși a trimis în sudul Transilvaniei un detașament ce a acționat în favoarea imperialilor¹⁰, Radu Șerban, dîndu-și seama că de astă dată Habsburgii nu vor mai putea să controleze situația, a decis, la rîndul lui, să recunoască pe noul cîrmuitor. Cît de oportună a fost această schimbare de front o dovedește din

plin un grup de acte din primăvara anului 1605, inclusiv câteva otomane, recent publicate.

Prin două scrisori, ambele din 25 martie 1605, Ștefan Bocskay își vădea ostilitatea față de Radu Șerban. În una din ele, adresată marelui vizir Lala-Mehmed pașa, îl acuza pe vodă Radu de nesinceritate în supunerea lui față de Poartă și recomanda numirea pe tronul Țării Românești a lui Simion Movilă, pe care făgăduia să-l ajute dinspre Transilvania¹¹. În cealaltă, trimisă lui Ieremia Movilă, îi comunica domnului Moldovei demersul la Poartă în favoarea fratelui său și îi cerea, în scopul coordonării operațiilor militare împotriva lui Radu Șerban, să ia contact cu comandanții săi, Ioan Petky și Ladislau Gyulaffy, care primiseră ordine în acest sens¹². În toiul pregătirilor, care erau menite să readucă în sfârșit sub autoritatea sa Transilvania, sultanul Ahmed I a consimțit, la 23 aprilie 1605, să răspundă pozitiv lui Ieremia Movilă în privința desemnării lui Simion pentru scaunul domnesc al Țării Românești, cu condiția ca, în prealabil, să contribuie, cu cei treizeci de mii de oșteni pe care anunțase că îi are gata, la instalarea definitivă a lui Ștefan Bocskay la cirna Transilvaniei. Totodată, sultanul îl vestea pe domnul Moldovei despre plecarea spre Belgrad a marelui său vizir, ce urma să conducă ultima campanie otomană în Ungaria contra Habsburgilor, care va aduce cucerirea Granului¹³.

În aceste împrejurări grele a sosit la Poartă, în aprilie 1605, solia lui Radu Șerban. Ce a cerut ea, în schimbul colaborării domnului muntean la efortul militar din Transilvania, ne-o dezvăluie un alt act otoman de curînd scos la iveală. Este vorba tot de o scrisoare a sultanului, din 3 mai 1605, care începe prin a rezuma mesajul lui vodă Radu : „dacă Simion voievod, care a fost trimis cu oaste de către voievodul Moldovei pentru a-l ajuta pe stăpînitorul de acum al Transilvaniei, Bocskay Ștefan — să aibă parte de un bun sfîrșit ! — va trece prin lăuntru Țării Românești, atunci este posibil să se ivească vreo tulburare ; slujba poruncită să fie anulată”. În continuare, sultanul îl asigură pe Radu Șerban că a luat măsuri ca oastea moldovenească să nu încerce să treacă prin Țara Românească, ci să folosească pasurile de la hotarul moldo-transilvănean (Bistrița și Trotuș)¹⁴. Totuși, numai câteva zile mai tîrziu — oricum, înainte de 12 mai — , era emisă o altă poruncă a lui Ahmed I pentru Ieremia Movilă, în care se menționa că trebuie să expedieze „degrabă” trei mii de călăreți și două mii de pușcași pedestri „din oastea Moldovei”, care urmau . . . , să treacă pe la Tîrgoviște, și, ajungînd prin Cluj, să se afle în ajutor și sprijin, așa cum va crede de cuviință” Ștefan Bocskay¹⁵ ! Indicarea acestui itinerar este în sine grăitoare pentru încrederea fragilă de care se bucura la Poartă proaspătul „convertit” politic Radu Șerban.¹⁶ Ordinul respectiv pare a fi, pe de altă parte, și efectul unei noi și insistente intervenții a lui Bocskay, care a avut loc chiar la sfîrșitul lunii aprilie, pentru înlăturarea lui vodă Radu — acuzat de trădare ! — și înlocuirea lui cu Simion Movilă¹⁷. Și, într-adevăr, în cursul lunii iunie, Simion Movilă, cu „circa patru mii de oșteni”, a încercat să pătrundă în Țara Românească, fiind însă oprit și respins, cu pierderi, de oastea lui Radu Șerban, prevenit de manevră și care, deci, la rîndul lui, nu s-a lăsat înșelat de asigurările otomane¹⁸.

Cheia rezolvării crizei o va oferi în final stabilirea relațiilor directe între domnul Țării Românești și noul principe transilvănean. La Viena, în 6 iulie 1605, se aflase că Radu Șerban a trimis un sol al său la Cașovia (Kaschau, Košice), unde atunci încă se mai găsea Bocskay. Dar autorităților habsburgice această prezență nu le stîrnise neliniștea, ele apreciîndu-o

doar ca un gest demonstrativ, menit să evite o intervenție a oștilor otomane ce tocmai se îndreptau, nu departe de hotarele Țării Românești, spre Ungaria¹⁹. Fără îndoială, la Viena și Praga se aștepta ca pînă la urmă domnul român să repete acțiunea din 1603, o speranță pe care o vor nutri de altfel și ulterior cercurile politice de la curtea imperială²⁰. Însă, după ce și Universitatea sașilor a consimțit să-l recunoască principe pe Bocskay, o delegație a Stărilor transilvănene a sosit la Țirgoviște, unde, la 5 august 1605, a încheiat un tratat cu Radu Șerban și boierii săi. Acest tratat, pentru a relua iarăși o observație a lui Nicolae Iorga, însemna „o nouă fasă în istoria relațiilor dintre Muntenia și Ardeal”²¹.

În actul lui, Radu vodă declara mai întîi că jură credință, ca aliat, lui Ștefan Bocskay, utilizînd formula curentă: „voi fi prieten prietenilor și dușman dușmanilor lui în toată viața mea”. Din partea a doua a actului, merită semnalată clauza prin care domnul își asuma angajamentul de a-l retrage cît mai curînd din Transilvania pe căpitanul său Gheorghe Raț, împreună cu forțele de care dispunea acesta²². Cît privește actul paralel, întocmit în aceeași zi de solii transilvăneni, atrage atenția cu precădere clauza în legătură cu Simion Movilă — dacă el ar mai fi plănuit să atace Țara Românească, transilvănenii promiteau să-l convingă să nu o facă, ba chiar să încerce să-l determine pe principele Bocskay să dea ajutor lui Radu Șerban. Tot atîta interes prezintă și clauza referitoare la sprijinul diplomatic la Poartă al transilvănenilor pentru vodă Radu, ca el să-și poată astfel păstra scaunul domnesc întreaga viață. În sfîrșit, dacă domnul ar fi fost totuși silit să părăsească Țara Românească, lui și boierilor lui li se oferea azil în Transilvania²³.

Peste puțin timp, în 15/25 august 1605, Radu Șerban pregătea în Țirgoviște o solie specială către sfetnicii lui Ștefan Bocskay, al cărei scop era ca, în temeiul alianței proaspăt perfectate, să obțină îndepărtarea din Transilvania a lui Simion Movilă, iar dacă nu va accepta, „cînd va fi vremea potrivită”, principele să-l ajute contra lui²⁴. Este limpede că această solie a fost încununată de succes, deoarece la 28 octombrie 1605 la Poartă era emisă o poruncă a sultanului Ahmed I către Simion, „fost voievod al Țării Românești”, prin care i se cerea să nu mai adaste „la hotarele țărilor Moldova și Transilvania și Țara Românească”, ci să-și împrăștie oștirea și să se întoarcă lîngă fratele său Ieremia, fără să încerce să pricinuiască „supărări și silnicii, de vreun fel, răialei Țării Românești”²⁵. Acesta a fost primul efect palpabil al noii legături politice transilvano-muntene, căci fără o intervenție a lui Bocskay la Poartă un asemenea ordin în favoarea lui Radu Șerban nu ar fi fost desigur dat²⁶.

Dorința lui Ștefan Bocskay de a întreține relații pașnice cu vecinii de la răsărit și miazăzi și-a găsit expresia, în cursul anului următor, în gestul desemnării unor reprezentanți ai săi, care, alături de delegați moldoveni și munteni, trebuiau să cerceteze și să rezolve conflictele locale, de la hotar. Două asemenea comisii mixte s-au întrunit, la 28 mai și 3 octombrie 1606, pe Valea Jiului și — respectiv — la Brașov, încheind înțelegeri cu privire la regiunile limitrofe și regimul pășunatului de o parte și de alta a munților dintre Transilvania și Țara Românească²⁷. O altă comisie a fost reunită în vară, cu oarecare întîrziere, din cauza îmbolnăvirii lui Cîrstea vornic, delegatul lui Ieremia Movilă, în vederea examinării plîngerilor locuitorilor din ținuturile Trei Scaune, Ciuc, Gurghiu, și Gheorghieni, adică din zonele „unde sîntem învecinați cu moldovenii”, și ale celor din ținuturile moldovenești corespunzătoare²⁸. Aceste evoluții pozi-

tive au fost curmate însă, temporar, de dispariția lui Ștefan Bocskay, la 4 ianuarie 1607, după cât se pare otrăvit din îndemnul imperialilor ²⁹.

Actele otomane în legătură cu succesiunea lui reflectă sugestiv nesiguranta Porții cu privire la păstrarea în continuare a Transilvaniei în orbita ei de influență. Ni s-a păstrat, de pildă, un raport de la sfârșitul lunii ianuarie 1607 al marelui vizir Murad Kuyudju pașa, aflat atunci în Belgrad, în care recomanda ca în locul lui Bocskay, potrivit chiar dorinței răposatului principe, Poarta să-l numească pe Valentin Hommonay. Este de relevant mențiunea din act după care „susnumitul Bocskay știind că va fi otrăvit de unul din oamenii săi apropiați și nu va scăpa”, i-a cerut încă din toamnă atât lui Derviş Mehmed pașa, fostul mare vizir — ucis la 9 decembrie 1606 —, cât și lui Kuyudju Murad pașa, în acea vreme angajat, în calitate de comandant al expediției de la hotarele apusene, în tratativele otomano-habsburgice pentru pacea de la Zsitvatorok, să sprijine preluarea succesiunii lui de către Hommonay. Vizirul era informat că înmormintarea lui Bocskay va avea loc „după cinci săptămâni de la decesul său”, la Alba Iulia, și el știa în plus că, conform obiceiului, îndată după ceremonie, adunarea notabililor transilvăneni deliberează și îl proclamă pe noul principe. De aceea un reprezentant otoman trebuia să ajungă în Transilvania înainte ca dieta să se pronunțe și să comunice participanților voința Porții. Kuyudju Murad pașa anunța deci că, după consultări prealabile cu doi înalți dregători otomani, ce se găseau desigur în preajma sa ³⁰, a procedat deja la trimiterea diplomei de investitură (*berat*) pentru Hommonay, prin capugi-bașa Mustafa aga, deoarece „pînă ce aceste hîrtii vor ajunge și se vor întoarce de la Reședința fericirii < Constantinopol >, va trece vreme”, iar starea de nesigurantă din zonă reclama măsuri imediate. Transpare din același prețios document teama față de un eventual amestec al Habsburgilor în Transilvania — ei eu fost înștiințați că Hommonay a fost numit „potrivit testamentului” lui Bocskay și „s-a reînnoit cererea ca țara lor să nu fie încălcată și atacată”, deoarece chestiunea succesiunii nu trebuia să tulbure pacea generală abia instaurată! —, dar și față de atitudinea lui Radu Șerban, suspectat încă pentru trecutul lui ³¹.

Lucrurile s-au petrecut, însă, altminteri decît le-a gîndit și văzut, din Belgrad, marele vizir. Dieta transilvăneană s-a întrunit într-adevăr, dar la Cluj, în 8 februarie 1607, și, două zile mai tîrziu, a decis să-l aleagă pe Sigismund Rákóczy. Astfel, solul otoman, Mustafa aga, a fost pus în fața faptului împlinit și a fost „convins” ca, în diploma de investitură pe care o purta cu el — și al cărei original s-a conservat de asemenea pînă astăzi — numele lui Hommonay să fie șters și înlocuit cu cel al lui Sigismund Rákóczy ³²! Numai așa aparențele au putut fi salvate, întreaga împrejurare vădînd din plin cât de relativă era deocamdată dependența Transilvaniei în raport cu Poarta otomană . . . A trebuit să vină domnia lui Gabriel Báthory, cu politica ei nesăbuită față de țările române, pentru ca Poarta că profite și să-și restabilească temeinic dominația la Dunărea de Jos.

Una din primele preocupări ale lui Sigismund Rákóczy a fost aceea de a reface legăturile cu Țara Românească și Moldova din timpul predecesorului său. În martie își făceau apariția la curtea lui soli cu felicitări pentru alegere, atât de la Radu Șerban, cât și de la Simion Movilă, urmașul lui Ieremia în scaunul moldovean ³³. Iar la începutul lunii următoare, un emisar al principelui, Baltazar Szilvássy, pleca, mai întîi în Țara Românească — ceea ce, sublinia Nicolae Iorga, semnifica o recunoaștere a puterii mai însemnate a domnului de la miazăzi și a statului lui ³⁴ —, apoi

în Moldova, cu misiunea de a întocmi noi tratate ³⁵. Totuși, în chip surprinzător, de abia în 22 iunie 1607, în Cluj, Lupul vistier, solul lui Radu Șerban, semna un act de alianță provizoriu care avea să se „spargă”, „cînd va face domnul nostru Radul voevod hrisov de jurămînt” ³⁶. Pare așadar probabil că domnul Țării Românești a așteptat să cunoască în prealabil poziția curții habsburgice față de alegerea lui Sigismund Rákóczy. Așa ne explicăm, de altfel, știrea care circula în aprilie în mediile diplomatice de la curtea imperială despre o ofertă a lui de a interveni din nou în Transilvania, pentru a o recîștiga pe seama împăratului creștin ³⁷. Și tot în acest context trebuie examinată afirmația „neșteptată”, din luna mai, descoperită de Iorga, a lui Gottfried Kolonitsch, căpitanul imperial din Füleke: „Ardenii se țin foarte liniștiți, dar, cum merge zvonul în taină, ar voi să aducă în țară pe Radu vodă și să-l așeze și să-l proclame în locul lui Rákóczy” ³⁸. La ora actuală această știre nu mai constituie un unicat, deoarece dispunem de o alta, similară, pentru împrejurările din vara anului 1611, cînd Radu Șerban devenise iarăși practic, la fel ca în 1603, stăpînul Transilvaniei. Ne vom ocupa de ea ceva mai departe, la locul cuvenit. Deocamdată ne mulțumim să mai adăugăm că, de fapt, imperialii nu l-au recunoscut niciodată, în chip formal, pe Sigismund Rákóczy, așa cum se întîmplase într-un târziu, la 24 septembrie 1606, cu predecesorul său ³⁹. Iar, pe de altă parte, Radu Șerban, care, trei ani mai devreme, în cadrul unei ceremonii solemne, primise stindardul imperial și diploma de investitură, semnată la 10 decembrie 1603 de împăratul Rudolf II ⁴⁰, înainte de a relua legăturile cu Poarta ceruse și obținuse consimțămîntul curții habsburgice ⁴¹. Deci se poate spune că el domnea în continuare în numele împăratului creștin! Așa ne explicăm și de ce într-unul din proiectele cu privire la recuperarea Transilvaniei și a întregului spațiu carpato-danubian, puse pe seama împăratului Rudolf II în primele luni ale anului 1607, se prevedea trimiterea lui Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, în Moldova și nu în Țara Românească, la cîrma căreia trebuia să rămînă Radu, „pentru marea sa credință vădită mereu față de Casa de Austria” ⁴². Este un indiciu suplimentar despre menținerea neîntreruptă a contactelor dintre vodă Radu și curtea de la Praga. Și indirect, pe acest fundal, capătă un temei în plus și informația asupra existenței, în mediul factorilor politici transilvăneni, a unui curent de opinie favorabil ideii aducerii în fruntea principatului a domnului român, desigur în condițiile unei acțiuni patronate de Habsburgi.

Oricum, la sfîrșitul anului 1607 și începutul celui următor, scena politică de la Dunărea de Jos avea să fie dominată de conflictul pentru tron din Moldova, izbucnit în urma morții lui Simion Movilă (24 septembrie 1607), între fiul său Mihăițaș și vărul lui primar Constantin, fiul mai mare al lui Ieremia Movilă, conflict în care a fost implicat din plin și Radu Șerban ⁴³. Cît despre situația din Transilvania, acolo, sub presiunea tînărului pretendent Gabriel Báthory, care a știut să atragă de partea lui pe haiducii răsculați din vestul provinciei ⁴⁴, principele Sigismund Rákóczy a fost răsit, la 5 martie 1608, să abdice. Iar noul principe a vădit de la bun început ambiții de supremație politică în raporturile cu statele românești învecinate. Astfel, Michael Weiss, demnitarul brașovean care a făcut atît de mult în anii anteriori pentru medierea legăturilor pașnice transilvano-muntene, a notat, în însemnările lui analistice, că încă la 10 aprilie, adică la numai o lună de la înscăunarea lui Gabriel Báthory, a luat cunoștință, printr-o scrisoare a cancelarului Ștefan Kendy, despre voința principelui de a-l ajuta pe pretendentul Mihai Cămărașul — adăpostit de cîțiva ani în

suburbia românească a Braşovului — să pună mîna pe scaunul domnesc al Ţării Româneşti⁴⁵. Weiss, devenit între timp prieten personal al lui vodă Radu⁴⁶, a făcut tot ce a putut pentru a descuraja o asemenea iniţiativă. Pînă la urmă, în adunarea convocată de principe la Alba Iulia în 10 mai, cu scopul special de a discuta problema eliminării lui Radu Şerban, Weiss a izbutit să obţină decizia de a se reinnoi pacea cu Ţara Românească. Curînd, o solie transilvăneană, din care făcea şi el parte, alături de Ioan Imreffy, primul sfetnic al principelui, a traversat munţii şi, în 31 mai 1608, la Curtea de Argeş, în mănăstirea lui Neagoe Basarab, a încheiat cu Radu vodă şi boierii lui un nou tratat de alianţă între Transilvania şi Ţara Românească⁴⁷. Cîteva zile mai tîrziu, la 5 iunie, din Tîrgovişte, domnul muntean găsea de cuviinţă să vestească, prin trei scrisori, existenţa acestui act împăratului Rudolf II, fratelui său, arhiducele Mathias, precum şi Stărilor din Ungaria de Sus⁴⁸.

Relaţiile cu Moldova, unde din ianuarie 1608 tronul fusese ocupat definitiv de Constantin Movilă, au debutat sub auspicii mult mai favorabile, dar s-au deteriorat curînd, din pricina atitudinii lui Báthory. Iniţial, aşa cum a notat Michael Weiss, principele, printr-un emisar secret, a cerut ajutor militar de la Constantin Movilă pentru înlăturarea lui Radu Şerban. Domnul moldovean a salutat cu bucurie planul şi a făgăduit să-şi dea concursul⁴⁹. Ostilitatea lui Constantin Movilă este deplin explicabilă, dacă ne gîndim că, în confruntarea recentă cu vărul său Mihăilaş, Radu Şerban îl sprijinise pe acesta din urmă⁵⁰. Putem deduce aşadar că, la sfîrşitul primăverii anului 1608, raporturile dintre Moldova şi Ţara Românească erau încă încordate. Iar, pe de altă parte, înţelegem uşor de ce Radu Şerban a acceptat numaidecît, fără nici o dificultate, să refacă legăturile politice cu Transilvania, prin recunoaşterea noului principe de acolo.

Acelaşi Ioan Imreffy, după ce s-a înapoiat din Ţara Românească, a fost pus şi în fruntea soliei care s-a dus în Moldova, unde, la Iaşi, în 18 iulie 1608, vodă Constantin Movilă a semnat actul lui de alianţă cu Gabriel Báthory, în care, în preambul, era subliniată ideea nevoii reciproce de menţinere a tradiţionalei prietenii a celor două state învecinate⁵¹. Tratatul a fost, însă, ratificat solemn abia toamna tîrziu, cînd şi oraşele săseşti Sibiu, Sighişoara, Braşov, Mediaş şi Bistriţa au fost obligate să adere la el printr-un act separat, din 22 noiembrie 1608, al cărui text de asemenea ni s-a păstrat⁵². Totuşi, foarte curînd, în pragul lunii iunie a anului următor, Gabriel Báthory a denunţat acest tratat, trimiţîndu-l în Moldova pe Michael Weiss ca să restituie actul lui Constantin Movilă şi să-l ceară pe cel al principelui. Motivul : în iulie precedent, Ioan Imreffy pretinsese de la domnul Moldovei şi un tribut de 8000 de florini, primind, după cît se pare, o promisiune verbală în acest sens. Dar, nici după al treilea termen fixat de principe, suma respectivă nu fusese achitată⁵³. Weiss a sosit la Iaşi în 7 iulie 1609, însă în audienţa la domn, acordată lui în 10 iulie, acesta şi sfetnicii lui au refuzat să rupă tratatul. În final, cîteva zile mai tîrziu, solul a abandonat pur şi simplu actul lui Constantin Movilă, fără a izbuti să recupereze şi documentul similar al lui Gabriel Báthory, aşa cum i se poruncise⁵⁴. Ulterior, în 12 noiembrie acelaşi an, un sol al lui Constantin Movilă, vistierul Precop Caraiman, s-a înfăţişat la Alba Iulia, cu bogate daruri şi 2 000 de florini, precizînd că şi restul sumei pretinse drept tribut va fi plătit într-un scurt răstimp⁵⁵. Principele a acceptat darurile, dar nu şi banii, arestîndu-l pe sol şi trimiţîndu-l la Braşov, cu porunca să fie reţinut pînă în clipa cînd de la curtea din Iaşi va veni actul semnat de el. Lucru

care s-a întâmplat, probabil, în ajunul zilei de 23 martie 1610, deoarece abia atunci a putut pleca din Braşov spre casă solul moldovean⁶⁶. Concomitent au început să circule, ca de altminteri şi în primăvara anului precedent⁶⁷, zvonuri despre pregătiri de război ale lui Báthory, care ar fi vrut să instaleze în Moldova un alt domn. Totuşi, în 5 mai 1610, la Cracovia se ştia că principele a fost silit să-şi abandoneze planul, dar numai în urma unui ordin expres din partea sultanului⁶⁸.

Întreaga stare conflictuală din relaţiile cu Moldova, evocată mai sus, luminează din plin ţelurile de dominaţie ale lui Gabriel Báthory. În legătură cu suma de bani pretinsă de la Constantin Movilă, Nicolae Iorga a şovăit, scriind că în ea „poate nu trebuie a se vedea un tribut”⁶⁹. Însă în 1612, pretendentul Andrei Géczy îi punea în faţă lui Báthory, printre altele, şi următoarea acuzaţie, care nu mai lasă loc pentru nici un dubiu: „Nemulţumindu-te cu atîta, ai aruncat bir anual asupra Munteniei şi Moldovei şi peste împăratul (semeţindu-te) spre ruina ţării şi a creştinilor, cu care prea puternicul împărat < = sultanul > avea alianţă, ai cerut bani în fiecare an”⁷⁰. Presiunile la care era supusă Moldova l-au îndemnat pe Constantin Movilă să caute împăcarea cu domnul Ţării Româneşti. Nu cunoaştem momentul exact cînd aceasta s-a produs. Oricum, ea era un fapt împlinit în martie 1610, cînd Radu Şerban îl trimitea pe boierul său, Papa vistierul din Greci, în Polonia, ca să-i cumpere acolo un castel în care, la nevoie, să se poată retrage⁷¹. Astfel, noua alianţă moldo-munteană va putea constitui un factor hotărîtor în evoluţia ulterioară a evenimentelor.

Principele Gabriel Báthory a convocat o dietă la Bistriţa pentru data de 25 martie 1610⁷². Un grup de nobili, în frunte cu însuşi cancelarul Ştefan Kendy şi generalul Baltazar Kornis, nemulţumiţi de conduita lui, au pus la cale să-l surprindă şi să-l ucidă pe drum, la un popas de noapte, dar conspiraţia a fost descoperită⁷³. Baltazar Kornis a fost prins, însă alţi membri ai conjuraţiei, printre care şi cancelarul Kendy, au scăpat cu fuga, peste hotar, unii în Moldova şi Ţara Românească⁷⁴. De acum încolo, relaţiile dintre Báthory şi Radu Şerban vor evolua sub semnul unei accentuate suspiciuni reciproce (*erat alter de altero non in parvo timore et metu*), generată în primul rînd de teama principelui că nobilii ardeleni pribegi din Ungaria de Sus s-au înţeles cu imperialii şi au luat legătura cu domnul Ţării Româneşti, pentru a-l ataca din două direcţii⁷⁵. De fapt, aşa cum atestă o scrisoare din 15 mai 1610, a nunţului apostolic Placido de Marra, la Viena parvenise în original un proiect, semnat de doisprezece fruntaşi ai opoziţiei din sînul nobilimii transilvănene, care, în vederea răsturnării lui Báthory, prevedea, pe lângă ajutorul de la Habsburgi şi o răscoală a secuilor şi saşilor, atragerea, în lupta contra „tiranului” a domnilor Moldovei şi Ţării Româneşti. Dar în cercurile bine informate se ştia deja că nu se va da curs acestui proiect⁷⁶. Deocamdată, palatinul George Thurzó s-a îndreptat spre Transilvania şi, în localitatea Tăşnad, la 9 iunie 1610, s-a întîlnit cu Gabriel Báthory şi i-a cerut să modifice tratatul încheiat în toamna anului 1608 cu Mathias de Habsburg, devenit atunci rege al Ungariei, în sensul anulării clauzei care, în cazul izbucnirii unui război între imperiali şi Poartă, nu-i silea pe transilvăneni să participe la efortul militar antiotoman⁷⁷. Întîlnirea nu a dat nici un rezultat. A fost, în realitate, o încercare a autorităţilor habsburgice de a se lămuri asupra opţiunii politice fundamentale a principelui, bănuît de prea strînse legături cu otomanii⁷⁸. Însă, ceva mai tîrziu, în toamnă, Gabriel Báthory va denunţa la Poartă această iniţiativă habsburgică, pentru a-l încredinţa pe sultan că pacea

generală nu va mai dura mult, iar lui trebuie să i se dea mână liberă ca să înlăture pe domnii din Moldova și Țara Românească, numai astfel el fiind în stare să creeze, din cele trei state de la Dunărea de Jos, un obstacol serios în calea previzibilei mișcări a imperialilor ⁶⁹ . . .

În 11 iulie.1610, la Cluj, în prezența solilor Țării Românești și Moldovei, a fost executat Baltazar Kornis. Cu acest prilej, Báthory a refăcut tratatul de alianță cu Constantin Movilă ⁷⁰. În aparență, deci, confederația celor trei state era restabilită și continua să funcționeze ⁷¹. Dar, în paralel, tot în iulie, în tabăra polonă de lângă Smolensk își făcea apariția, alături de solul Moldovei, un reprezentant al lui vodă Radu Șerban al Țării Românești, care, în numele stăpînului său, depunea jurămint de credință față de regele Poloniei ⁷². Iar, pe de altă parte, grupul de pribegi ardeleni, văzînd imobilismul autorităților habsburgice la cererile lor de ajutor, se pusea, la rîndul lui, sub protecție polonă, fostul cancelar Ștefan Kendy începînd să recruteze mercenari în vecinătatea hotarului cu Moldova. Aceste desfășurări nu au scăpat Habsburgilor, care au estimat că se ivise pericolul ca polonii să-și instituie controlul asupra Transilvaniei, în condițiile declanșării luptei pentru eliminarea de la cîrma acesteia a lui Gabriel Báthory ⁷³. De aceea, la 1 decembrie 1610, un emisar habsburgic, Cesare Gallo, era trimis în țările române, cu împuternicirea de a încheia tratate de alianță între curtea imperială și cei doi domni, îndreptate împotriva lui Báthory, dar menite totodată să-i atragă sau mențină — cazul lui Radu Șerban ! — pe ei înșiși în orbita de influență a Casei de Austria⁷⁴. La capătul anului 1610 vechea rivalitate polono-habsburgică pentru dominația asupra spațiului carpato-danubian era, prin urmare, pe punctul să se reaprindă.

Tot acum, însă, evenimentele au început să se precipite, din inițiativa lui Gabriel Báthory. Se pare că la aceasta au contribuit dezvăluirile lui Sigismund Sarmaságy, unul dintre fugarii din Polonia, care în noiembrie a preferat să se întoarcă în Transilvania și să ceară iertare principelui ⁷⁵. Așa se face că, în 17 decembrie 1610, principele a ocupat Sibiul, sub acuzația că Senatul orașului a conspirat împotriva sa împreună cu Radu vodă Șerban și cu Ștefan Kendy ⁷⁶. Apoi, în fruntea oștilor sale, s-a îndreptat către Țara Birsei, iar de acolo, în 27 decembrie, a plecat peste munți, în Țara Românească⁷⁷. Radu Șerban, care desigur că nu se aștepta la un asemenea atac masiv în plină iarnă, cînd traversarea munților era atît de dificilă din pricina zăpezii, a fost practic luat prin surprindere și nevoit să se refugieze în Moldova ⁷⁸. În 7 ianuarie 1611, Gabriel Báthory se afla în Tîrgoviște, de unde trimitea în grabă în solie la Poartă pe Paul Keresztesy, banul de Lugoj și Caransebeș, ca să-și justifice acțiunea, întreprinsă în pofida cererii insistente a sultanului, transmisă lui chiar la începutul lunii decembrie, de a nu tulbura în nici un fel liniștea din aceste părți ⁷⁹. Principele solicita la Poartă să i se recunoască stăpînirea asupra Țării Românești ⁸⁰. De altminteri, din prima clipă el și-a modificat titlul în chipul următor : „ . . . Dei gratia Transylvaniae, Valachiae Transalpinaeque Princeps, partium regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc.” Iar actele ce le-a emis pe durata șederii în Țara Românească au fost prevăzute cu mențiunea : „in sede nostra principali Tergouistia” ⁸¹. Pe de altă parte, banul Paul Keresztesy a fost însărcinat să ia contact cu pretendentul Ștefan Bogdan, care de mai multă vreme adăsta la Poartă, pentru a încheia cu el un act de înțelegere formal, în temeiul căruia Báthory se angaja să-l așeze în scaunul domnesc al Moldovei, în locul lui Constantin Movilă ⁸². Unele știri par să ateste că principele vroia să-i dea în căsătorie

pe sora sa ⁸³. Mărturiile de care dispunem dezminț categoric opinia pe care Gabriel Báthory a încercat s-o acrediteze ceva mai târziu, la curtea imperială habsburgică, anume că el a acționat limitat, numai ca să dejoace urzilele lui Radu Șerban, fără a fi „plănuț lucruri mai mari”, deoarece „n-a îngăduit să fie atinsă măcar Moldova, cu toate că ea atunci nu era pregătită de război” ⁸⁴. În realitate, a așteptat doar acceptarea de către Poartă a faptului împlinit, cucerirea de către el a Țării Românești, spre a putea porcede fără teamă din această direcție la executarea viitorului pas.

Cele aproximativ două luni de stăpînire a principelui în Țara Românească ne arată că s-a țintit practic o anexare a acesteia. În afara titlului de „prinț al Transilvaniei și Valahiei Transalpine”, pe care și l-a asumat, ne gîndim acum la trei acte ce ni s-au păstrat, din 26 ianuarie, 20 și 26 februarie 1611, care pun în lumină politica lui Gabriel Bathory de depozitare a boierimii autohtone și de „colonizare” cu elemente ale nobilimii maghiare din Transilvania ⁸⁵. Totodată, atrage atenția, în același sens, înverșunarea cu care au fost prădate și avariate, am spune în chip sistematic, mai toate marile mănăstiri ale Țării Românești ⁸⁶. În sfîrșit, lămuritoare sînt și alte două mărturii, dintre care una aparține lui Gabriel Báthory însuși, iar cealaltă lui Ioan Imreffy, principalul său consilier și, de fapt, autorul din umbră al lovitunii din Țara Românească. La 10 martie 1611, încă aflat în Tîrgoviște, principele scria unui înalt dregător otoman că s-a conformat deciziei sultanului și i-a cedat scaunul domnesc al Țării Românești lui Radu Mihnea. El nu-și ascundea, însă, nemulțumirea și adăuga : „Cît privește ceea ce a scris mărta voastră domnie, că nu trebuie să urmez pilda celui țilhar de Mihai vodă, dacă preaputernicul împărat < = sultanul > a putut încredința unui asemenea țilhar o provincie atît de mărta < ca Transilvania > și un neam ca al nostru, cu atît mai mult < ar fi putut încredința > unui principe de stirpe crăiască pe muntenii neputincioși (*impotentes Walachos*) și fără de stăpîn, de unde se vede că mai multe i s-au dat celui țilhar decît, acum, omului de bine. Ci pe Mihai vodă nu puterea împărătească, ci aceea a ungurilor l-a izgonit din Transilvania, iar rămășițele lui din Muntenia (*Transalpina*), dușmane împăratului, nimeni n-a putut să le gonească, pînă la noi, care am mers asupra lor” ⁸⁷. Așadar, printru rînduri, expediția în Țara Românească este înfățișată ca o replică finală a „ungurilor” transilvăneni la acțiunea lui Mihai Viteazul. Iar Imreffy, într-un lung mesaj către Sigismund Forgách, generalul imperial din Cașovia, redactat în Sibiu, la 19 aprilie 1611, susținea că principele „l-a lăsat acum în Țara Românească” pe Radu Mihnea „nu ca pe un prieten al său, sau ca pe un vecin, ci ca pe o slugă a sa”, cu completarea : „Și pentru Moldova găsim om asemenea și numai supus și numai de am putea reocupa hotarul națiunii maghiare, Dumnezeu și vremea ne va învăța” ⁸⁸. Cu alte cuvinte, așa cum a conchis Nicolae Iorga, Gabriel Báthory „aducea nu numai numele unei dinastii așa de mîndre, dar și idealul lui Sigismund : *Dacia supț hegemonia Ungurilor din Ardeal*”. Iar, pe de altă parte, el vroia „suprimarea privilegiilor săsești și prefacerea Sibiului în capitală a regatului dac” ⁸⁹. Faptele și mărturiile trecute în revistă și de noi verifică, credem, din plin această încheiere. Cu precizarea că, după opinia noastră, modificarea introdusă de Iorga în tălmăcirea românească a actului lui Imreffy — „neamul unguresc” în loc de „națiunea maghiară” ⁹⁰ ! — nu ni se pare absolut necesară. Conflictul lui Báthory cu sașii transilvăneni are un pronunțat caracter de luptă națională, în accepțiunea noțiunii atribuită de istoricii epocii moderne ⁹¹. Și am îndrăzni să-l asemuim cu dramaticele confruntări

dintre români și greci, fenomen intern care va domina chiar în aceeași epocă evoluția societăților din Țara Românească și Moldova.

Care erau cu adevărat raporturile lui Gabriel Báthory cu noul domn al Țării Românești, numit și trimis de la Poartă? Mai întâi trebuie precizat că Radu Mihnea a fost *cerut* de un grup de boieri și ierarhi, printre care însuși mitropolitul Luca, cu toții refugiați peste Dunăre din pricina invaziei. Cronicarul Matei al Mirelor lasă chiar să se înțeleagă că a avut loc o adunare a Stărilor, compusă din pribegii care răzbităuseră în teitoriu otoman, și care a deliberat asupra soluțiilor de salvare a țării de pustiitoare ocupație a oștilor principelui. Cu acest prilej s-a ajuns la hotărârea de a se face apel la sultan și de a fi chemat pe tron Radu Mihnea, pretendent agreat de turci⁹². Altfel spus, dintre două rele a fost ales cel mai mic, cel puțin în acel moment de gravă criză. Iar opțiunea respectivă a dat rezultatul scontat, deoarece Báthory nu a cutezat să se opună deciziei Porții și a consimțit să se retragă. Zece zile după ce el părăsea Tîrgoviștea, acolo își făcea intrarea Radu Mihnea, întâmpinat de Gabriel Bethlen, care i-a lăsat spre pază un detașament de 400 de călăreți. Un martor ocular al evenimentelor, cronicarul Francisc Mikó, explică astfel gestul desemnării lui Gabriel Bethlen pentru primirea noului domn în capitala sa: „... să fie de față, când se va așeza în scaunul domnesc, ca după aceeaia cunoscînd că noi am fost pricina de au dobîndit domnia muntenească, cu vreme, când se va ferici, Gavriil Batori încă se capete *ceva dar pre an de la dînsul*” (s. n. — Șt. A.)⁹³. Pare deci probabil că, din capul locului, principele i-a pretins lui Radu Mihnea un tribut, în schimbul ajutorului său militar, dar și ca semn al dependenței față de el. Este sigur, pe de altă parte, că între cei doi a fost încheiat un tratat. Un asemenea act este pomenit în scrisoarea lui Ioan Imreffy, din 19 aprilie 1611. Dar mai curînd atunci pare să fi fost vorba doar de o înțelegere personală între Radu Mihnea și Báthory, în care figura, poate, și angajamentul celui dintîi de a plăti un „dar” anual⁹⁴. Un tratat formal, ratificat și de reprezentanții Stărilor din Țara Românească, nu a fost, însă, încheiat decît mai tîrziu, probabil la sfîrșitul anului 1611⁹⁵. Iar acesta, potrivit chiar mărturiei lui Radu Mihnea, nu se deosebea decît sub un singur aspect de formulările îndătinate: dintre inamicii potențiali ai celor doi parteneri era exceptat sultanul, în raport cu care nu mai erau ținuți să-și acorde reciproc ajutor⁹⁶. Este primul tratat dintre Țara Românească și Transilvania despre care avem știință că includea o astfel de prevedere, ce oglindea dependența comună de Poartă. Semnificativ credem a fi faptul că, la o cerere de bani din partea lui Báthory, Radu Mihnea îi răspundea practic cu un refuz, scuizîndu-se, în 12/22 decembrie 1611, că Țara Românească a fost „pustiită de toate”, căci „războiul în această țară n-a ținut o lună sau două, ci un an deplin”⁹⁷. Și, în plus, episodul „domniei” lui Gabriel Báthory în Țara Românească era astfel evocat într-un act intern, din 18/28 aprilie 1612, al lui Radu vodă Mihnea: „... atunci s-a întîmplat țării schimbare, de a ieșit Radul vodă Șerban din țară și au venit aici în țară ungurii cu Batăr Gabor craiul Ardealului, de au robit și au jefuit toată țara”⁹⁸! Se vede așadar limpede că, atît în fapte, cît și în concepție, „supunerea” Țării Românești față de voința lui Báthory, cel puțin în faza a doua a domniei lui Radu Mihnea, după revenirea lui în scaun, în toamna lui 1611, a fost foarte relativă. Am făcut această precizare, deoarece principele, cu nețărmarit orgoliu, și-a menținut mereu în titlu numele Țării Românești, ba chiar a pretins de la autoritățile habsburgice, în cursul tratativelor din primăvara anului 1612, să i se acorde titlul de rege al țării⁹⁹.

Între timp, dacă pe față Habsburgii au continuat pertractările cu Báthory, în secret au pregătit răsturnarea lui. În 20 și 28 februarie 1611, emisarul Cesare Gallo încheia, la Roman și Iași, tratate de alianță cu Radu Șerban și, respectiv, Constantin Movilă, în temeiul cărora aceștia, în momentul punerii în mișcare a oștilor lor către Transilvania, aveau să beneficieze, dinspre apus, de sprijinul militar al imperialilor¹⁰⁰. În 27 mai 1611, Radu Șerban încă se găsea în tabăra de lângă Roman, unde-și concentrase forțele, alcătuite în principal, pe lângă oșteni moldoveni, din mercenari poloni și cazaci¹⁰¹. El a trimis înainte, în Țara Românească, pe fostul său mare sluger Stanciul, care a dus în taină, unui grup de mari boieri, „Mirzeștii” — de la numele fostului mare spătar Mirzea, care îi conducea! —, precum și roșilor, prin care se înțelege cetele de mici boieri organizate militărește, vestea că el este pe punctul să treacă hotarul¹⁰². Aceștia s-au răsculat numaidecît și la Iași, în 5 iunie 1611, se știa deja că au pus stăpînire pe țară, după ce au nimicit detașamentul de haiduci și secui al lui Ioan Lugossi, rămas pe lângă Radu Mihnea din porunca lui Báthory¹⁰³. Iar domnul numit de Poartă, părăsit de toți, și-a aflat scăparea cu fuga, în raiaua de la Giurgiu¹⁰⁴. Pe de altă parte, în 29 mai 1611, principele transilvănean, informat de cele ce erau pe cale să se întimplă în Țara Românească, făcea apel la Poartă, încercînd să provoace un atac turco-tătar, sub motivul că, dacă acțiunea lui Radu Șerban va izbuti, există perspectiva ca ambele state extracarpatiche să încapă definitiv în orbita politică a Poloniei. El se oferea să pătrundă dinspre mieznoapte în Țara Românească, iar apoi să intervină și în Moldova, unde cerea ca în locul celui alt „trădător”, Constantin Movilă, să fie pus protejatul său, Ștefan Bogdan¹⁰⁵.

Confruntarea decisivă dintre cei doi protagoniști ai evenimentelor din 1611, Radu Șerban și Gabriel Báthory, în chip evident nu mai putea întîrzia. Cel dintîi, odată stăpîn pe Țara Românească, și-a strîns oștile și în 19 iunie se găsea cu tabăra la Buzău, de unde anunța pe palatinul George Thurzó că va trece îndată munții. De aceea cerea aplicarea tratatului din iarnă, adică făgăduitul atac habsburgic dinspre Ungaria de Sus¹⁰⁶. Vodă Radu, în cursul aceleiași luni, s-a înțeles pe ascuns cu Michael Weiss, acum primar al Brașovului, hotărît să-l doboare pe Báthory, din pricina ocupării Sibiului și a amenințării pe care acesta o reprezenta, în perspectivă, pentru toate comunitățile săsești din Transilvania¹⁰⁷. De partea lui, principele și-a adunat și el forțele și a înaintat în Țara Birsei, trimițînd un puternic detașament la Bran, ca să blocheze trecătoarea de la Rucăr, pe unde credea că va încerca să pătrundă vodă Radu¹⁰⁸. Acesta, însă, s-a folosit nu de vreunul din pasurile obișnuite, ci de cărările umblate doar de păstori de pe plaiurile Teleajenului¹⁰⁹. Iar în ziua de 10 iulie 1611, lângă Brașov, domnul Țării Românești a cîștigat o strălucită victorie, silindu-l pe Báthory să se refugieze, cu rămășițele oștilor sale, între zidurile Sibiului¹¹⁰.

De abia acum, în urma acestei biruințe, s-au pus în mișcare, în sfîrșit, și Habsburgii. Mobilul intrării în acțiune a acestora ne este dezvăluit de două scrisori ale palatinului George Thurzó, ambele din 17 iulie 1611. În prima, adresată regelui Mathias de Habsburg, el comunica știrea înfrîngerii lui Báthory și anunța măsurile ce le lua în noile împrejurări — va trimite, cu oști, în Transilvania, fără nici o zăbavă, pe Sigismund Forgách, iar pe Cesare Gallo, într-o nouă misiune diplomatică pe lângă cei doi voievozi români, ca nu cumva „românii și polonii să cuprindă țara”¹¹¹. Mai lămuritoare este cealaltă scrisoare, cu instrucțiunile pentru Cesare Gallo. Prin-

tre altele, solul trebuia „să atragă atențiunea lui Radu că nu are nici un drept la Ardeal și că e dator să-l cedeze Craiului”¹¹². Deci, în tabăra habsburgică exista teama ca vodă Radu să nu profite de situație și să repete gestul lui Mihai Viteazul de a se înstăpîni asupra Transilvaniei și, în plus, din punct de vedere politic, atît Țara Românească, cît și Transilvania, „să se alătore la regatul polon”¹¹³. De aceea, în vreme ce Radu Șerban s-a îndreptat către Sibiu, generalul Forgách a pătruns, la rîndul lui, în Transilvania și, după ce a ocupat Clujul, în 4 august 1611 se găsea la Sebeșul Săsesc, la distanță de „patru mile” de oștile domnului muntean. Generalul aflase că vodă Radu ar fi convocat pentru 1 august o dietă a nobilimii ardelenice la Cincul Mare, dar nu știa ce rezultat a avut această adunare sau dacă măcar s-a putut întruni¹¹⁴.

În acest context răsare următoarea știre, consemnată la Poartă, în 6 august 1611, de bailul Simon Contarini: „... Dicono, che li antiani della Transilvania sieno per inviar a questa Porta loro huomini perchè sia lasciato loro Serban in Prencipe di quel paese non volendosi più rissottomettere al Battori”¹¹⁵. Acesta este al doilea izvor, după cel din 1607, care indică existența, în mediul politic transilvănean, a unui curent favorabil ideii aducerii la cîrma principatului, a domnului muntean. Și tocmai fiindcă dispunem de două mărturii, de origine diferită, dar care vorbesc de unul și același lucru, sîntem ispitîți să le acordăm credit. Putem conchide astfel, desigur în chip provizoriu și cu prudența necesară, că experiența lui Mihai Viteazul a lăsat urme durabile în viața societății transilvănene, anumiți factori politici dinlăuntru principatului fiind înclinați să accepte repetarea ei, cel puțin sub urmașul și demnul său continuator, care a fost Radu Șerban.

Dieta convocată de Radu Șerban, care avea să decidă asupra viitorului politic al Transilvaniei, nu s-a putut ține. A urmat o altă convocare a Stărilor transilvănene, la Mediaș, pentru ziua de 25 august, făcută de astă dată în numele ambilor comandanți ai forțelor care-l asediau în Sibiu pe Gabriel Báthory¹¹⁶. Habsburgii așteptau de la această dietă o modificare în favoarea lor a statutului politic al Transilvaniei. Într-adevăr, după ce ni se spun anumite surse, ea ar fi trebuit să aleagă nu un principe, ci „un Guvernator sau un Voievod”, de fapt trei candidați la acest post, dintre care unul avea a fi desemnat ulterior de regele Mathias al Ungariei¹¹⁷. În felul acesta Transilvania ar fi devenit o simplă provincie a Casei de Austria. De partea lui, Radu Șerban nu pare să fi nutrit, cel puțin aparent, nici o ambiție politică. O dovadă retrospectivă este raportul din 18 februarie 1612 al lui Hans von Mollart, înalt consilier habsburgic, în care, între altele, era discutată, la solicitarea regelui Mathias II, chestiunea încrederii față de fostul domn muntean: „... Radu a fost statornic tot timpul față de Maiestatea Voastră regală, a intrat la momentul potrivit în țară (= Transilvania), peste Báthory și nici nu a abuzat de norocul său, cum ar fi putut de fapt să o facă, s-a arătat a fi dispus să obțină Transilvania, împotriva lui Báthory, pentru Maiestatea Voastră regală”¹¹⁸. Pare așadar probabil că, în împrejurările din 1611, la fel precum în anul 1603, Radu Șerban nu a avut în vedere decît restabilirea controlului imperialilor, înlăuntru arcului carpatic ceea ce i-ar fi asigurat o perspectivă mult mai liniștitoare în raporturile cu Poarta.

Însă la Poartă evenimentele din iarna și de la începutul verii lui 1611 au fost interpretate ca semne ale unei extrem de periculoase evoluții pentru interesele otomane la Dunărea de Jos¹¹⁹. Bailul Simon Contarini, în

relația lui concluzivă înfățișată Senatului venețian în 1612, arată că cel dintâi motiv al hotărârii sultanului Ahmed I de a pune capăt războiului cu Iranul Safavid, care dura din 1603, a fost teama ca polonii, din pricina orientărilor lui Constantin Movilă și Radu Șerban, să-și realizeze în sfârșit obiectivul de a exercita „simultan” un protectorat politic asupra Moldovei și Țării Românești¹²⁰. Tot el a remarcat, în chip cum nu se poate mai just, că, de fapt, turcii s-au folosit de Gabriel Báthory ca de un instrument pentru înlăturarea lui Radu Șerban, care rămăsese în ochii lor un domn pus în Țara Românească de împăratul creștin, în timpul războiului trecut, și „numai apoi confirmat” de sultan. Ca atare ei au dorit să se revină la situația dinainte, cînd „domnii erau trimiși de la Poartă în Țara Românească și Moldova”, fără ca nici împăratul creștin în prima, nici regele polon în cealaltă să se poată amesteca în vreun fel¹²¹. Altfel spus, programul otoman din 1611, pentru aplicarea căruia turcii au vrut să fie dezlegați de problema frontului asiatic, a fost restabilirea completă a dominației în Țara Românească și Moldova. Pe de altă parte, potrivit aceluiași excelent observator, nici Gabriel Báthory, în pofida serviciului adus Porții prin atacarea lui Radu Șerban, nu se bucura de o mare încredere, tonul și insistența cu care el a solicitat să i se recunoască stăpînirea peste Țara Românească — unde, după Contarini, ar fi vrut să instaleze „un suo nipote”! — stîrnind bănuiala că, în taină, ar fi putut fi înțeles cu Habsburgii¹²² . . .

Redobîndirea Țării Românești de către Radu Șerban și, apoi, intrarea lui în Transilvania, cu rezultatul cunoscut, au întărit decizia autorităților otomane de a nu mai îngădui cu nici un preț menținerea *status quo*-ului creat în urma războiului cu Liga creștină. De aceea, în vara lui 1611, Poarta a pus în joc mijloace militare considerabile, care l-au silit pe Radu Șerban să abandoneze asediul Sibiului și, în septembrie, să răzbată cu greu, prin Țara Românească invadată, din nou în Moldova, de unde a apucat pe calea unui exil fără întoarcere¹²³. După succesul reșezării lui Radu Mihnea pe tronul Țării Românești, turcii s-au grăbit, așa cum a notat iarăși bailul venețian, să porceadă și la scoaterea Moldovei din orbita de influență a Poloniei¹²⁴, situație în fond lăsată moștenire tot de războiul din răstimpul 1593 — 1606, de care regatul de la miazănoapte — fără să participe la el! — a profitat instalînd la cîrma ei familia Movileștilor. Și astfel, în decembrie 1611, în scaunul domnesc de la Iași era pus, cu ajutorul unor forțe turco-tătare, Ștefan Tomșa, pretendent protejat de caimacamul Gurdju Mehmed pașa, care nu avea rude și proprietăți în Polonia, așa precum Constantin Movilă, ci . . . un socru la Constantinopol¹²⁵! Noul domn, în bătălia de la Cornul lui Sas (5/15 iulie 1612), a înfrînt oastea cu care Constantin Movilă, susținut de cumnatul său Ștefan Potocki, spera să-l izgonească și a inaugurat o politică internă dură, marcată de execuții de boieri și confiscări de domenii, în scopul lichidării „partidei” filo-polone, pe care se bizuiau și pretențiile Movileștilor¹²⁶.

Am recurs intenționat, în cele de mai sus, pentru deslușirea esenței fenomenelor petrecute în cursul anului de răscruce 1611, la estimările unui observator contemporan de talia diplomatului venețian Simon Contarini. El nu numai că a sesizat modificarea majoră intervenită în țările românești extracarpătice prin așezarea în fruntea lor a lui Radu Mihnea și a lui Ștefan Tomșa, adică ruperea echilibrului între marile puteri ale timpului ce se confruntau mai mult sau mai puțin direct pentru dominația asupra spațiului de la nordul Dunării de Jos, în favoarea Imperiului otoman, dar a intuit perfect corect și șansele de câștig ale lui Gabriel Báthory. Astfel, el a prevă-

zut că turcii, care-l suspectau deja pe principe de instabilitate politică, vor purcede la un moment dat și la înlocuirea lui. Ba chiar Contarini, cu nedezmintită finețe politică, a mers pînă acolo încît a întrezărit și faptul că Báthory, într-o atare situație, va încerca să se împace *in extremis* cu domnii români detronați, ca să antreneze, prin intermediul lor, Imperiul habsburgic și Polonia, în lupta pentru recuperarea celor trei state¹²⁷. Cum se știe, într-adevăr, după o primă tentativă, neizbutită, de a provoca, cu ajutorul Brașovului, în anul 1612, căderea lui Gabriel Báthory¹²⁸, în vara anului următor Poarta a organizat o expediție de anvergură, cu participarea lui Radu Mihnea și a lui Ștefan Tomșa, care a adus rezultatul scontat¹²⁹. Și astfel, la 23 octombrie 1613, „ales” de Stările ardelenne întrunite la Cluj, își va începe o lungă domnie Gabriel Bethlen de Ictar.

Programul politic al noului principe poate fi deslușit din unele afirmații pe care le-a făcut în contextul evenimentelor din cursul anului 1611. De pildă, el spunea atunci răspicat că turcii nu vor îngădui niciodată să se piardă controlul asupra Transilvaniei, deoarece „dacă s-ar desface Ardealul, atunci s-ar desface și cele două țări românești și de aici s-ar trage pieirea imperiului întreg”. Este cuprinsă în această afirmație a lui și o recunoaștere implicită a interdependenței politice totale a celor trei state din spațiul carpato-danubian. Pe de altă parte, în același text, redactat la Deva, în 19 iulie 1611, Gabriel Bethlen a vădit un punct de vedere extrem de pesimist față de capacitatea imperialilor de a păstra Transilvania, în confruntarea cu „superputerea” de pe țărmurile Bosforului : „Să lase ei în pace Ardealul, să nu umble să-l cuprindă, căci dacă nu l-a putut ținea Ferdinand împotriva turcilor” — referire la împrejurările din anul 1556 ! — „cu atit mai puțin îl vor putea ei păstra” (acum). În sfîrșit, pentru el statutul politic cel mai potrivit pentru Transilvania rămînea cel al principatului, singura formulă capabilă să garanteze o autonomie *de facto* față de ambele mari puteri : „Mai bine va fi, dacă Ardealul își va avea Principele său ales, atit cu privire la nemți, cit și la turci”¹³⁰. Sint acestea toate gânduri care prefigurează admirabil orientările fundamentale ale lui Bethlen, din momentul în care va ajunge la cîrma Transilvaniei.

După aplanarea conflictului cu sașii — principele a consimțit să părăsească Sibiu în februarie 1614 —, nu fără contribuția autorităților otomane¹³¹, la 1 iulie 1614, la cererea expresă a lui Gabriel Bethlen, sultanul Ahmed I a emis un act de legămînt (*ahd-name*), destinat Stărilor transilvănene, în care era confirmată autonomia internă, politică și religioasă, a Transilvaniei. Două clauze din acest act ținteau să împiedice legături prea strînse cu statele românești extracarpătice. Domnii Moldovei și Țării Românești, ca de altminteri și regele polon, nu aveau voie „de a cumpăra cetate dintre cetățile Transilvaniei”. Iar, dacă vreunul din domnii români s-ar fi „răscolat” față de Poartă, era interzis transilvăenilor să-i acorde drept de trecere sau azil¹³². Pe de altă parte, în schimbul înscăunării lui, principele Bethlen a fost silit să făgăduiască turcilor că va ceda cetățile Lipova și Inău, gest care trebuia, alături de pacificarea internă, să ofere Porții dovada concretă asupra veritabilelor sale intenții. Sub acest din urmă aspect, el a încercat, însă, să tergiverseze, în pofida presiunilor, chiar militare, ale otomanilor¹³³. Așa se face că abia în iunie 1616 turcii au izbutit, cu forța, să reocupe Lipova.

Nu ni s-au păstrat textele tratatelor încheiate de Gabriel Bethlen cu Radu Mihnea al Țării Românești și Ștefan Tomșa al Moldovei. Tot ce știm este că, în 26 octombrie 1613, cei trei cîrmuitori și-au jurat reciproc

„a trăi ca frații și a nu se părăsi unul pe altul pînă la moarte”, bineînțeles de această înțelegere avînd a beneficia în viitor sultanul¹³⁴. Totuși, în noul cadru politic astfel creat, legăturile de tot felul dintre cele trei țări au putut fi reluate, la fel ca în vremea lui Bocskay¹³⁵. Și este vrednic de subliniat că în însăși ambianța de la curtea imperială habsburgică, curînd după instalarea lui Bethlen, și-a făcut loc opinia potrivit căreia autonomia Transilvaniei, sub protectorat turcesc, era mai de folos creștinătății, decît o trecere a ei pe față de partea Casei de Austria, care nu i-a putut niciodată garanta un ajutor suficient¹³⁶. Dar o asemenea opinie justifica, de fapt, așa cum observa I. Lupaș, „orientarea politică a acestei țări spre Răsărit”, adică în primul rînd spre Moldova și Țara Românească¹³⁷.

N O T E

¹ Pentru prevederile păcii, vezi : N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches (nach den Quellen dargestellt)*, t. III (bis 1640), Gotha, 1910, p. 338—339 și 340 ; Aurel Decei, *Istoria Imperiului otoman (pînă la 1650)*, București, 1978, p. 297—299 ; Karl Nehring, *Adam Freiherrn zu Herbsteins Gesandtschaftreise nach Konstantinopel. Ein Beitrag zum Frieden von Zsitvatorok (1606)*. München, 1983, p. 22—28 și 59—62.

² Menționăm două descrieri contemporane ale bătăliei, una a lui Aloisio Radibrat (*Călători străini despre țările române*, vol. IV, București, 1972, p. 275—278), cealaltă, care a fost descoperită de curînd la München de I. Chiper, a lui Leonardus Basilius (Radu Constantinescu, *Lupta pentru unitate națională a românilor (1590—1630). Documente externe*, București, 1981, p. 306—308 și p. 246—348). Vezi și N. Iorga, *Istoria armatei românești*, ed. N. Gheran și V. Iova, București, 1970, p. 302—303.

³ Mai întîi, încă în decembrie 1603, vodă Radu a încheiat un armistițiu cu Gazi Ghira II, hanul tătarilor din Crimeea (*Călători străini . . .*, IV, p. 297 și 327—328). Apoi a făcut ca un sol al hanului să se deplaseze în Transilvania, la Cluj, ca să ia contact cu autoritățile imperiale (*Ibidem*, p. 301). În 29 iulie 1604, comisarul imperial din Cluj, Paul de Krauseneg, arăta într-un raport al său că Radu Șerban „în repetate rînduri” a anunțat pe Habsburgi despre tratativele pe care le purta cu turcii și „a cerut de la maiestatea voastră <împăratul Rudolf II> voie să primească steagul <de la Poartă> pentru ca să poată asigura mai bine <liniștea pentru> această țară” (*Ibidem*, p. 300—301, nota 14).

⁴ Eudoxiu de Hurmuzaki, *Documente privitoare la istoria românilor*, IV—2, București, 1884, nr. CCLXI, p. 279 și nr. CCLXIII, p. 280. Evenimentul a fost numaidecît resimțit în Transilvania, unde, la Sibiu de pildă, în 23 noiembrie 1604 se înregistra știrea că Radu vrea să se împace cu turcii și aștepta caftan de la Poartă (*Ibidem*, XV—2, București, 1913, nr. MDCLXI, p. 817).

⁵ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. CCLXIX, p. 283.

⁶ Act din 28 ianuarie 1606, în *Documente privind istoria României, B, Țara Românească* veac. XVII, vol. I, nr. 203, p. 208. Pentru biografia lui Costea chihia vezi N. Stoicescu, *Dicționarul marilor dregători din Țara Românească și Moldova (sec. XIV—XVII)*, București, 1971, p. 164. A se adăuga actul din 20 martie 1628 și cel din 6 decembrie 1632, din care aflăm faptul că ș Radu Mihnea l-a folosit în legăturile cu Poarta, în prima lui domnie mai lungă în Țara Românească (*Documenta Romaniae Historica, B, Țara Românească*, vol. XXII, nr. 42, p. 84—85 și vol. XXIII, nr. 440, p. 644). Acest boier își avea reședința — „casa” — „în sat la Crevădie” (*Ibidem*, vol. XXI, nr. 72, p. 134).

⁷ N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. IV, *Legăturile Principatelor române cu Ardealul de la 1601 la 1699*, București, 1902, p. XLIX. Lucrarea lui Nicolae Iorga rămîne în continuare fundamentală pentru oricine încearcă să reia discuția asupra raporturilor politice din epocă între Transilvania, Moldova și Țara Românească. S-au adăugat, între cele două războaie mondiale, mai ales noile izvoare documentare publicate de V. Motogna și A. Vercss, care vor fi citate la locul cuvenit. În cele de față ne-am străduit să punem în valoare, plecînd tot de la perspectiva lui Iorga, un alt grup de izvoare, în special otomane, editate în ultimele decenii.

⁸ În vara anului 1604, Radu Șerban a încercat să facă pace cu vodă Ieremia și a trimis chiar o solie în Moldova, compusă din marele vistiier Nica din Corcova și marele pitar Dragomir din Băjești (Ghenadie Enăceanu, *Petru Movilă*, extras din „Biserica Ortodoxă Română”, an. VII, 1883, p. 193). Inițiativa de pacc pare să fi aparținut domnului Moldovei însuși, de la care a sosit mai întîi un emisar la Tirgoviste, în *www.dacoromanica.ro*, IV, p. 331).

⁹ La 15 februarie 1605 s-au închinat lui Bocskay ținuturile secuilor (Peter Banfi, *Tagebuch*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. V, Brașov, 1909, p. 419). Pentru *ahd-name*-ul din 19 mai 1605, prin care Bocskay era recunoscut oficial de către Poartă, vezi Mihail Guboglu, *Șapte documente turcești din arhivele Brașovului privind relațiile cu Poarta otomană la începutul secolului al XVII-lea*, în „Revista Arhivelor”, an. VIII (1965), nr. 1, p. 215—216.

¹⁰ În 14 martie 1605, detașamentul, compus din 700 de oșteni „de neamuri străine, sîrbi, nemți și munteni”, era deja sosit la Sibiu, după care, în aprilie, a ocupat și preluat apărarea Mediașului (V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611)*. (Anexă), extras din „Anuaarul Liceului «Andrei Mureșanu»”, Dej, 1926, p. 88; Hurmuzaki, *Documente*, XV—2, nr. MDCLXV, p. 821).

¹¹ Document semnalat și interpretat de V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban (1602—1611)*, în „Analele Academiei Române”, *Memoriile Secțiunii Istorice*, Seria III, t. VI, București, 1926, p. 287. Textul *in extenso*, în tălmăcire românească, publicat de același, în anexele documentare ale studiului tipărite separat (vezi nota precedentă), p. 90—91 (mai departe vom cita prescurtat : V. Motogna, *Anexă* . . .).

¹² V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban* . . ., loc. cit. ; Idem, *Anexă*, p. 96—97 (în aceeași zi, Bocskay scria și lui Murad pașa din Belgrad, care trebuia să susțină intervenția lui la Poartă, precum și lui Simion Movilă — p. 93—94 și 98—99).

¹³ Tahsin Gemil, *Relațiile țărilor române cu Poarta otomană în documente turcești (1601—1712)*, București, 1984, nr. 17, p. 101—103. Granul a fost de fapt recucerit de turci, la 29 septembrie 1605.

¹⁴ *Ibidem*, nr. 18, p. 103—104.

¹⁵ *Ibidem*, nr. 19, p. 104—105.

¹⁶ Înțelesul pe care îl dădea anticipat Radu Șerban noii legături cu turcii este limpede reflectat într-o discuție cu un sol tătar, consemnată într-un raport imperial din Tirgoviște, cu data 23 decembrie 1603 : „Cu turcul voi ține bună vecinătate și prietenie la hotar, pentru ca trecătorile să fie deschise pentru negustori și ca soldășimea să nu alerge de o parte și de cealaltă a Dunării, făcînd pagubă țării, ci să primesc steagul de la turc și să dau tribut. Nu vreau să fac altfel, pentru că eu sînt în supunerea (*dedicato*) împăratului creștin prin obligația mea și jurămîntul meu, și de el sînt menținut în stăpînire, de la acesta am primit steagul, deci pentru nici un lucru nu vreau să mă depărtez de maiestatea sa” (*Călători străini* . . ., IV, p. 328). Așadar, „bună vecinătate și prietenie” cu Poarta, cu prețul unui tribut anual, însă dependența politică efectivă a Țării Românești rămînd cea față de împăratul romano-german ! Este exact concepția despre semnificația tributului plătit turcilor pe care Radu Șerban, pribeag, o va expune și într-un memoriu din 1618 către consiliul imperial habsburgic (Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (I)*, în „Revista de Istorie”, t. 39 (1986), nr. 1, p. 28, nota 66).

¹⁷ A. Veress, *Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei și Țării Românești*, vol. VII, București, 1934, nr. 213, p. 240 (la 1 mai se nota în Constantinopol că „săptămîna trecută” a venit un sol de la Bocskay) ; V. Motogna, *Anexă*, p. 100 (mesaj al lui Bocskay către Poartă din 8 aprilie). Vezi și Al. Ciorănescu, *Documente privitoare la istoria românilor culese din arhivele din Simanec*, București, 1940, nr. CDLVII, p. 223 (alți doi soli transilvăneni au sosit la 5 mai și au fost primiți în audiență la 8 mai — cereau, printre altele, ca Radu Șerban să fie depus „como amigo de l'Emperador”).

¹⁸ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. CCLXXII, p. 285 (raport venețian din 2 iulie 1605, Constantinopol). Vezi și *Ibidem*, nr. CCLXXIII, p. 285.

¹⁹ A. Veress, *op. cit.*, VII, nr. 217, p. 242. În 2 iulie solul Ștefan Halmágyi poposea la Cluj, pe drumul de înapoiere în Țara Românească (Ștefan Meteș, *Domnii și boieri din țările române în orașul Cluj*, Cluj, 1935, p. 30).

²⁰ Vezi, de pildă, *Ibidem*, nr. 256—257, p. 297—298.

²¹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LVI.

²² I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, vol. I (1599—1699). Cluj, 1940, nr. 35, p. 77—78. Gheorghe Raț a predat Sighișoara la 9 septembrie 1605 (Michael Weiss, *Liber annalium rapti scriptus*, în Eugen v. Trauschenfels, *Deutsche Fundgruben zur Geschichte Siebenbürgens (Neue Folge)*, Brașov, 1860, p. 183. Acest izvor de căpetenie asupra epocii, folosit mai întîi pe larg de N. Iorga, a mai cunoscut o ediție, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, vol. V. Brașov, 1909, p. 140—263. În ce ne privește, am utilizat tot prima ediție).

²³ I. Lupaș, *op. cit.*, I, nr. 36, p. 78—79.

²⁴ *Ibidem*, nr. 37, p. 79—80. Solii lui Radu Șerban erau Nica vistierul și Ștefan Halmágyi, căpitanul gărzii curții de la Tirgoviște. Un act intern atestă despre primul că „au purces . . . în Țeara Ungurească la craiu . . . tuna Sept<embrie> 1 zile” (*D.I. R., B*, veac. XVII, vol. I, nr. 214, p. 225). Înseamnă că boierul Nica a plecat de fapt la 11 septembrie (st n.), pentru a-l reprezenta pe domn în dieta intrunită la Mediaș, care l-a ales în chip solemn pe Bocskay principe al Transilvaniei, în 14 septembrie 1605. Dar aceasta pare a fi a doua lui misiune, căci, în socoteliile Brașovului el figurează ca sosit acolo încă la 22 august și zăbovind pînă la 25 (N. Iorga, *Soco-*

telile Braşovului și scrisori românești către sfat în secolul al XVII-lea, în „A.A.R.”, M. S. I., Seria II, t. XXI, București, 1899, p. 133).

²⁵ Tahsin Gemil, *op. cit.*, nr. 21, p. 107—109. Simion Movilă, secondat de Ali paşa, cu o oaste compusă din moldoveni, cazaci, turci și tătari, a pătruns în Transilvania, prin secuime și Țara Birsei, în a doua jumătate a lunii iulie 1605, participând apoi la asediul Sighișoarei. Retragerea lor s-a produs tirziu, pe la sfârșitul lunii noiembrie sau începutul lui decembrie (N. Iorga, *Socotelile Braşovului* ..., p. 124), desigur ca urmare a sosirii ordinului special de la Poartă.

²⁶ Michael Weiss a notat că încă din august, îndată după încheierea tratatului din Țara Românească, solii transilvăneni — printre care s-a numărat de altminteri și el — au fost puși de Radu Șerban să scrie autorităților otomane spre a le aduce la cunoștință existența proaspătului act (*op. cit.*, ed. cit., p. 182—183). În 9 septembrie, Hidir paşa, al doilea vizir, le răspundea, vădind mulțumirea divanului față de perfectarea acestei alianțe transilvano-muntenice, cu recunoașterea „regelui” Ștefan Bocskay (*Ibidem*, p. 187—188). Astfel, vodă Radu a fost eliberat de grija unui eventual atac otoman dinspre Dunăre și a putut acționa în continuare numai pentru îndepărtarea din Transilvania a lui Simion Movilă.

²⁷ I. Lupaș, *op. cit.*, I, nr. 38, p. 80—82.

²⁸ Vezi actele aferente la A. Veress, *op. cit.*, VII, nr. 231, p. 264—265; nr. 236—239, p. 270—276 și nr. 246, p. 285.

²⁹ Data corectă a evenimentului stabilită de M. Guboglu, *op. cit.*, p. 219—220.

³⁰ Hasan paşa, fost beilerbei de Rumelia și Sinan paşa, beilerbeiul de Agria (Eger, Erlau)

³¹ Tahsin Gemil, *op. cit.*, nr. 24, p. 113—116. Cu privire la Radu Șerban, la sfârșitul actului figurează recomandăția specială: „Dar sînt necesare sfaturi sporite voievodului Țării Românești”.

³² Act editat de M. Guboglu, *op. cit.*, nr. I, p. 232—237; vezi și comentariul diplomatic de la p. 218—219. Ștefan Bocskay a fost înmormîntat la Alba Iulia, în 18 februarie 1605 (Simon Nösner, *Res actae in partibus Hungariae et Transsilvaniae*, în *Quellen zur Geschichte der Stadt Brasso*, vol. IV, Braşov, 1903, p. 162).

³³ N. Iorga, *Socotelile Braşovului* ..., p. 128; Idem, „Doamna lui Ieremia Vodă”, în „A.A.R.”, M.S.I., Seria II, t. XXXII, București, 1910, p. 1070.

³⁴ Idem, *Studii și documente*, IV, p. LXV.

³⁵ Idem, *Socotelile Braşovului* ..., p. 128.

³⁶ I. Lupaș, *op. cit.*, I, nr. 39, p. 82—83.

³⁷ Raport venețian din Praga, cu data 2 aprilie 1607, în Hurmuzaki, *Documente*, vol. VIII. București, 1894, nr. CCCCXVI, p. 313; citat de N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXV,

³⁸ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXV; textul original, în limba germană, la Idem, *Geschichte des Osmanischen Reiches* ..., III, p. 344, nota 3.

³⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LIX—LX. În genere, succesul mișcării lui Bocskay, care a scos Transilvania de sub controlul habsburgic, este apreciat în istoriografie ca o „diversiune” ce l-a slujit otomanilor să obțină o grabnică încheiere a păcii în Europa, spre a putea face față noului război din Asia, cu Iranul, izbucnit în 1603 (Vezi, de pildă, Fernand Braudel, *Mediterana și lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea*, vol. 6, București, 1986, p. 99).

⁴⁰ Textul diplomei, în Hurmuzaki, *Documente*, IV—1, București, 1882, nr. CCXCIV, p. 350—351; vezi și descrierea ceremoniei primirii stindardului imperial de către Radu Șerban, în *Călători străini* ..., IV, p. 317—321.

⁴¹ A. Veress, *op. cit.*, VII, nr. 193, p. 219.

⁴² *Ibidem*, vol. VIII, București, 1935, nr. 3, p. 3.

⁴³ Poarta îl susținea pe Mihăița Movilă, pe care l-a numit domn îndată după stingerea din viață a lui Simion (*Ibidem*, nr. 28, p. 30—32) și a aprobat gestul lui Radu Șerban de a-i trimite un ajutor de 4000 de oșteni (Tahsin Gemil, *op. cit.*, nr. 26, p. 117—118). Tocmai în perspectiva luptei pentru succesiune din Moldova, turcii l-au întărit în scaun pe Radu vodă, printr-un firman emis la 22 septembrie 1607 (*Ibidem*, nr. 25, p. 116—117). În 12—21 octombrie 1607, vizirul Mustafa paşa îi cerea regelui Sigismund III al Poloniei să nu dea ajutor lui Constantin Movilă, refugiat în teritoriul polon, și, oricum, să nu-i îngăduie să intre în Moldova (Mustafa A. Mehmed, *Documente turcești privind istoria României*, vol. I, București, 1976, nr. 154, p. 147—149). Jurnalul expediției polone, care, în urma biruinței de lângă Ștefănești, din 20 decembrie 1607, l-a instalat pe tron pe Constantin Movilă, atunci în vîrstă de 12 ani, la Ilie Corfuz, *Documente privitoare la istoria României culese din arhivele polone. Secolul al XVII-lea*, București, 1983, nr. 25, p. 46—50. Alte izvoare asupra luptei, la N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXVIII—LXIX.

⁴⁴ Asupra acestei categorii de militari, din care o parte îi slujiseră pe Habsburgi în războiul abia încheiat cu Imperiul otoman, vezi Kálmán Benda, *Der Haiduckenaustand in Ungarn und das Erstarken der Stände in der Habsburgermonarchie 1607—1608*, în *Nouvelles études historiques*, 1965, vol. I, p. 299—313. Potrivit unei știri din Praga, din 3 martie 1608, împăratul Rudolf II ar fi tratat cu haideucii din Ungaria de Surs pentru ca, în schimbul unei sume de bani, ei „și voltassero a far la guerra al Turco in Moldavia, mentre intendeva di metter in quello stato il figliolo di Simeone” (*Epistulae ad imperatorem (1592—1628)*,

t. IV, *Epistulae et acta Antonii Caetani (1607—1611)*, pars II, ed. Milena Linhartova, Praga, 1937, p. 140—141). Mențiunea aceasta îndrumă spre ideea că la curtea habsburgică era cunoscută și încuviințată politica lui Radu Șerban de sprijinire a lui Mihăișăș Movilă.

⁴⁵ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 200. Acest pretendent este atestat în 1599—1600 în calitatea de cămăraș al lui Mihai Viteazul (*D.R.H., B.*, vol. XI, nr. 347, p. 491). Asupra originii lui probabile — nepot de soră al lui Alexandru vodă Mircea al Țării Românești —, vezi I. C. Filitti, *Despre doi candidați la domnie din prima jumătate a sec. al XVII-lea: Mihai Cămărașul și Neagu Vodă*, în „Arhivele Olteniei”, an. XIV (1935), p. 198. Ne întrebăm dacă nu cumva este identificabil cu acel „Miloș Mehedințeanu”, care și-a însemnat numele pe filele unui *Alinei* din Șcheii Brașovului, cu precizarea: „am stat aici 5 ani” (Vasile Oltean, *Cartea românească din Șcheii Brașovului, factor de unitate națională*, în culegerea *Valori bibliofile din patrimoniul cultural național*, Rm. Vilcea, 1980, p. 183). Or, potrivit lui Weiss, în 1608 Mihai Cămărașul era adăpostit la Brașov de „5 sau 6 ani”.

⁴⁶ Timp de două săptămâni, între 2 și 17 noiembrie 1606, Weiss, la invitația lui Radu Șerban a participat la o vînătoare domnească — de căprioare, lupi și mistreți! — în Țara Românească, la care s-a adăugat și o partidă de pescuit într-una din bălțile Dunării de dincolo de Gherghiș (Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 195; pentru relațiile dintre cei doi, stabilite încă din octombrie 1604, vezi și, recent, Maja Philippi, *Michael Weiss*, Kriterion Verlag, Bukarest, 1982, p. 42).

⁴⁷ Michael Weiss, *op. cit.*, p. 201. În aceste împrejurări, Weiss a schițat un memorabil portret al lui Radu Șerban: „divitem, astutum et rei militaris peritissimum” (*Ibidem*, p. 200: „bogat, viclean și foarte priceput în meșteșugul războiului”). De aceea, după el, pentru transilvăneni era „mai bună o pace sigură, decît o victorie îndoielnică”, în raporturile cu Țara Românească. Consecința imediată a semnării tratatului cu Radu Șerban a fost arestarea și întemnițarea, la 3 iunie, a lui Mihai Cămărașul, care apoi, în 2 octombrie, a fost extrădat în Țara Românească (*Ibidem*, p. 201).

⁴⁸ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 46, p. 46—47; vezi și actul din 22 august 1608, care vădește că autoritățile din Ungaria de Sus aveau deja cunoștință la acea dată de existența tratatului (*Ibidem*, nr. 50, p. 50). Către sfîrșitul anului 1608, în împrejurări obscure, tot în Transilvania, Nicolae Pătrașcu, fiul lui Mihai Viteazul, pare să fi încercat să treacă hotarul prin surprindere și, cu ajutorul unui grup de boieri conjuși, să-l răstoarne pe Radu Șerban (*Ibidem*, nr. 58, p. 58). Despre această „răzmeriță printre raiale”, care a pricinuit aminarea trimiterii haraciului Țării Românești, pomenește și un act otoman din 24 ianuarie 1609, din care rezultă și că pretendentul pînă la urmă fusese prins de Gabriel Báthory și extrădat, iar vodă Radu îl însemnase la nas (T. Gemil, *op. cit.*, nr. 34, p. 129—130). Cronicarul sas Peter Banfi a consemnat mutilarea pretendentului — în „Țara Românească” — sub data 12 ianuarie 1609 (*Quellen zur Geschichte der Stadt Brassó*, V, p. 421). Radu Șerban a refuzat totuși să-l trimită la Poartă, cum li ceruse sultanul, ba chiar i-a îngăduit să rămînă în țară, cu titlul de postelnic, și i-a restituit o parte din satele rămase de la tatăl său (*D. I. R., B.*, veac. XVII, vol. I, nr. 440, p. 498).

⁴⁹ Michel Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 200; vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. p. LXXIII—LXXIV.

⁵⁰ Vezi mai sus nota 45. Din Praga, la 17 mai 1608, împăratul Rudolf II intervenea pe lângă Radu Șerban — la rugămintea regelui polon — să nu îngăduie pribegilor moldoveni de la el să atace Moldova (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 45, p. 45—46). Apelul regelui Sigismund III către împărat, întocmit o lună mai devreme, în Cracovia, în Hurmuzaki, *Documente*, IV—1, nr. CCCLVII, p. 417).

⁵¹ Textul în limba latină al actului reprodus de Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 204—205. Vezi și scrisoarea lui Báthory din 1 august 1608 către bistrițeni, în care este consemnată întoarcerea la Alba Iulia din Moldova a lui Ioan Imreffy „cu un răspuns bun” (Hurmuzaki, *Documente*, XV—2, nr. MDCLXXXIV, p. 838—839). Anterior, la 12 iunie, principele îi anunța tot pe bistrițeni despre revenirea din Țara Românească a lui Imreffy, „sfetnicul nostru de căpetenie” (*Ibidem*, nr. MDCLXXXII, p. 837).

⁵² Hurmuzaki, *Documente*, vol. XV—2, nr. MDCLXXXVIII, p. 841; vezi și invitația principelui, din 25 octombrie 1608, adresată Bistriței, ca să participe la întărirea legăturii cu Moldova, întru-cît el și sfetnicii lui au depus jurămîntul (*Ibidem*, nr. MDCLXXXVII, p. 840). Pentru insistențele lui Báthory de a obține un act special de la sași, vezi Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 203.

⁵³ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 204. Întreg acest episod al relațiilor moldo-transilvănene a fost mai întîi reconstituit de N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXV—LXXVII. Merită să semnalăm că, în același moment, Radu Șerban, printr-un sol al său aflat la Cluj, lua legătura cu noul rege al Ungariei, Mathias de Habsburg, propunerile lui fiind înaintate la 13 mai 1609, din Daróc, de nobilul Francisc Daroczy. Domnul dorea ca regele să fie stăpînul său, fiindcă „el îl poate apăra de turci ca să nu-l scoată din scaunul Țării Românești”; dacă regele nu vrea să-i promită că-l va ocroti cu armele, măcar să-i asigure protecția diplomatică la Poartă; în sfîrșit, dacă nu accepta nici una, nici cealaltă dintre variante, atunci să-i îngăduie să cumpere o cetate în Ungaria de Sus, ca loc de adăpost pentru el și familia lui (*Monumenta Comititalia Regni Tran-*

sylvaniae, vol. VI, Budapesta, 1880, nr. XVII, p. 131; vezi și răspunsul din 7 octombrie 1609 la acest mesaj, la A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 64, p. 69–70).

⁶⁴ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 206–207. Weiss s-a înfățișat înaintea principelui, la Alba Iulia, în 27 iulie. La Iași a remarcat prezența unui detașament polon de 1000 de oșteni, în frunte cu Nicolae Potocki, voievodul Podoliei, care-l păzea, dar și supraveghea, pe tînărul domn. Această dependență de poloni îl irita în fond pe Báthory și nemulțumirea lui trebuie interpretată și în funcție de zvonurile timpurii, încă din vara anului 1608, după care ar fi rîvnit la coroana polonă (*Elementa ad fontium editiones*, vol. VI, Roma, 1962, nr. 34, p. 45).

⁶⁵ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 208. „Precop Cărăiman vistier” (al doilea) este martor la o tocmeală încheiată în Moldova la 31 octombrie 1600 (D. I. R., A, *Moldova*, veac. XVI, vol. IV, nr. 368, p. 301). Era fratele lui Caraiman aga, capuchehaie la Poartă a lui Constantin Movilă (*Documente*, IV–2, nr. CCCXII, p. 306–307; vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXVII; cf. N. Stoicescu, *Dicționar al marilor dregători . . .*, p. 297–298, care nu a sesizat această legătură de rudenie). Caraiman aga a fost ucis la Constantinopol în 6 decembrie 1609 (N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian Relations*, Bucharest, 1931, anexa I, p. 103).

⁶⁶ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 208. În 10 februarie 1610, din Iași, Constantin Movilă se adresa lui Baltazar Szilvassy, evocînd respectul față de casa Báthory inculcat lui de părintele său Ieremia vodă și asigurîndu-l de prietenie sinceră față de principele Gabriel, cu rugămîntea de a interveni pe lângă aceasta pentru menținerea păcii (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 65, p. 71).

⁶⁷ În 29 aprilie 1609, Grigore Kočański, sol polon care se pregătea să plece la Poartă, era instruit să ceară ca Gabriel Báthory să fie împiedicat a năvăli în Moldova (I. Corfus, *Documente*, . . ., nr. 27, p. 54). La 28 mai 1609 era chiar trimis în Transilvania un sol polon special, Stanislav Domaracki, cu misiunea de a-l avertiza pe principe să nu încerce a-și pune în aplicare planul cu privire la Moldova și, în subsidiar, de a observa stadiul pregătirilor militare ale lui Báthory (*Ibidem*, nr. 28, p. 55).

⁶⁸ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 77, p. 92 și *Elementa* . . ., vol. XXVII, Roma, 1972, nr. 359, p. 328. Renunțarea lui Báthory s-ar fi datorat și imposibilității ca tătarii, cu care se înțelese, să-l mai ajute, deoarece ei primiseră poruncă de la Poartă să colaboreze la efortul de război din Iran. Pentru zvonurile înregistrate în Ungaria de Sus în 5 martie 1610 asupra intențiilor lui Báthory în privința Moldovei, vezi Veress, *op. cit.*, nr. 72, p. 86.

⁶⁹ N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXXV.

⁶⁰ Scrisoare din București, cu data 18 iunie 1612, la I. Lupaș, *op. cit.*, I, nr. 46, p. 93. Matei al Mirelor atestă că „înainte” de atacul din pragul anului 1611 contra Țării Românești. Gabriel Báthory „se temea de Domn” (Radu Șerban), din pricina celor întimplite lui Moise Székely (N. Iorga, *Manuscripte din bibliotecă străine relative la istoria românilor. Al doilea memoriu*, extras din „A.A. R.”, *M.S.I.*, Seria II, t. XXI, București, 1899, p. 21–22). Nu pare deci probabil ca principele să fi procedat în raporturile cu Radu Șerban, din clipa încordării acestora, la fel precum cu Constantin Movilă. Referirea lui Andrei Géczy îl privește desigur pe Radu Mihnea (vezi mai departe).

⁶¹ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 212. Existența alianței cu Constantin Movilă este confirmată formal de Radu Șerban în primăvara lui 1610, în mesajul transmis curții imperiale habsburgice prin Johann Rhener, cetățean al Sibiului (Hurmuzaki, *Documente*, IV–1, nr. CCCVII, p. 359–360; data corectă a actului, la N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXXVIII, nota 3). Pentru biografia boierului Papa din Greci, vezi N. Stoicescu, *Dicționar* . . ., p. 192–193.

⁶² La 26 martie 1610, într-o scrisoare din Cașovia către regele Mathias, comitele Sigismund Forgách expunea oferta lui Gabriel Báthory de a „recupera” Moldova pentru coroana ungară. Din același text rezultă că, așa după cum se zvonea, dieta de la Bistrița ar fi fost menită să decidă tocmai declanșarea loviturii contra Moldovei (Hurmuzaki, *Documente*, IV–1, nr. CCCLIX, p. 419–420).

⁶³ Detaliu asupra conspirației, la V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban* . . ., p. 302–303.

⁶⁴ Pentru cei refugiați în Țara Românească, vezi știrea comunicată din Cașovia, la 18 iunie 1610 (reprodusă de N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXX, nota 2).

⁶⁵ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 213–214.

⁶⁶ Ion Moșă, *La contesa fra Gabriele Balthori e Radu Șerban vista dalla corte di Vienna*, în „Diplomatarium Italicum”, III, Roma-București, 1934, nr. I, p. 82–83.

⁶⁷ Asupra acestei clauze, aprobate în dieta de la Cluj, convocată în septembrie 1608, vezi Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 203; despre rediscutarea ei în întîlnirea de la Tășnad (localitate situată nu departe de Carei, jud. Satu Mare), *Ibidem*, p. 214–215. Vezi și V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban* . . ., p. 298–299 și 304.

⁶⁸ Vezi raportul venețian din Praga, datat 10 mai 1610, în care este astfel interpretată semnificația misiunii palatintelui Thurzo (Hurmuzaki, *Documente*, VIII, București, 1894, nr. CCCCLXXVII, p. 332). Asupra întîlnirii respective era informat și Radu Șerban, care în 5 mai 1610 îi scria lui Ioan Imreffy că dorește să fie prezent la ea și un sol al său, repetînd totodată cererea ca în „confederația cu regele ungar și cu Ungaria”, ce urma a fi confirmată, să fie inclusă și Țara Românească (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 76, p. 91).

⁶⁹ Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. CCCXVII, p. 309-310 (raport din 16 octombrie 1610 al bailului Simon Contarini); vezi și Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CDLXXX, p. 232-233 (știre din Constantinopol, din 18 octombrie 1610, despre aceeași cerere de depunere a celor doi domni). Solul transilvănean a fost Ioan Petky, căruia principele i-a scris în 8 septembrie 1610 (Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 216-217).

⁷⁰ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 215. Încă în 22 mai 1610 (st. v), din Iași, Constantin Movilă scutea de vamă la tirgul Trotuș mărfurile mănăstirii Bistrița „câte vor fi mergînd la Țara Ungurească” (B. Petriceicu-Hasdeu, *Archiva Istorică a României*, I-2, București, 1865, p. 21).

⁷¹ În 5 septembrie 1610 pătrundea în Țara Birsei un detașament de 3 000 de oșteni munteni, care s-a retras, însă, numai după trei zile (P. Banfi, în *Quellen*, , , , V, p. 422). El a fost trimis de Radu Șerban, chipurile, ca ajutor pentru principe, care în vară părea să fie în pragul unui război cu Habsburgii. Dar criza era deja încheiată la jumătatea lunii august (V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban*, , , , p. 304).

⁷² N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXX : „Pentru a întări alianța lor, ei (Radu Șerban și Constantin Movilă) se hotărîră a lua fiecare din ei și pe ocrotitorul aliatului său”.

⁷³ Scrisoare din Viena, cu data de 27 noiembrie 1610, a nuntăului Placido de Marra, episcop de Melfi, către cardinalul Scipione Borghese, publicată atît de I. Moga, *op. cit.*, nr. VIII, p. 87, cit și de A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 87, p. 102. Din Cașovia se aduse în plus vestea „sigură” (*cosa certa*) că Radu Șerban „habbia mandato in Polonia gran somma di danari per comprare ivi beni stabili, obligandosi con questo mezzo di depender da quel Re”.

⁷⁴ Proiectul instrucțiunilor, în 17 puncte, dictat în Bratislava de palatinul George Thurzó la A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 89, p. 104-109. Pentru instrucțiunile anterioare, din 17 octombrie 1610, pe baza cărora Cesare Gallo s-a deplasat mai întîi în Ungaria de Sus și în care, la punctul 4, se vorbea deja de necesitatea eforturilor de atragere a domnilor Țării Românești și Moldovei în acțiunea contra lui Báthory, vezi *Mon. Comit. Regni Transylvaniae*, VI, nr. XXVI, p. 195 (toate negocierile trebuiau ținute strict secrete : ” , , , in hoc negotio nihil scripto” !).

⁷⁵ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 217; vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXXII.

⁷⁶ Vezi Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 217 și Georg Kraus, *Cronica Transilvaniei (1608-1665)*, ed. G. Duzinchevici și E. Reus-Mîrza, București, 1965, p. 9.

⁷⁷ Dată indicată de Peter Banfi (*Quellen*, , , , V, p. 422); alte date pentru începutul expediției (23, 25, 26 sau 30 decembrie), la Adolf Armbruster, *Dacoromano-Saxonica. Cronicari români despre sași - Români în cronică săsească*, București, 1980, p. 231-232.

⁷⁸ Cf. punctul de vedere al lui Constantin Rezachevici, *Les relations politiques et militaires entre la Valachie et la Transylvanie au début du XVIIe siècle*, în „Revue Roumaine d'histoire”, t. XI (1972), nr. 5, p. 767-769. Autorul crede, fără temeii, că Radu Șerban s-ar fi „retras” în Moldova după un „plan prestabilit”.

⁷⁹ Michael Weiss, *op. cit.*, ed. cit., p. 217. Solul la Poartă, Ioan Petky (vezi și mai sus nota 69) s-a întors la 4 decembrie 1610, însoțit de un emisar otoman.

⁸⁰ Textul actului în Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. CCCXXI, p. 313-315; rectificări și întregiri de lectură la A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 93, p. 114. Exegeza conținutului, la N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. LXXXVI,

⁸¹ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 102, p. 123-133 și nr. 105, p. 136-139; vezi și mai jos nota 85.

⁸² A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 94, p. 115. Legăturile lui Báthory cu Ștefan Bogdan erau mai vechi. De pildă, la 15 mai 1610, în mediile diplomatice de la Poartă se aflase că un sol transilvănean a solicitat înlocuirea domnului Moldovei cu el (Hurmuzaki, *Documente*, IV-2, nr. CCCXIV, p. 307; vezi și *Ibidem*, nr. CCCX, p. 305-306). Pentru biografia pretendentului, vezi N. Iorga, *Pretendenți domnești în secolul al XVI-lea*, în „A.A.R.”, *M.S.I.*, Seria II, t. XIX, București, 1898, p. 251-259; Elvire Georgescu, *Le séjour d'un prince moldave à la Cour de Jacques I-er, roi d'Angleterre*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, XII (1934), première partie, p. 1-14.

⁸³ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 142, p. 184.

⁸⁴ Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 250, p. 136 și 241.

⁸⁵ V. Motogna, *Aneză*, p. 121-125; Idem, *O donație munteană a lui Gabriel Báthory*, în „Revista Istorică”, XII (1926), nr. 7-9, p. 260-261; N. Iorga, *Notife*, în aceeași revistă, XXVIII (1942), nr. 1-12, p. 142. A. Veress semnalează, pe de altă parte, încă trei donații ale principelui făcute în Țara Românească, în răstimpul 22 ianuarie - 25 februarie 1611, fără însă a oferi alte precizări asupra actelor respective, în afara numelor beneficiarilor (*op. cit.*, VIII, p. 133). În aceeași ordine de idei merită relevată și numirea ca mare ban al Craiovei a lui Gheorghe Raț, care a „cuprins” pentru Báthory Oltenia (*Ibidem*, nr. 100, p. 127 și *D. I. R.*, B, veac. XVII, vol. II, nr. 2, p. 1-2). Gheorghe Raț, rămas în Transilvania după evenimentele din 1605, a fost trimis de principe în solie la Radu vodă în pragul lunii decembrie 1610, el de fapt „spionînd

toată nepreșătirea acestuia" (Matei al Mirelor, la N. Iorga, *Manuscripte* . . . *Al doilea memoriu*, loc. cit., p. 21 ; A. Veress, *op. cit.* VIII, nr. 90, p. 111).

⁸⁶ Un raport strict contemporan, din 17 februarie 1611, alcătuit pe baza spuselor unui martor ocular, arată : „În Țara Românească prădează foarte tare, nu sînt mănăstiri pe care să nu le jefulască și să nu țină cai în ele. Oriunde găsesc prapori frumoși, li string drept argint" (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 106, p. 143). Alt contemporan al evenimentelor, Matei al Mirelor, menționează în chip special jefuirea mănăstirii Dealul — inclusiv a mormintelor domnești ! —, al cărei egumen era, dar adaugă : „Au sfărîmat și mitropolia de la Argeș, cea foarte scumpă, și toate sfintele mănăstiri și mănăstirile de călugărițe și bisericile le-au distrus" (N. Iorga, *Manuscripte* . . . *Întîiul memoriu*, în „A.A.R.", *M.S.I.*, Seria II, t. XX, București, 1898, p. 245). Vezi și Radu Goglovan și Mihai Oproiu, *Inscripții și însemnări din județul Dimbovița*, vol. I, 1975, nr. 640, p. 259—260.

⁸⁷ Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 246, p. 134 și 239.

⁸⁸ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 119, p. 157.

⁸⁹ N. Iorga, *Istoria Românilor*, vol. V, *Vitejii*, București, 1937, p. 386 și 387.

⁹⁰ *Ibidem*, p. 390 ; Idem, *Dări de seamă*, în „Revista Istorică”. XXI (1935), nr. 4—6, p. 159—160.

⁹¹ Vezi, de altminteri, observațiile deosebit de pertinente ale lui I. Crăciun pe marginea cronicii maghiare contemporane a lui Francisc Mikó din Heghig (1585—1635) : „Lucru simptomatic : mijeste printre rînduri o conștiință etnică distinctă, un simț național, pe care l-am întîlnit și la ,, Ștefan Szamosközy" (I. Crăciun, *Biruînța lui Radu Șerban la Brașov (1611), văzută de un cronicar transilvănean*, în vol. *În amintirea lui Constantin Giurescu*, București, 1944, p. 196 ; vezi și Idem, *Sfîrșitul domniei lui Radu Șerban (O mărturie mai pușin cunoscută)*, în „Studii și cercetări istorice”, XVIII (1943), Iași, 1943, p. 289). A se compara cu elementele culese de F. Braudel din spațiul francez, iberic și italian al secolului al XVI-lea, care „oricît de răzlețe ar fi”, totuși „reprezintă semne sigure de naționalism și unitate” (*op. cit.*, I, București, 1985, p. 291—294 ; vezi și nota 49 de la p. 304, în care Braudel remarcă, pentru Franța, că „lipsește un studiu despre acest sentiment național”).

⁹² N. Iorga, *Manuscripte* . . . *Al doilea memoriu*, p. 22. Cu această misiune a fost însărcinat Pană vistierul, „albanez, ce știa limba turcească” (biografia lui, la N. Stoicescu, *Dicționar* . . . , p. 77). Radu Mihnea era numit oficial încă din 25 ianuarie 1611, cînd a fost primit în audiență de sultanul Ahmed I (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 101, p. 131). S-a pus în mișcare spre Țara Românească la 4/14 martie 1611 (Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower à Lord Salisbury*, în „Mélanges de l'École Roumaine en France”, XII (1934), première partie, nr. XVI, p. 21 ; cf. Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CDLXXXIII, p. 233—234). Într-o scrisoare din 16 iunie 1612, Radu Mihnea amintea în acești termeni răstimpul petrecut de el în capitala otomană : „. . . am fost crescut la Poarta Împăratului și din pnea lui” (N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CV ; I. Lupaș, *op. cit.*, I, nr. 45, p. 90).

⁹³ Traducerea lui Gheorghe Șincai, *Hronica românilor*, în *Opere*, vol. II, București, 1969, p. 424. Gabriel Báthory a intrat în Brașov la 16 martie 1611, iar Radu Mihnea în Țirgovîște la 22 martie (vezi și I. Ionașcu, *Date noi relative la Radu Mihnea în Țara Românească*, în „Studii” — *Revistă de Istorie*, an. XIV (1961), nr. 3, p. 711).

⁹⁴ Vezi mai sus nota 88.

⁹⁵ Acest act este evocat într-o scrisoare a lui Gabriel Báthory către Radu Mihnea din 1613 : „. . . Căci pe vremea aceea a fost aici Nica Logofătul și Boier Pêter, cînd au adus scrisorile de jurămînt nouă și țării noastre” (N. Iorga, „*Doamna lui Jeremia Vodă*” . . . , p. 1060). Principalele afirmații totodată că solii munteni au asistat la plecarea trimișilor săi care trebuiau să încheie pace cu imperiul, din îndemnul turcilor (*Ibidem*). Or, actul pentru Habsburgi al lui Báthory a fost semnat la Oradea Mare în 21 decembrie 1611 (Roderich Goos, *Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1626—1690)*, Wien, 1911, p. 404—406).

⁹⁶ Victor Motogna, *Relațiunile dintre țările românești și Ardeal în veacul al XVII-lea*, extras din „Anuarul Liceului A. Mureșanu”, 1933—1934, Dej, 1935, p. 52.

⁹⁷ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 182, p. 236.

⁹⁸ *D.I. R.*, B, veac. XVII, vol. II, nr. 61, p. 57.

⁹⁹ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 150, p. 170—171.

¹⁰⁰ Acte publicate în Hurmuzaki, *Documente*, IV—1, nr. CCCLXVI—CCCLXVII, p. 429—431. Regele Mathias II a ratificat tratatele cu Constantin Movilă și Radu Șerban la Praga, în 10 mai 1611 (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 122, p. 160—161). În urma lui Cesare Gallo, în Moldova a sosit un alt emisar habsburgic, Petru Grigorovici Armeanul, a cărui relație, cu date de excepțional interes asupra activității diplomatice a curții domnești în aceste luni de maximă tensiune politică, a fost tipărită de N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 144—149 (= *Călători străini* . . . , IV, p. 303—309). Printre altele, este de reținut din textul citat perspectiva propusă de Constantin Movilă, care, după eliminarea lui Gabriel Báthory și instalarea la cîrma Transilvaniei a unui „membru al prea augustei Case de Austria”, dorea realizarea unei confederații a celor trei state de la Dunărea de Jos, sub protecție habsburgică : „. . . și cînd vor fi legate Impre-

ună aceste provincii, nu va fi nici un principe care să-i poată aduce vreo vătămare, datorită marii puteri ce o va avea”.

¹⁰¹ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 123, p. 162.

¹⁰² Johann Filstich, *Tenamen Historiae Vallachicae — Încercare de istorie românească*, București, 1979, p. 156 și 157. Un act din 1620 pomeneste de vremea cind, „în zilele lui Radul voevod Șerban”, „a fost Stancuil sluger peste oaste” (*D.I.R.*, B, veac. XVII, vol. III, nr. 459, p. 508; cf. vol. II, nr. 312 p. 353). Mirzea, moldovean de origine, a fost în împrejurările grele din 1602, unul din principalii sprijinitori ai lui Radu Șerban, în calitate pe care o avea atunci de „mare căpitan peste călărași” (Tr. Ionescu-Nișcov, *Acte de cancelarie domnească inedite din prima jumătate a secolului al XVII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IX, București, 1978, p. 172). Alte elemente biografice cu privire la cei doi boieri, la N. Stoicescu, *Dicționar ...*, p. 212—213 și 243.

¹⁰³ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 128, p. 169. Știrea răsturnării lui Radu Mihnea a sosit la Constantinopol înainte de 11 iunie 1611 (Al. Ciorănescu, *op. cit.*, nr. CDLXXXVIII, p. 235). La această dată, în mediile diplomatice se aflase că Omer pașa a primit deja poruncă să intervină în Țara Românească, pregătirile lui fiind confirmate și la 25 iunie (*Ibidem*, nr. XD, p. 235—236).

¹⁰⁴ Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower ...*, nr. XXIII, p. 29. Raportul englez menționat oferă indicații prețioase asupra chipului în care s-au desfășurat evenimentele din Țara Românească. Se pare că Radu Șerban a trimis înainte un detașament, în frunte cu Nicolae Pătrașcu, care s-a îndreptat către București. Aici aștepta Radu Mihnea, care, pe lângă 800 de transilvăneni și 2000 de turci, avea la dispoziție și 9000 de oșteni munteni. Cind corpul de oaste al lui Nicolae Pătrașcu s-a apropiat și bătălia a început, a izbucnit revolta oștenilor munteni ai lui Radu Mihnea, care i-au atacat pe membrii gărzii ardelenene, precum și pe turci (*Ibidem*, p. 28—29).

¹⁰⁵ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 125, p. 163—165; textul maghiar, cu trad. rom. în Hurmuzaki, *Documente*, VIII, nr. CCCCLXXXVI, p. 338—339. Tot acum Gabriel Báthory semnează „contractul” lui cu pretendentul Ștefan Bogdan (N. Iorga, *A History of Anglo-Roumanian Relations*, p. 110—111).

¹⁰⁶ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 131, p. 171—172. Este probabil că, venind din Moldova, Radu Șerban nici nu a înaintat dincolo de Buzău, pregătind aici campania în Transilvania (vezi C. Rezachevici, *Les relations politiques et militaires ...*, p. 769—770).

¹⁰⁷ Această înțelegere este semnalată atât de Francisc Mikó (I. Crăciun, *Biruința lui Radu Șerban ...*, p. 196—197), cât și de ambasadorul englez la Poartă (Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower ...*, nr. XXIV, p. 30). Vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. XCI și C. Rezachevici, *Neobișnuitul drum peste Carpați al oștii lui Radu Șerban, înaintea bătăliei de lângă Brașov cu Gabriel Báthory (iulie 1611)*, în „Cumidava”, VIII (1974—1975), p. 128—129.

¹⁰⁸ I. Crăciun, *Biruința lui Radu Șerban ...*, p. 198.

¹⁰⁹ Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower ...*, nr. XXIV, p. 29—30; izvor discutat, alături de altele, de C. Rezachevici, *Neobișnuitul drum ...*, p. 124—127; cf. Traian Mutașcu, *Arta militară în Țara Românească la începutul secolului al XVII-lea (Radu Șerban)*, București, 1961, p. 147—153.

¹¹⁰ Data luptei, după N. Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches ...*, III, p. 346; vezi și discuția lui C. Rezachevici, *Neobișnuitul drum ...*, p. 129—131, care nu face decît să verifice acest element cronologic. Pentru reconstituirea luptei, N. Iorga, *Istoria armatei românești ...*, p. 306—308; Traian Mutașcu, *op. cit.*, p. 153—165.

¹¹¹ Rezumat la V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban ...*, p. 319.

¹¹² *Ibidem*, p. 320; vezi și Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 264, p. 143 și 245, precum și observațiile lui N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. XCIV—XCV.

¹¹³ V. Motogna, *Războaiele lui Radu Șerban ...*, p. 321.

¹¹⁴ A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 151, p. 198—199. Și la Veneția au parvenit știri, plecate din Viena la 30 iulie, potrivit cărora obiectivul primordial al generalului Forgách era să-l împiedice pe Radu Șerban să se instăpânească de unul singur asupra Transilvaniei, ceea ce ar fi fost „în prejudiciu della Casa d’Austria” (*Ibidem*, nr. 152, p. 199).

¹¹⁵ Hurmuzaki, *Documente*, IV—2, nr. CCCXXXIII, p. 322—323 (în volumul actul figurează la p. 330—331, dar paginația este greșită!). Asupra acestui izvor a atras atenția I. Minea, *Radu Vođa Șerban cerul ca principe al Ardealului*, în „Cercetări Istorice”, V—VII, Iași, 1932, p. 367.

¹¹⁶ Hurmuzaki, *Documente*, XV—2, nr. MDCC, p. 849; vezi și însemnarea lui Peter Banfi, în *Quellen ...*, V, p. 424.

¹¹⁷ I. Moga, *op. cit.*, nr. XXV—XXVI, p. 97—98 și nr. XXVIII, p. 99; pentru mai vechea atitudine a Habsburgilor în această chestiune, vezi studiul lui I. Lupaș, *Individualitatea istorică a Transilvaniei*, în *Scrieri alese*, I, Cluj-Napoca, 1977, p. 52, nota 34.

¹¹⁸ Radu Constantinescu, *op. cit.*, nr. 270, p. 145 și 246.

¹¹⁹ Dorința Porții de a nu pierde controlul asupra cursului evenimentelor este vădită de faptul că, încă înainte de răsturnarea lui Radu Mihnea, în 20/30 mai 1611, Omer pașa primise deja un prim ordin de a înainta, cu 15000 oșteni otomani, spre Dunăre, ca răspuns la cererile repetate de ajutor din partea lui Gabriel Báthory (Elvire Georgescu, *Dépêches de Sir Thomas Glower* . . . , nr. XXIII, p. 27–28).

¹²⁰ Nicolo Barozzi și Guglielmo Berchet, *Le relazioni degli stati Europei lette al Senato dagli ambasciatori veneziani nel secolo decimosettimo — Turchia*, volume unico, parte I, Venezia, 1871 [pe copertă : 1873], p. 193.

¹²¹ *Ibidem*, p. 207 și 220. Contarini indică și tributul plătit anual Porții de Moldova și Țara Românească, în vremea lui Constantin Movilă și Radu Șerban, cite 35000 taleri fiecare, adică sume mult mai mici decît cele plătite anterior sfîrșitului secolului XVI (*Ibidem*, p. 221 ; vezi și M. Berza, *Haraciul Moldovei și Țării Românești în sec. XV—XIX*, în „Studii și materiale de istorie medie”, II, București, 1957, p. 17–18, 35–37 și 44).

¹²² N. Barozzi și G. Berchet, *op. cit.*, p. 221–222. Vezi, pentru iritarea autorităților otomane. *post-scriptum*-ul raportului german din Constantinopol, din 5 februarie 1611, la A. Veress, *op. cit.*, VIII, p. 131–132.

¹²³ C. Rezachevici, *Les relations politiques et militaires* . . . , p. 770–771, a relevat, pe bună dreptate, că încă de la jumătatea lunii iulie 1611 Țara Românească era invadată de corpul expediționar otoman, iar Radu Mihnea se găsea deja în Tirgoviște. Această situație lămur_ește, în parte, zăbava lui Radu Șerban în Țara Birsei, după lupta de la Brașov (vezi însemnarea lui Simon Nösner, în *Quellen* . . . , IV, p. 164).

¹²⁴ N. Barozzi și G. Berchet, *op. cit.*, p. 221.

¹²⁵ N. Iorga, „*Doamna lui Ieremia Vodă*” . . . , p. 1068 : mazilit în 1616, Ștefan Tomșa s-a instalat la Constantinopol „în casa socrului său”. Pentru familia soției lui, vezi Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin, domn al Moldovei și Țării Românești (II)*, în „Revista de Istorie”, t. 39 (1986), p. 120.

¹²⁶ Constantin Movilă a trecut Nistrul în 4 iulie 1612, cu o oaste estimată la circa 10000 de oameni (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 22, p. 25 ; actual nu este din „1607”). Pentru data luptei de la Cornul lui Sas, vezi *Elementa* . . . , vol. XXIII, Roma, 1970, nr. 218, p. 27–29 (Cf. Constantin Rezachevici, *Două rectificări cronologice privind istoria Moldovei în veacul al XVII-lea*, în „Studii” -Revistă de Istorie, t. 25 (1972), nr. 2, p. 311–313). Asupra politicii interne a lui Ștefan Tomșa, vezi I. Minea, *O inovație juridică a lui Miron Vodă Barnouschi*, extras din „Întregiri”, Iași, 1932, p. 2–11.

¹²⁷ N. Barozzi și G. Berchet, *op. cit.*, p. 222–223. Despre încercarea de împăcare a lui Gabriel Báthory cu Radu Șerban, în împrejurările din vara anului 1612, vezi mai ales reacția lui Radu vodă Mihnea, din scrisoarea adresată principelui în 24 august 1612 (A. Veress, *op. cit.*, VIII, nr. 222, p. 275–277). Asupra tratatelor reinnoite din 1613, cînd Báthory fusese deja mazilit, vezi N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CXI–CXII și M. Berza, *op. cit.*, p. 36.

¹²⁸ Vezi Ștefan Andreescu, *Radu Mihnea Corvin* . . . (I), p. 15 și nota 24 de la p. 24.

¹²⁹ Corespondența, în limba română, a lui Ali pașa Madjaroglu, sangeac de Nicopole, unul din conducătorii expediției otomane din 1613, cu Brașovul, a fost editată de N. Iorga, *Studii și documente*, vol. X, *Brașovul și românii*, București, 1905, nr. 3–6, p. 286–289. Semnalăm acum un prim răspuns al Brașovului, *tot în limba română*, ce trebuie datat puțin după 16 iulie 1613, editat, în traducere italiană, de Óváry Lipót, *Diplomatariu relationum Gabrielis Bethlen cum Venetorum Republica*, Budapest, 1886, p. 463. Alte citeva acte, de astă dată în limba turcă, au fost publicate de Mihail Guboglu, *op. cit.*, nr. II–VII, p. 237–253. Se pare că Radu Mihnea a încercat să evite a participa la expediție (*Ibidem*, p. 227), dar, în 2 septembrie 1613 se găsea în Brașov, cu 5000 de oameni (N. Iorga, *Socotelile Brașovului* . . . , p. 137). Ștefan Tomșa a sosit, la rîndul lui, cu 4000 de oșteni, în 12 septembrie (*Ibidem*). În perspectiva expediției, în iulie el trimitea la Varșovia un sol „per accomodare le differenze” cu Polonia („Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa”, *Classe di Lettere e Filosofia*, Serie III, vol. I–1, Pisa, 1971, p. 195). Lui Tomșa apoi Poarta, încă în septembrie, i-a îngăduit să se întoarcă „per custodir il paese da qualche insidia de Polachi” (Óváry Lipót, *op. cit.*, p. 464).

¹³⁰ V. Motogna, *Aneaxă*, p. 125. Vezi și Costin Feneșan, *Ștefan Vaida, un adversar caransebeșean al principelui Gabriel Bethlen (1614)*, în „Studii și comunicări de etnografie -istorie”, II, Caransebeș, 1977, p. 411 și 415.

¹³¹ Cristina Feneșan, *Relațiile Transilvaniei cu Imperiul otoman în anii 1613–1624 în lumina unor documente turcești*, în „Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie Cluj-Napoca”, t. XXI (1978), anexele I și II, p. 348–350 (firmane ale sultanului Ahmed I prin care le cerea sașilor să se supună și să-l sprijine pe Gabriel Bethlen).

¹³² Tahsin Gemil, *op. cit.*, nr. 61, p. 163–166 ; pentru data actului și alte probleme legate de el, vezi M. Guboglu, *op. cit.*, p. 229. A se compara cu cronica lui Mustafa Naima, în *Cronici turcești privind țările române (Extrase)*, III, vol. întocmit de Mustafa A. Mehmet, București, 1980, p. 45–47.

¹³³ Vezi câteva date asupra acestui aspect la Costin Feneșan, *Șase scrisori ale principelui Gabriel Bethlen către banul Lugojului și Caransebeșului (1614—1615)*, în „Apulum”, t. XIV (1976), p. 176—177. Pentru predarea oficială a cetății — luată în stăpânire încă de Bocskay — în noiembrie 1616, vezi, între altele, Al Ciorănescu, *op. cit.*, nr. DLIX, p. 260.

¹³⁴ *Diarium*-ul lui Andreas Hegyes, în Eugen v. Trauschenfels, *op. cit.*, p. 297 și A. Armbruster, *op. cit.*, p. 234—235; vezi și N. Iorga, *Studii și documente*, IV, p. CXVI, precum și I. Lupaș, *Principele transilvan Gavriil Bethlen*, în ale sale *Studii, conferințe și comunicări istorice*, vol. II, Cluj, 1940, p. 201.

¹³⁵ Vezi, de pildă, Costin Feneșan, *Două acte domnești privind păstoria ardeleni în Țara Românească*, în vol. *Sub semnul lui Clit. Omagiu Acad. Prof. Ștefan Pascu*, Cluj, 1974, p. 112—113 (poruncă a lui Radu Mihnea din 20 iulie 1614 în favoarea unor iobagi păstori „ai prietenului” său, nobilul făgărășan Béldi Kelemen).

¹³⁶ Memoriu din 1614, înaintat cu ocazia dietei de la Linz, de baronul Erasmus Georg Tschernembl, în I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I. nr. 51, p. 133. Pentru personalitatea autorului, exponent de seamă al protestantismului, vezi Robert J. W. Evans, *Felix Austria. L'ascesa della monarchia asburgica: 1550—1700*, Bologna, 1981, p. 87—89.

¹³⁷ I. Lupaș, *O istorie a Transilvaniei în limba germană la 1614*, în *Studii, conferințe și comunicări istorice*, II, p. 196.

LA TRANSYLVANIE AU DÉBUT DU XVIIe SIÈCLE : ACTIONS ET PROJETS POUR L'UNITÉ DE L'ESPACE CARPATO-DANUBIEN (I)

Résumé

L'étude porte sur les relations politiques de la Transylvanie avec la Valachie et la Moldavie à la veille de la paix de Zsitvatorok (1606), jusqu'à la mort du prince Gabriel Bethlen (1629). L'établissement du rapport entre le voievode Radu Șerban de Valachie et le prince Etienne Bocskay, protégé par la Porte Ottomane dans la lutte pour la prise en possession de la Transylvanie, par le traité de Tirgoviște, du 5 août 1605, a constitué un premier acte majeur dans la voie vers la liquidation au Bas-Danube des suites de la longue guerre entre l'Empire ottoman et l'Empire des Habsbourg. Les réalités politiques locales ont anticipé et préparé de la sorte l'équilibre *de facto* entre les grandes puissances du temps dans l'affrontement pour la domination sur l'espace carpato-danubien, car, comme on sait, Radu Șerban a été installé au trône de Valachie avec l'appui des Habsbourg (1602). Cet équilibre sera dans l'avantage de tous les trois petits Etats de la zone et il ne sera rompu qu'en 1611, comme suite de la politique irréfléchie du prince Gabriel Báthory. Les efforts de celui-ci, pendant les années 1608—1609, de faire du prince de Moldavie, Constantin Movilă, son vassal ou de le remplacer par un client politique, ont provoqué en fin de compte une étroite alliance des pays roumains extracarpatiques, qui s'est manifestée puissamment après l'invasion et l'occupation de la Valachie par les armées du même prince (janvier-mars 1611). Faute d'un consistant appui de la part des Habsbourg, en dépit de la victoire remportée dans la bataille des environs de Brașov par le prince valaque Radu Șerban (10 juillet 1611), le prince Báthory n'a pu être détroné. En échange, la massive intervention des armées ottomano-tatares a conduit à l'éviction, tour à tour, à l'automne de la même année, de Radu Șerban et de Constantin Movilă du trône de leurs pays. On a vu de la sorte se rompre l'équilibre fixé en 1605—1606 en faveur de la Porte

Ottomane qui a réussi, d'abord, à restaurer sa domination politique sur la Valachie et la Moldavie pour que, ultérieurement, au bout d'une nouvelle expédition en 1613, elle étende son contrôle également sur la Transylvanie, confiée cette fois-ci au prince Gabriel Bethlen. Sur cette toile de fond, un intérêt particulier présentent les informations concernant deux circonstances où certains facteurs politiques de l'intérieur de Transylvanie auraient voulu instaurer au trône de la principauté Radu Șerban, incontestablement la personnalité la plus puissante de ces contrées à l'époque. Il s'avère ainsi par l'analyse comparée des témoignages respectifs que l'expérience de Michel le Brave des années 1599—1600 a laissé de profondes traces dans les orientations politiques fondamentales ultérieures de la société transylvaine.

ELEMENTE INCIPIENTE ALE BURGHEZIEI ÎN SOCIETATEA ROMÂNEASCĂ SUB FANARIOȚI

PAUL CERNOVODEANU

Condițiile nașterii burgheziei în sud-estul Europei în general și în Principate în special sînt mult mai complexe și mai dificile de elucidat decît în Apusul continentului unde această clasă a apărut în cunoscutele ei forme de dezvoltare. Factorii locali specifici, o evoluție istorică aparte în spațiul balcano-pontico-danubian impusă de cadrul dominației directe sau suzeranității otomane, preponderența rînduielilor economice domeniiale în agricultură, axele comerțului internațional medieval întrerupte, deviate sau strămutate spre alte orizonturi geografice, un decalaj științific și tehnologic apreciabil și slaba dezvoltare industrială reflectată prin activitatea nesatisfăcătoare a breslelor meșteșugărești au contribuit într-o măsură apreciabilă la întîrzierea apariției unei burghezii conștiente și puternice, apte să-și îndeplinească rolul istoric de promovatoare a noului mod de producție capitalist. Cele două clase principale în feudalism, țărănimia — deținînd cea mai mare pondere în rîndul populației, producătoare într-o largă măsură de bunuri materiale dar oprimată și lipsită de ori și ce drepturi, cu excepția foartei subțiri pături a țărănimii libere, mereu îngustate — și boierimea privilegiată, consumatoare prin excelență de bunuri, deținînd în mîinile ei pîrghiile puterii socio-politice și administrative printr-un aparat de stat, conceput spre a-i servi interesele, rămîn timp de secole componentele principale ale societății românești. În Balcani, prin inexistența oricărei formațiuni statale, locul boierilor a fost preluat direct de feudalii turci, asupra lor sociale adăugîndu-i-se din plin și cea națională. Pentru Principate au fost create anumite relații „speciale” de vasalitate față de Poartă, manifestîndu-se în deosebi pe plan economic iar uneori pe plan politic și militar, acordîndu-se otomanilor asistența reclamată în aceste cazuri (livrări de alimente, executarea de corvezi la cetăți, mobilizarea de trupe ș.a.)¹; în secolul al XVIII-lea obediența față de suzerani a sporit în timpul domnilor fanarioți, numiți direct în scaunele Principatelor de către otomani și obligați să dea dovadă de o fidelitate accentuată — teoretic cel puțin — față de padișahul de la Istanbul. În sfîrșit, după 1699 Transilvania — desprinsă din sistemul politic al Porții — a trecut sub ocupația habsburgică, creîndu-i-se alte premize pentru dezvoltarea ei istorică².

În afara țărănimii și a boierimii, clasă privilegiată căreia trebuie să-i adăugăm și înaltul cler personificat prin marii ierarhi, prelați și egumeni de mănăstiri, posesori de moșii, averi, robi țigani etc., s-au dezvoltat în Evul mediu românesc și producătorii de bunuri materiale activînd mai ales în mediul urban — deși erau întilniți într-o anumită proporție și la sate — anume meșteșugarii cît și vehiculatorii mărfurilor, negustorii. Aceste pături, din care s-a constituit primordial în Occident în sec. XIII-XIV burghezia de factură comercială, avîndu-și ca locuri de reședință în deosebi orașele, n-au atins niciodată în țările noastre ponderea și influența de care

s-au bucurat atunci în Apusul continentului. Apăsarea otomană, desele expediții punitive de pradă osmano-tătare, precaritatea regimului socio-politic, abuzurile domniei și ale claselor privilegiate, regulamentele închisitate de bresle și corporații, slabul randament tehnic, concurența mărfurilor străine, proasta întreținere a căilor de comunicații deși numeroase și apte pentru transportul ideal — în mod teoretic — al bunurilor, adăogate calamităților de ordin ecologic, n-au îngăduit o creștere normală și ritmică a producției în decursul secolelor XV-XVII și nici meșteșugarilor și negustorilor să capete o conștiință de clasă bine determinată neavind nici un acces la conducerea treburilor obștești, redusă cel mult, în unele cazuri, la nivel local orășenesc. Aceasta a fost în mare situația anterioară epocii fanariote ³.

Odată cu sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui următor încep să se producă lente dar ireversibile modificări și în sinul păturilor urbane românești, care tind să se manifeste cu mai mult aplomb ca forță economică printr-o sensibilă acumulare de capital. În Occident, datorită condițiilor favorabile existente, se formase în monarhiile centralizate, în pragul și apoi în perioada absolutismului luminat, acea „stare a treia” (*tiers état*) alcătuită pe de o parte pe plan economic din mari negustori companiști, fermieri generali, bancheri, patroni de întreprinderi și ateliere manufacturiere lucrative folosind din plin munca salariată — promovind teorii economice mercantiliste apoi fiziocrate — și aplicând științele exacte (matematica, fizica, chimia) în procesul tehnologic productiv; pe de alta, pe plan spiritual s-a format o „inteligenția” reunind liberi profesioniști, avocați, profesori, medici, publiciști și gazetari pamfletari înfierând racilele „vechiului regim” cerind abolirea rînduieilor feudale și promovind noua ideologie burgheză ca suport al modului de producție capitalist ⁴.

Dacă și în Principate meșteșugăria dar mai ales negustorimea — după cum a intuit și Nicolae Iorga ⁵ — încep să dobîndească poziții economice însemnate și să se diferențieze din punct de vedere social, vîrfurile acestor pături integrîndu-se în rîndul privilegiaților, formînd elemente incipiente ale burgheziei comerciale și încuscrîndu-se chiar cu boierimea sau intrînd uneori în sinul acestei clase, în schimb nu se constată — cel puțin pînă către sfârșitul secolului al XVIII-lea — apariția unei intelectualități militante, demne să dinamizeze societatea și să pretindă transformări de substanță. Rămînerea generală în urmă a otomanilor față de restul țărilor europene, apatia generală și indiferența față de tehnică și cultura evoluată, iar în cazul particular al Principatelor lipsa unui învățămînt adecvat, preponderența ideologică a bisericii ortodoxe, prin esență conservatoare și tradiționalistă (în pofida unor excepții remarcabile ilustrate prin exemplul unor clerici luminați mai ales către sfârșitul secolului al XVIII-lea) au constituit factori de frînă în calea creării unei „stări a treia” la noi capabilă să scuture rînduielele vetuste ale feudalismului. Să nu uităm de altfel că cele mai importante surse de acumulare în Principate le-au constituit pentru noile pături în ascensiune comerțul, cămătăria, arendășia, venalitatea slujbelor, munca salariată în manufacturi, arendarea ocnelor, vămilor și împrumuturile către stat ⁶. Negustorimea se implantează puternic în viața economică, începe să pătrundă în rîndurile boierimii, să dilueze această clasă și chiar s-o ciștige parțial printr-un fenomen tipic de îmburghezire la o participare în activitatea productivă.

Un suflu nou, o primenire spirituală a societății românești și în special a elementelor alcătuiind burghezia incipientă se constată în special în ultimele decenii ale veacului al XVIII-lea mai ales prin infuzia unor idei

novatoare venite de la românii din Transilvania, unde se poate vorbi de existența unei „intelighenții” alcătuite din dascăli, profesori și clerici luminați, relevând identitatea istorică a națiunii române din spațiul carpato-pontico-danubian la început pe baze confesionale, ulterior utilizând argumente lingvistice, etnice și statistice. Pe vechiul filon cultural cărturăresc existent în Principate, moștenit de la cronicari și evidențiind sădirea în rîndul poporului român a conștiinței de neam, se grefează acum noțiunea superioară a solidarității naționale, razele luminoase ale învățaturii Școlii ardeleni strălucind și peste Carpați⁷. Mișcarea revoluționară a lui Horea din 1784—1785 ilustrînd dinamismul țaranilor români ardeleni în luptă cu asupraea socială și națională⁸ și mai ales splendida argumentare istorică a drepturilor inalienabile ale poporului român condensate atît de sugestiv în „Supplex Libellus Valachorum” (1791), ridică conștiința românilor de pretutindeni aspirînd la libertate socială și națională⁹. Difuzarea, pe de altă parte, pe diverse căi, dar în majoritatea cazurilor tot din Transilvania, a ideilor revoluției franceze ce consacrau triumful ideologiei burgheze — în limitele istorice ce i le îngăduia epoca — a contribuit la radicalizarea unei părți a burgheziei născînde din Principate, care nu s-a mai mulțumit cu împărțășirea din privilegiile clasei boierești ci a început să militeze pentru răsturnarea regimului fanariot perimat și anacronic, constituind o frînă în dezvoltarea statului modern. De altfel însăși elemente grecești, în frunte cu învățatul Rhigas Velestiniul¹⁰ și alți corifei balcanici democrați au ridicat steagul dezrobirii de sub dominația otomană, concomitent cu înlăturarea opresiunii sociale. În acest fel se poate constata în Principate din ultimul deceniu al secolului al XVIII-lea — dar mai ales în primele decade ale celui următor — apariția unei „intelighenții” românești (profesori, pedagogi și clerici luminați, publiciști, medici etc.) puternic infuzată de idei demofile și care — datorită contactelor utile cu elementele revoluționare din centrul și sud-estul Europei sau chiar din Franța — începe în mod real să împărțășească o ideologie burgheză, dornică de a promova nestingherit noile relații de producție capitaliste¹¹. Dar în același timp se produce și o decantare a elementelor aparținînd prin structură socială burgheziei; apare o pătură subțire de „mari” burghezi, negustori aveau, arendași îmbogățiți, patroni de ateliere manufacturiere foarte prosperi, ce sînt mai de grabă apropiați sau chiar integrați boierimei, devenind adepții unor curente „reformiste”, adică de înlocuire a regimului fanariot, așa cum doreau autohtonii, dar nu de abolire a rangurilor și privilegiilor. Forțele de la baza „piramidei”, micii negustori și meseriași, boiernașii, intelectualii, vor fi alături de masele țărănești în revoluția de la 1821 condusă de Tudor Vladimirescu, în timp ce „virfurile” burgheziei opulente, se vor apropia de boierime și prin contradicțiile la care vor da naștere, vor contribui în mare măsură la eșecul mișcării, cel puțin din punct de vedere social. Dar scopul politic principal va fi atins: abolirea regimului fanariot¹². Așadar, în secolul al XVIII-lea se poate vorbi de existența unei burghezii incipiente cu caracter comercial și pre-industrial în Principate, apoi treptat, pînă la 1821 și mai ales după această dată, se va ajunge la cristalizarea unei adevărate „clase” burgheze animată de o ideologie corespunzătoare prin forța motrice a unei „intelighenții”, care sprijinindu-se pe mase, va consacra — în limitele epocii și, cel puțin, pe plan teoretic — triumful principiilor burghezo-democrate în cursul revoluției de la 1848.

Acumularea unor mari sume de bani, care constituie o premiză a producției capitaliste, a preluat în Principate diferite forme, dintre care unele specifice țării noastre. Trei categorii sociale au constituit prin exce-

lență, factorii motori ai acestei acumulări financiare : arendașii , negustorii (îndeletnicindu-se și cu cămălăria) și patronii de ateliere manufacturiere folosind forța de muncă salariată.

După cum s-a arătat într-o temeinică monografie, foarte recentă, arendașii provenind din toate straturile societății (inclusivi boieri sau clerici), s-au desprins însă mai ales ca o ramură aparte din pătura negustorilor, fapt ce le-a îngăduit cele mai rapide și fructuoase acumulări bănești. Într-adevăr, negustorii au găsit în arendarea de moșii, vămi, ocne etc., un plasament sigur al capitalului și totodată și-au asigurat prin arendare marfa indispensabilă negoțului¹³.

În Țara Românească arendașii se recrutau atît dintre pămînteni cît și dintre „sudiți” sau supuși străini, care puși sub protecția consulatelor marilor puteri înființate în Principate încă de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea, beneficiau de importante privilegii și scutiri fiscale față de stat, concurînd în mod neloial pe autohtoni. În rîndurile lor se întîlneau greci — în care sînt înglobați uneori și aromânii — , sud-dunăreni (adică sirbi și bulgari) apoi armeni și evrei¹⁴.

Printre figurile marcante de negustori care practicau intens arendășia în principatul muntean s-au evidențiat frații Hagi Ianuș și serdarul Polihronie, conducători ai unei prospere întreprinderi comerciale și bancare din Craiova, intrați la rîndul lor în tagma marilor proprietari de pămînt. Astfel între 1804—1821 ei au ținut în arendă nu mai puțin de 46 moșii ale marelui ban Grigore Brîncoveanu din Oltenia și jud. Olt, pe care le administrau direct sau prin interpuși („oamenii casei”). Tot în Oltenia acești întreprinzători oameni de afaceri și-au completat „fieful” arendășesc, obținînd în arendă 9 moșii ale mănăstirii Bistrița între 1819—1820 iar prin partenerii lor comerciali, ca de pildă marele negustor Anastasie Mihaloglu, arendaș al moșiilor marelui logofăt Dumitrachi Brăiloiu din jud. Mehedinți, dominau, în mod incontestabil, aproape toate pîrghiile vieții comercial-bancare a provinciei de peste Olt¹⁵. Marele vistier Ioan Hagi Moscu — la origine negustor aromân — a practicat în schimb arendășia cu venitul vămilor Țării Românești în timpul ocupației rusești din vremea războiului ruso-turc din 1806—1812. Astfel, atît la 1807 cît și în 1809 el a cumpărat vămile principatului muntean, a doua oară cu 420 000 lei, subarendînd o parte cu 444 450 de lei și rezervîndu-și restul pentru exploatarea directă¹⁶. La fel influentul bogătaș armean, negustor, zaraf și proprietar de case, prăvălii și moșii în jud. Ilfov și Prahova, constructor în București al unui mare han, anume Manuc bei Mirzaean (1769—1817), a găsit foarte mănoasă exploatarea ocnelor de sare din Țara Românească pe care le-a luat în arendășie, la 22 decembrie 1808, în tovărășie cu serdarul Dinu Cernovodeanu „pentru 1400 pungi ca să scoată și să vîndă sare cît va voi”¹⁷. Un alt negustor, Dumitrache Trochiu, ia în arendă pe trei ani la 3 noiembrie 1800 o moșie din jud. Neamț a logofătului Hermeziu.

În Moldova întîlnim de timpuriu un sistem de „cartel” arendășesc încheiat la 21 martie 1798 între patru mari boieri, anume logofătul Nicolae Rosetti, vistierul Gheorghe Balș, vistierul Gheorghe Rosetti și serdarul Panaioti Cazimir, cu înstăritul negustor bucovinean Teodor Mustață pentru a cumpăra venitul a 35 de moșii din Moldova aparținînd mănăstirilor bucovinene din jud. Dorohoi, Botoșani, Hirlău, Suceava și Bacău ; prețul arendei anuale a fost de 16.546,45 florini. Ulterior intervine o nouă înțelegere între parteneri prin care Mustață cumpără de la Gh. Balș venitul tuturor moșiilor din „Moldova” și prețul de 331 000 florini,

arendindu-le în perpetuitate cu o dobândă de 5 %. Tot așa în 1814, Dumitru Polizu sau Polizachi și alții iau în arendă vămile Olteniei, apoi vinăriciul și oieritul iar în 1819 salinile din provincia de peste Olt¹⁸. Există apoi și arendașii dregători, recrutați din rîndurile boierimii. Astfel se pot da ca pildă paharnicul Ioan Tăutu, arendaș la 31 martie 1810 al unei moșii din jud. Hotin, a paharnicului Tudorache Ciure, pe timp de trei ani, cu 6000 de lei, sau serdarul Ilie Burchi ce primește în arendă trei moșii din ținutul Cîrligăturii la 15 iulie 1818 de la spătarul Petrache Cazimir cu 13 000 lei anual. Un caz aparte îl constituie acela al marelui boier, vornicul Teodor Balș, ce ia în arendă de la mănăstirea Slatina la 23 aprilie 1806 moșiile satelor de munte, pe Bistrița, pe timp de 6 ani, cu 2500 lei anual. Mulți arendași din Moldova sînt însă negustori alogeni, în special armeni, greci și evrei. Putem da ca exemplu pe Mirzac armeanul, ținînd în arendă cu contract pe patru ani moșia Nichitenii din jud. Dorohoi, apoi pe Gheorghe Mirzacu și Adam Grecul ce cumpără de la aga Costache Balș venitul moșiei Cucuteni la 6 februarie 1813 pe patru ani, cu 12 000 lei anual, neguțătorul Anton Antonovici ce cumpără de la vornicul Teodor Balș venitul moșiei Limbeni (jud. Iași) pe timp de trei ani, cu 17 600 lei anual, grecul Gheorghe Calinos „contracciu” pe venitul moșiei Trifești a fostului mare agă Costache Balș în 1818, alt arendaș grec luînd în arendă în același an 13 moșii de la spătarul Arghirie Cuza¹⁹ etc. — Deși mai mulți domni ai Moldovei, printre care Grigore al III-lea Ghica (1764—1767, 1774—1777) și Constantin Moruzi (1777—1782) au interzis evreilor să ia moșii în arendă²⁰, totuși se pare că la începutul secolului al XIX-lea măsura n-a mai fost respectată deoarece întîlnim la 22 februarie 1809 pe un negustor Leiba care devine arendașul moșiei Săpeteni a spătarului Manolache Donici iar în 1820 pe un altul, Leizăr, devenit „contracciu” al moșiei Negrești (jud. Vaslui) a hatmanului Vasile Rosetti²¹.

În ceea ce privește negustorii propriu ziși, aceștia s-au înmulțit și s-au divizat în mai multe bresle în secolul al XVIII-lea, după specialitate, naționalitate, ori regiunea sau centrul cu care practicau cel mai intens schimbul; existau brașovenii cu mărfuri din orașul de la poalele Timpei, chiprovienii cu cele aduse de la Kiprovo sau din țara turcească, lipscanii cu mărfuri de la Lipsca (Leipzig) alcătuind corporații separate ca și grecii, armenii și evreii. Breslele erau conduse de staroști și vătafi, bucurîndu-se de privilegiu acordate prin numeroase hrisoave domnești²². În afara unei taxe globale vărsate Vistieriei prin vătafii lor, negustorii erau scutiți de ori ce alt fel de taxe cînd umblau pe la tîrguri, bilciuri sau iarmaroace²³.

După volumul afacerilor și starea materială negustorii erau împărțiți în două categorii: cei mari (toptangii) și cei mici (mărchitanii și mămularii) ce vindeau cu amănuntul. Toptangii importau mărfuri din diferite colțuri ale lumii: Turcia, Rusia, Polonia, Grecia, Viena, Lipsca, Veneția, Graz, Brașov²⁴. Din rîndul toptangiilor se cuvin a fi amintiți mai întîi Dimitrie Aman, negustor, originar din Macedonia, apoi boier în 1817, care stabilit la Craiova, întreprinde afaceri prospere între 1794—1834. Casa sa de comerț desfăcea cantități apreciabile de unt și seu din Oltenia la Vidin și de asemenea 25 000 ocale de lînă în 1804 și 40 000 ocale în 1805. procurate din Bugeac și vîndute peste hotare. Contemporani cu el mai sînt Hagi Tudorache (Tudor Tudoran) (1768—1848), mare negustor bucureștean ce importa din Viena și Lipsca apreciabile cantități de mărfuri, precum și Nicolae Kirilof (1775—1849), vestit negustor de blănuri achiziționate în Rusia, tăbăcite la Lipsca și desfăcute pe piața Bucureștilor. În sfîrșit, în această „pleiadă” de bogați negustori din capitala principatului mun-

tean, practicînd un schimb activ cu Braşovul şi Sibiul, se mai numără şi Teodoran Constantin Cincu, Elefteric Ioan, Mărgărit Ioan, Gheorghe Castrîş, Teodor şi Ioan Anastasiu ş.a. ²⁵.

Un rol, însă, de seamă l-a jucat în negoţul bucureştean marea casă de comerţ a olteanului Hagi Constantin Pop din Sibiu care între 1768—1836 „a dominat comerţul Ţării Româneşti... în toate sectoarele esenţiale: import, export, tranzit, comision, valori mobiliare, credit” ²⁶ antrenînd în vasta sa activitate o serie de negustori şi agenţi locali: pe Nicolîţă Iovipale la Rîmnice, pe Mihai Tudoran la Craiova şi pe Hagi Antonie Teohari la Bucureşti. De la începutul secolului al XIX-lea Hagi Constantin Pop, fără a părăsi comerţul, se lansează în operaţii bancare, înfiinţînd o sucursală la Viena şi avînd legături cu oamenii de afaceri şi bancherii nu numai din capitala Austriei dar şi din Graz, Pesta, Triest, Zemun, Belgrad, Zagreb, Fiume şi Constantinopol ²⁷.

Amploarea luată de comerţul extern bucureştean în primele decenii ale secolului al XIX-lea explică şi prezenţa destul de numeroasă a negustorilor străini în oraş ²⁸. Astfel în 1811 majoritatea „mărchitanilor” ²⁹ (28 din 37) şi toţi „cazaclii” erau sudiţi ruşi; dintre cei 78 lipscani — cei mai de seamă negustori bucureşteni — 50 erau „supuşi” nemţi, 13 francezi, 5 ruşi şi doar 10 erau pămînteni iar dintre 34 braşoveni, 29 erau şi ei sudiţi nemţi. Procesul de diferenţiere socială este distinct: dintre 78 negustori lipscani, 57 sînt de starea I; la „mărchitani” se deosebesc 3 din starea I, 4 din cea de a II-a, 26 din a III-a şi 4 dintr-a IV-a; în sfîrşit, la băcani se numără 26 din starea I-a şi 16 dintr-a II-a, 33 din a III-a şi 120 din a IV-a ³⁰. Totuşi pe ansamblu numărul negustorilor pămînteni din Capitală, conform unei statistici alcătuite tot în 1811, se ridica la 2442 în timp ce aceia străini doar la 796 (394 austriaci şi germani, 272 ruşi şi 130 francezi); aceiaşi proporţie se poate discerne şi la scara restului principatului: 776 pămînteni (173 în Oltenia, 208 la Craiova şi 395 în Muntenia) faţă de 175 străini (7 austriaci, 3 ruşi şi 1 francez în Oltenia; 16 austriaci şi 12 ruşi la Craiova şi 86 austriaci şi germani, 34 francezi şi 16 ruşi în Muntenia) ³¹.

Dintre figurile marilor negustori din Moldova se desprinde mai ales aceea a lui Manoli din Botoşani, care ajunge pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea stăpinul moşiei Popăuţi vindută pentru datorii de fostul ban Dumitraşco Călmaşul. Alături de un renumit negustor Toma, creditor al vistierului Başotă şi de un alt negustor Gavril, în Iaşi mai dădeau bani cu împrumut un Hagi Tănăsă dar mai ales Atanasie Gani, care între 1813—1821 a asigurat capitala Moldovei cu cele mai variate produse, de la articole de modă, papuci, cerneală, tabac, cărţi franceze şi greceşti pînă la hîrtie furnizată Vistieriei principatului ³². La Bîrlad acţiona un negustor Ene ce credita cu 450 de galbeni pe toţi „tîrgoveţii”; de aceeaşi amploare se bucurau şi afacerile negustorului Lupu Nacul la 1783, precum şi a altor tîrgoveţi ca Neculai, „jupinul” Gheuca, Dumitru bacal sau Gheorghişă Chiper operînd la o scară mai modestă. De asemenea „toptangiul” armean Bogos Apik a cumpărat vatra tirgului Dorohoi şi biserica Sf. Gheorghe de la Mihai vodă Suflu (1819—1821) pentru că acesta nu putuse să-i achite la timp datoria de 30 000 lei ³³. Nici marii boieri moldoveni nu se dau îndărăt de la camătă ca de pildă în secolul al XVIII-lea marele logofăt Manolachi Costachi, creditor al domniei, marii vornici Lupu Balş, Iordache Ruset, Iordache Cantacuzino şi Mihalache Sturza, hatmanii Vasile Ruset şi Constantin Costache, spătarii Ion Paladi şi Şerban Costache-Negel, paharnicii Ioniţă Cuza şi Ilie Ruset, comisarul www.dacoromanica.ro Costache Carp ş.a. iar

la începutul secolului următor marele logofăt Costache Balș acordă o serie de împrumuturi cu dobânzi pe o perioadă destul de îndelungată între 1807—1820, la fel ca și stolnicul Costache Canta sau vornicul Ștefan Rosetti, operind în aceeași perioadă ³⁴.

În sfârșit, ultima categorie care a îndreptat economia Principatelor spre modul de producție capitalist — de care ne mai ocupăm acum — a fost și aceea a patronilor de manufacturi, utilizând mina de lucru salariată, constituind tipice elemente ale burgheziei noastre embrionare. După cum se știe manufactura a reprezentat o etapă a procesului de producție capitalist întemeiat pe munca manuală și care, după cum a arătat Karl Marx, se deosebește de cooperarea capitalistă simplă prin diviziunea muncii ³⁵. Manufacturile din Țara Românească și Moldova care au funcționat din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea și în primele decenii ale celui de al XIX-lea au produs: postavuri, luminări, sticlărie, hîrtie, ceramică, textile, săpun și produse alimentare (arpăcaș, fidea și bere). Cele mai numeroase au fost concentrate în capitalele Principatelor sau în împrejurimile lor, ori pe moșii domnești sau boierești. Conducătorii acestora s-au recrutat din boierimea atrasă de câștig pe o asemenea cale mai puțin obișnuită și, bine înțeles, din negustori. Mina de lucru era eterogenă, constind atît din lucrători localnici cît și din meșteri străini. În rîndul muncitorilor salariați se întilneau meșteșugari sărăciți, salahori, țărani liberi ori clăcași, oameni datornici, condamnați la pușcărie, prostituate și chiar copii între 12—16 ani. Exploatarea brutală la care au fost supuși au generat adeseori conflicte de muncă judecate în fața autorităților sau chiar a domniei.

Iar acum să aruncăm o privire rapidă asupra celor mai însemnate manufacturi și a proprietarilor lor, „generatori” de capitalism. Astfel la 14 iulie 1764 Ștefan vodă Racoviță întărește de pildă, privilegiile unei luminării de ceară albă, înființată de marele vistier Mihai Cantacuzino în apropierea ctitoriei sale de la biserica celor 40 de Mucenici din București, deși hrisovul indică că au venit „meșteri de albesc ceara” în țară încă din vremea domniei lui Scarlat Ghica (1758—1761), dar din pricina concurenței luminării domnești sub Constantin Mavrocordat (1761—1763) beneficiind de dreptul de monopol, lucrătorii „au fost hotărît să părăsească meșteșugul și să se ducă în țara lor” ³⁶. Manufactura de luminări acordată apoi în exploatare sus amintitului lăcaș a funcționat cu unele întreruperi pînă în al treilea deceniu al secolului trecut, schimbînd pentru scurte intervale de patron, ca de pildă în 1819, cînd a fost condusă de negustorul grec Riga Zisul ³⁷. În 1765 funcționa la Fundeni pe apa Colentinei o manufactură („hardughie”) de hîrtie a fostului mare vistier Dumitrașco Racoviță, cu o mînă de lucru alcătuită din 40 de „liude” și meșteri străini, iar peste un deceniu, în 1776, Alexandru Ipsilanti vodă înființa la rîndul său o „fabrică” de hîrtie pe apa Leutei (în jud. Prahova), dar ambele întreprinderi își încetează activitatea în timpul războiului austro-ruso-turc din 1787—1791 ³⁸. De aceea, Alexandru vodă Moruzi a pus în activitate la 16 ianuarie 1796 o nouă „hardughie” de hîrtie la Ciorogîrla-Cățichea pe apa Sabarului, cu o participare de capital și din partea mitropolitului Ungrovlahiei Dositei Filiti (29 mai 1796) ³⁹, care a încetat, la rîndul ei, să existe, în urma războiului ruso-turc din 1806—1812.

În 1766 fostul mare clucer Radu Slătineanu era „patronul” unei manufacturi de postav „subțire” creată la Pociovaliște cu meșteri aduși de la o întreprindere similară existentă la Chiperești (Iași), în timp ce la Afumați funcționa în 1770—1774, o alta de postav „gros” ⁴⁰; la 2 sep-

tembrie 1793 Alexandru vodă Moruzi făcea cunoscut regulamentul fabricii de postav de la Pociovaliște unde erau angajați 122 lucrători din București și pe care domnul o renovează la 18 august 1794 fixându-i alte reguli de funcționare sub conducerea negustorului grec Chiriac Arbut din Chios ⁴¹. Manufactura de la Pociovaliște a fost mutată în 1796 la Grozăvești în apropierea Bucureștilor continuând să funcționeze la începutul secolului trecut cu maximum de randament, deși nu scutită de conflicte de muncă și de plângeri ale muncitorilor față de tratamentul la care erau supuși. Transformată în spital în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812, manufactura și-a reluat pentru o scurtă perioadă de timp activitatea pentru ca în preajma anului 1820 să-și închidă porțile ⁴².

Tot în materie de textile s-a mai înființat manufactura de basmale („testemeluri”) pe moșia mănăstirii Mărcuța, de lângă București, pe apa Colentinii, de către negustorul Stănuță sin Tudorache Țarigrădeanul la 28 mai 1800, printr-un privilegiu căpătat pe 15 ani de la Alexandru vodă Moruzi, cu obligația de a livra anual „la cămara domnească” 50 de basmale : 25 „de cele bune” și 25 „de cele de-al doilea”. Întreprinderea a avut inițial ca mână de lucru 8 muncitori străini iar din 1803 numărul lor s-a ridicat la 30 iar ulterior a ajuns chiar la 150. Din 1817 ea a încăput pe mâna altor doi negustori greci, Anteli și Zograf Cubeti, dar peste doi ani concesiunea a fost anulată și conducerea „fabricii” încredințată fostului mare vornic de politică Manolache Băleanu care a administrat-o pînă la desființare, în 1822 ⁴³.

Pentru diversificarea produselor, la 15 ianuarie 1803 Constantin vodă Ipsilanti a îngăduit și marelui vornic al obștirilor Grigore Ghica (viitorul domn pămîntean de la 1822) să întemeieze la București o „fabrică” nouă de „șaliuri și ghermesituri” (țesături de mătase) iar în 1805 a permis secretarului agenției imperiale austriece, Gaudin și asociatului său, negustorul grec Ioan Papa Polizon, să devie proprietarii unei manufacturi de tors bumbacul „după al englezilor tertip” ⁴⁴. Tot în capitala Țării Românești s-a dat voie negustorului Nicola Paleologu la 1780 să-și facă o manufactură de săpun numită „cherhanea” ⁴⁵.

La 1769 exista lângă Tirgoviște pe moșia boierului Mihai Bărbătescu o „sticlărie domnească”. În 1783 Mina argintarul împreună cu Reimer, un sas și alți 5 sticlari din Brașov au întemeiat „o fabrică” de sticlă chiar la Tirgoviște; tot în județul Dîmbovița mai funcționau o sticlărie la Șotînga în 1793 precum și alta la Doicești înființată de negustorul evreu Moise, lucrînd cu 6 muncitori și care primea privilegiu de la Alexandru vodă Moruzi la 6 mai 1794; o altă sticlărie aparținea banului Dumitrache Ghica ⁴⁶. Totodată, în august 1806, fostul mare vistier Constantin Filipescu obținea de la Constantin vodă Ipsilanti monopolul pe zece ani al funcționării unei fabrici de farfurii ⁴⁷.

În sfîrșit, în decembrie 1785 călătorul englez Jeremy Bentham ne mai informează despre existența unei mici manufacturi de prelucrat pieile (tăbăcărie) aflată în apropierea mănăstirii Văcărești de lângă București, unde cîțiva lucrători foloseau drept colorant frunzele arbustului de scumpie ⁴⁸.

În privința manufacturilor cu specific alimentar, izvoarele ne atestă funcționarea a două „fabrici” de arpacaș ridicate de fostul mare logofăt Scarlat Grecianu pe moșile sale de la Agești (Ilfov) și Cornești (Dîmbovița), cu cîte 10 muncitori scutiți de dări prin privilegiu acordat de Mihai vodă Suțu la 26 februarie 1792, o „fabrică” de fidea „în dealul Bucureș-

tilor despre Văcărești” ce a aparținut domnului Constantin Hangerli și a fost obținută — prin scoaterea la mezat a averii acestuia — de către Ioan polcovnic de seimeni la 31 iulie 1799, cu întărire de la Alexandru vodă Moruzi, o altă „fabrică” de fidea și macaroane stăpînită în 1815 tot la București sub Ioan vodă Caragea de negustorul bulgar Nichifor Haği Ioan Mustacov și în sfîrșit o manufactură de bere, aparținînd germanului Timpel din Gotha și deservind pe locuitorii capitalei Țării Românești între 1809 — 1824 ⁴⁹.

Mai trebuie trecute în rîndul manufacturilor și imprimeriile de limbă greacă ale fraților Nicola și Ioan Lazari din Ianina înființate la București în 1783 și 1789, unde s-au tipărit cărți didactice și științifice, precum și „Privileghiata tipografie ” (1817) de la „Cișmeaua lui Mavrogheni” de la capătul Podul Mogoșoaiei, condusă la 1817 de trei efori (dr. Constantin Caracaș, stolnicul Răducanu Clineanu și slugerul Dumitrache Topliceanu) ce a obținut monopolul tipăririlor în principatul muntean pe 20 de ani, în afara celor intrînd în competența Mitropoliei și a Episcopiei de Rînnic; în sfîrșit, în 1820 a luat ființă și tipografia de muzică ecleziastică, înființată de Petre Efesul pe lângă școala sa de „muzichie” de la biserica sf. Nicolae Șelari din București, prima imprimerie de muzică bisericească din întreaga lume ortodoxă orientală ⁵⁰.

În Moldova, deși cu o apariție mai timpurie, stadiul atins de dezvoltarea și diversificarea producției manufacturiere din Țara Românească nu pare a fi fost depășit. Astfel în provincia de peste Milcov s-au înmulțit mai mult sticlăriile — utilizînd ca materie primă „cenușa” de potasă obținută prin arderea în cuptoare special amenajate — cum ar fi cea de pe moșia Călugăra (ținutul Roman) a marelui paharnic Radu Racoviță, utilizînd 12 meșteri sticlari din Transilvania și dotată cu un privilegiu de Grigore al II-lea Ghica la 20 noiembrie 1740 cu obligația de a livra domniei 500 „table” de sticlă și 100 sticle anual, apoi „fabrica” de sticlă (producînd însă și hîrtie) de pe moșia Vitejeni (ținutul Hirău) condusă la 4 septembrie 1772 de negustorul Petru Magi și folosind ca lucrători 30 „liude”, mutată apoi pe moșia Deleni (în același ținut) la 15 mai 1786 cînd noul ei patron Saber, probabil un sas, obținea privilegiu de la Alexandru vodă Mavrocordat Firaris la 15 mai 1786 spre a opera cu 100 lucrători străini; sticlăria fostului mare postelnic Dumitrache Sturza de la Miclăușani (țin. Roman) funcționînd între 1798—1802 cu mină de lucru antohtonă sub conducerea a 5 meșteri calificați, salariați cu 30 lei anual, sub conducerea evreului Avram sin Iacob, „fabrica” de sticlă a fostului mare logofăt Scarlat Manu înființată la 21 iulie 1800 pe moșia mănăstirii Tazlău și mutată apoi în 1802 pe propria sa moșie de la Dolhești (țin. Suceava) cu 50 de lucrători calificați ⁵¹ și în sfîrșit alte două sticlării la Hirău, una aparținînd logofătului Iordache Canta, care funcționa în 1803 cu 67 de lucrători și cealaltă, proprietate a logofătului Costache Ghica avînd 19 lucrători ⁵².

În privința producției de textile, Grigore al III-lea Ghica ia inițiativa în 1764 de a întemeia o manufactură de postav la Chiperești (țin. Iași), pe malul rîului Jijia, aducînd meșteri germani și unelte din Polonia și obținînd rezultate destul de promițătoare; postavul se lucra în mai multe culori iar ca mostră a fost trimis „peșcheș” sultanului Mustafa al III-lea la Constantinopol un sul din producția locală ⁵³. Au mai funcționat, se pare, postăvării și la Vaslui (1799, 1801) iar alta în mod cert la Ruginoasa (Iași) (1805) creată de marele hatman Sandulache Sturza și care în 1805 folosea lucrători prusieni, saxoni și un meșter rus, toți salariați; ca manufacturi

cu profil alimentar se întâlnesc cele de paste făinoase din Galați (1806—1811) și Iași (1811) „velnițele de fabricat horică”, berăriile din Iași (1786, 1800—1803) și Roman (1815—1816)⁵⁴ precum și șantierele de construcții navale din Galați, activînd după 1775⁵⁵.

Așadar, în concluzie, putem afirma că modul de producție feudal în Principate, — în ramura meșteșugurilor și a comerțului — a primit lovituri serioase mai ales către sfîrșitul epocii domniilor fanariote, cînd sporește numărul manufacturilor cu muncă salariată, cînd se înmulțesc casele comerciale operînd cu trate și polițe, cînd se realizează venituri substanțiale prin procesul de schimb iar sumele dobîndite se reinvestesc — într-o anumită măsură — în producție. Rînduielele capitaliste își fac, astfel, loc în economia de piață a Principatelor și — în mod incipient — în dezvoltarea lor industrială. Burghezia constituită pe de o parte din negustori, arendași, patroni de „fabrici”, unii dintre ei boieriți, sau dimpotrivă boieri „îmburgheziți” dedicați comerțului și conducerii de întreprinderi manufacturiere, iar pe de alta din liberi profesioniști, începe să se impună în societate și să aspire la regenerarea statului pe baze naționale și sociale. Felul lor de viață — cel puțin al păturilor privilegiate alcătuite din mari negustori și arendași — nu s-a deosebit esențial de cel al boierimii; a existat, însă, desigur, o mai mare moderație în lux și risipă inutilă, o mai puțină corupție în moravuri, o mai mare atenție acordată învățăturii și instruirii; la liberii profesioniști educația și cultura au jucat un rol esențial în evidențierea profilului lor etic și intelectual, în care ideile de progres și libertate au găsit un teren fertil de propagare.

Așadar, în mare măsură, în preajma revoluției din 1821 au existat suficiente elemente militante în pătura burgheziei noastre incipente, capabile să se alăture mișcării populare conduse de Tudor Vladimirescu, aspirînd, prin înlăturarea reginului fanariot, la regenerarea patriei.

N O T E

¹ Vezi în general marile sinteze ale istoriografiei marxiste românești din deceniile trecute. *Istoria României* (edit. Acad. R.P.R.), vol. II, București, 1962, 1158 p.; vol. III, București, 1964, p. 1—722; Șt. Pascu, I. Ionașcu, C. Cihodaru, Gh. Georgescu-Buzău, *Istoria medie a României, Partea II* (sec. X — sfîrșit sec. XVI), București, 1966, 405 p.; *Istoria României. Compendiu* (sub îngrijirea lui Miron Constantinescu, C. Daicoviciu, Șt. Pascu), București, 1969, p. 107—254; *Istoria poporului român* (sub redacția acad. A. Oțetea), București, 1970, p. 117—217. Pentru situația din Balcani este utilă sinteza lui Peter F. Sugar, *Southeastern Europe under Ottoman Rule, 1354—1804*, Seattle and London, 1977, p. 63—110 (vol. V din seria *A History of East Central Europe* edit. by Peter F. Sugar and Donald W. Treadgold).

² Vezi interesantele considerații ale lui Keith Hitchins, *The Idea of Nation, the Romanians of Transylvania, 1691—1849*, Bucharest, 1985, p. 9—140.

³ În general pentru evoluția meșteșugurilor vezi Șt. Olteanu și C. Șerban, *Meșteșugurile din Țara Românească și Moldova în Evul Mediu*, București, 1969, *passim*.

⁴ Vezi, în mare, pentru Europa occidentală și centrală lucrările de substanță ale lui François Bluche, *Le Despotisme éclairé*, Paris, 1968, 380 p.; *Vek prosvetjenija* (Veacul luminilor), Moscova-Paris, 1970, 332 p.; Pierre Chaunu, *La civilisation de l'Europe des Lumières*, Paris, 1971, p. 171—173; Victor L. Tapié, *L'Europe de Marie-Thérèse. Du baroque aux lumières*, Paris, 1973, p. 109—137 și 229—303; Fr. Fejtő, *Joseph II, un Habsbourg révolutionnaire*, Paris, 1982, p. 91 ș.u.; Pompiliu Teodor, *Interferențele iluministe europene*, Cluj-Napoca, 1984, p. 246.

⁵ „Prezența de la un capăt la altul al pămîntului românesc, în așa de mare număr și pînă în cel mai mic centru orășenesc a acestor negustori” ce „aparțin unei adevărate clase, e de cea mai mare însemnătate. Se vede formîndu-se fără plan, din necesitatea însăși a lucrurilor, o burghezie românească . . . În menținerea și dezvoltarea unității românești . . . nu s-a observat rolul acestor oameni cu afe, inițiativă și știință de carte, cari, în curînd . . . au fost și sprijinitorii tiparului românesc”, cf. *Istoria comerțului românesc*, vol. II, *Epoca nouă în Opere economice* (ed. îngrijită de Georgeta Penelea), București, 1982, p. 693.

⁸ A. Oțetea, *Considerații asupra trecerii de la feudalism la capitalism în Moldova și Țara Românească*, în „Studii și materiale de istorie medie”, IV, (1960), p. 354—356.

⁷ Pompiliu Teodor, *Iluminism și naștere în vol. Nașterea română. Geneză-Afirmare-Ori-zont contemporan* (coordonator științific, prof. Șt. Ștefănescu), București, 1984, p. 325—334.

⁸ Pentru care vezi monumentală monografie a lui David Prodan, *Răscoala lui Horea* (ed. nouă, revizuită), vol. I—II, București, 1984, 623 + 775 p. (cu *Indici*, p. 723—771).

⁹ Idem, *Supplex Libellus Valachorum. Din istoria formării noțiunii române* (ed. nouă), București, 1984, p. 331—340.

¹⁰ Vezi mai recent asupra acestuia sinteza lui L. Vranoussis, *Rigas un patriot grec din Principatele* (trad. de Atanasie Papapanou), București, 1980, 335 p.

¹¹ Dan Berindei, *Cultură națională și stat național*, în vol. *Cultura națională română modernă*, București, 1986, p. 16—19; în același volum *Gheorghe Lazăr, purtător de cuvânt al poporului și al iubirii de neam și patrie*, p. 31—37 și *Studenții români peste hotare și procesul de constituire a României moderne*, p. 38—43. Unele considerații interesante și la Ștefan Lemny, *Originea și cristalizarea ideii de patrie în cultura română*, București, 1986, p. 49—60 (*Patriotism și societate*).

¹² Acad. Andrei Oțetea, *Tudor Vladimirescu '821*, București, 1971, p. 18—27.

¹³ Ioana Constantinescu, *Arendășia în agricultura Țării Românești și a Moldovei pînă la Regulamentul Organic*, București, 1985, p. 91—92. La p. 166 autoarea revine precizînd: „Sensul principal al întreprinderii arendășești era comerțul și arendășia era ea însăși considerată o negustorie. Arendașii, negustorii în marea lor majoritate, uneori și atunci cînd poartă diferite titluri boierești, subordonează pieței întreaga lor activitate. În multe cazuri, arendașul era și răminea în primul rînd negustor (de vite, cereale) și apoi arendaș; cu alte cuvinte, negustorul devenea arendaș și nu arendașul negustor”.

¹⁴ Constantin C. Giurescu, *Contribuțiuni la studiul originilor și dezvoltării burgheziei române pînă la 1848*, București, 1972, p. 166.

¹⁵ Ioana Constantinescu, *op. cit.*, p. 94—95.

¹⁶ *Cronicul protosinghelului Naum Rimniceanu de la 1768—1810*, în C. Erbiceanu, *Cronicarii greci care au scris despre români în epoca fanariotă*, București, 1888, p. 281.

¹⁷ Ștefan Ionescu, *Manuc bei, zaraf și diplomat la începutul secolului al XIX-lea*, Cluj-Napoca, 1976, p. 111.

¹⁸ A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc în circuitul internațional (în perioada de trecere de la feudalism la capitalism)*, București, 1977, p. 113.

¹⁹ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 157—160.

²⁰ I. Constantinescu, *op. cit.*, p. 107.

²¹ C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 163.

²² La București — către sfîrșitul secolului al XVIII-lea — existau nu mai puțin de 51 de bresle sau isnafuri de negustori și meseriași — între care nu e totdeauna posibil a face lesne o distincție — și anume: lipsecni, cavafi, șelari, brașoveni, bărbieri, argintari, croitori, cojocari subțiri, cojocari groși împreună cu ișlicari și căciulari, circiumari și rachieri, brutari și jîmblari, simigii, ceaprazari, băcani, dogari, tabaci, abagii și pînzari, pescari, covaci, luminări de ceară și bumbăcari, șalvaragii, căldărari, postăvari și găitănari, boiangii, tutungii, conduragii și cizmari, dulgheri și zidari, bogasierii, mătăsari, precupeți, bragagii, măcelari, olari, făinari, trăis-tari, șerbetcii și ghețari, zarafi, cafegii, cărămidar, bucătari, mărchitani, sticlari, hangii, grădinari, ulieri, luminări de seu și săpunari, capanli și surucii, nisipari, ceasornicari și giuvaergii. La Iași în 1776 se întîlneau 33 bresle: evrei, armeni, străini, bacali, pitari, plăcintari, mesărci, chiragii, circiumari, aparî, zidari, pietrari, vărniceri, cărămidar, olari, teslari, ciobotari ce lucrează seh-tieni și teletinuri, mähali, butnari, tîmplari, curelari, ceaprazari, blănari, cojocari, croitori, ișli-cari, zlatari, bărbieri, sumănari, abăgerii, făclieri și vutcari, cf. A. Oțetea, *op. cit.*, p. 112 și nota 7.

²³ Pentru produsele ce se vindeau în bilciurile din Țara Românească, regimul lor juridic, taxele percepute, veniturile ce le aduceau ș.a. vezi amănunte prețioase la Georgeta Penelea, *Les foires de la Valachie pendant la période 1774—1848*, Bucarest, 1973, p. 7—60 și 73—171.

²⁴ Banul Mihail Cantacuzino, *Genealogia Cantacuzinilor* (ed. N. Iorga), București, 1902, p. 485 (Extrase din *Codica* înțliu a lui Mihai banul).

²⁵ E. și D. Li mona, *Negustori bucureșteni la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Relațiile lor cu Brașoul și Sibiu*, în „Studii”, XII, (1960), nr. 4, p. 107—150; A. Oțetea, *op. cit.*, p. 113—114. Un „neguțător” înstărit cu achiziții de case și prăvălii în mahalaua Sf. Dumitru din București, precum și a moșiei Măicănești din împrejurimi, între 1811—1819, este și Toma Strelicovschi, probabil „cazacliu” de origine, cf. C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 169—170.

²⁶ A. Oțetea, *Casa de comerț Hași Constantin Pop din Sibiu și rolul ei în dezvoltarea comerțului din Țara Românească* în vol. *Comunicări și articole de istorie*, București, 1955, p. 29—44. Pentru uzul polițelor de către Hași Pop — procedeu financiar introdus în Țara Românească de abea în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea exprimînd un pas înainte către practicile capitaliste—vezi C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 130—131.

²⁷ A. Oțetea, *Pătrunderea comerțului românesc ...*, p. 119. —129.

²⁸ De aici poate și aprecierea pesimistă și exagerată a lui Dionisie Fotino, *Istoria generală a Daciei*, III, București, 1859, p. 142 precum că „românii niciodată (!) n-au arătat spiritul acela de dibăcie, de stăruință și de muncă care este baza comerțului”.

²⁹ Negustori de mărunțișuri, apăruți în timpul războiului ruso-turc din 1806—1812 și care aduceau trupelor „cele trebuincioase, lucruri și băuturi de la Rusia”, fiind scutiți de vamă, cf. V. A. Urechia, *Istoria românilor*, XI, București, 1900, p. 651. Despre mărchitani, Dionisie celestiarhul afirma că după cucerirea cetății Rusciuk (Russe) de către ruși „facea mare negustorie, ca la un bilciu mare și câștiga bani” [*Hronograf (1764—1815)*] (ed. D. Bălașa și N. Stoicescu), București, 1987, p. 108].

³⁰ Dan Berindei, *Orașul București, reședință și capitală a Țării Românești (1459—1862)*, București, 1963, p. 111—112.

³¹ *Istoria României*, III, p. 661.

³² N. Iorga, *Un mare negustor ieșean și clienții săi*, în „Revista istorică”, XXVIII, (1942), p. 49—54; A. Oțetea, *op. cit.*, p. 113—114.

³³ A. Oțetea, *op. cit.*, p. 115; I. Caproșu, *Camătă și cămătari în Moldova în epoca fanariotă* în „Anuarul Institutului de istorie și arheologie «A. D. Xenopol»”, Iași, VIII (1971), p. 43. Mai existau și o altă grămadă de negustori alogeni (turci, greci, armeni, evrei) ce dețineau poziții economice puternice în principat practicînd comerțul și camăta (*Ibidem*, p. 31—42).

³⁴ I. Caproșu, *op. cit.*, p. 45; C. C. Giurescu, *op. cit.*, p. 174—175, 189—190.

³⁵ Karl Marx, *Capitalul* (ed. a IV-a), vol. I, București, Edit. Politică, 1960, p. 355. Vezi și considerațiile teoretice generale ale lui Al. Vianu asupra acestui gen de întreprinderi preindustriale din Principate în *Considerații asupra caracterului și rolului întreprinderilor industriale din țările române de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea*, în „Comunicări și articole de istorie”, 1955, p. 17—28. După cum preciza L. Boicu, *Despre stadiul manufacturier al industriei în Moldova*, în „Studii și cercetări științifice”, *Istorie*, Iași, XI, (1960), fasc. 1, p. 129, în Principate a prevalat manufactura de tip mixt, ce a cunoscut o largă răspîndire în toate țările de la răsărit de Elba ca și în Rusia. Ea poseda, după cum arată autorul citat, atît trăsături comune manufacturii capitaliste (diviziunea muncii, profitul încasat de proprietarul mijloacelor de producție etc.) cît și particularități specifice (relații feudale la baza producției, procurarea forței de muncă prin constrîngerea extra-economică, supramunca separată, adeseori, în spațiu de muncă necesară etc.).

³⁶ *Documente privind istoria orașului București* (edit. Muzeul de ist. a oraș. Buc.), București, 1960, p. 110—113, doc. 65.

³⁷ D. Berindei, *op. cit.*, p. 105.

³⁸ V. A. Urechia, *Istoria românilor*, I, București, 1981, p. 95 și nota; D. Berindei, *op. cit.*, p. 103.

³⁹ V. A. Urechia, *op. cit.*, V, București, 1893, p. 300; G. Potra, *Documente privitoare la istoria orașului București 1594—1821*, București, 1961, p. 592—595, doc. 480; p. 596—597, doc. 482. În 1783 negustorul Nicolae Lazăr a investit și dînsul banii obișnuți din arendarea vămilor într-o „hardughie” pe apa Dîmboviței, ce a funcționat pentru scurtă vreme, cf. Dan Berindei, *ibidem*, nota 8.

⁴⁰ <Mihai Cantacuzino>, *Istoria politică și geografică a Țării Românești*, București, 1863, p. 38; J. L. Carra, *Histoire de la Moldavie et de la Valachie*, <Jassy>, 1777, p. 184. Vezi și M. Dumitrescu-Afumași, *Din istoricul manufacturii de postav de la Afumași*, în „Revista Muzeelor”, IV (1967) nr. 5, p. 418—425.

⁴¹ V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 294—298; G. Potra, *op. cit.*, p. 573—574, doc. 465; p. 581—585, doc. 473. Pentru „sabotajul” la care a fost supusă întreprinderea de către autoritățile habsburgice vezi Bușor Surdu, *Cîteva știri noi despre manufactura de postav de la Pociovaliște (1793)*, în „Anuarul Institutului de istorie din Cluj”, I—II, (1958—1959), p. 379—381.

⁴² Pentru istoricul acestei manufacturi vezi Constantin Șerban, *Întreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovaliște și București*, în „Studii” ..., V, (1952), nr. 3, p. 86—105. O alta de același profil, de mai mică importanță luase ființă pe moșia Bălteni (Ilfov) în apropierea Colentinei (*Ibidem*, p. 90).

⁴³ C. Șerban, *Manufactura de basmale (testemuri) de la Mărcușa (1800—1822)*, în „Materiale de istorie și muzeografie”, Muzeul de ist. a oraș. Buc., III, (1965), p. 43—52.

⁴⁴ V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, București, 1897, p. 659—661.

⁴⁵ C. Șerban, *op. cit.*, p. 44; *Istoria României*, III, p. 664, n. 1.

⁴⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, V, p. 302—304; C. Șerban, *Date noi de la sfîrșitul secolului al XVIII-lea privind sticlăria de la Tîrgoviște*, în „Valachica”, Tîrgoviște, III (1972), p. 251—255.

⁴⁷ V. A. Urechia, *op. cit.*, VIII, p. 661.

⁴⁸ E. D. Tappe, *Bentham in Wallachia and Moldavia*, în „The Slavonic & East European Review”, XXIX, (1950), nr. 72, p. 67—68; prin hrisovul din 6 septembrie 1785 Mihai vodă Suțu apăra pe tăbăcari de vameși Oborului Tîrgului de Afară ce-î „apuca” să plătească pentru scumpia și alte ierburi ce le adunau de cîmp pentru meșteșugul lor și nu pentru vînzare (V. A. Urechia, *op. cit.*, I, p. 453—454).

⁴⁶ V. A. Urechia, *op. cit.*, IV, București, 1892, p. 349; X B, București, 1902, p. 224; G. Potra, *op. cit.*, p. 566—567, doc. 458; idem, *Documente privilegiate la istoria orașului București (1634—1800)*, București, 1982, p. 458—459, doc. 381; D. Berindei, *op. cit.*, p. 105.

⁵⁰ *Istoria orașului București* (ed. Muzeului de ist. a oraș. Buc.), vol. I, București, 1965, p. 212—215.

⁵¹ Amănunte la C. Șerban, *Știri despre o sticlărie în finutul Romanului la sfârșitul secolului al XVIII-lea*, în „Studii și materiale de istorie medie”, I, (1956), p. 353—361.

⁵² L. Boicu, *Despre stadiul manufacturier al industriei în Moldova*, p. 130.

⁵³ Pseudo-Enache Kogălniceanu, *Leopiseful Țării Moldovii . . . (1733—1774)* (ed. A. Ilieș și J. Zmeu), București, 1987, p. 120—121.

⁵⁴ L. Boicu, *op. cit.*, p. 130; Al. Gonța, *Începutul industriei alcoolului în Moldova feudală* în „Anuarul Institut. de ist. și arh. «A. D. Xenopol»”, Iași, VIII (1971), p. 145—157. Din acest din urmă studiu rezultă că după „tabelele ajutorinții” numărul căldărilor velnițelor din Moldova se ridicau sub Constantin vodă Moruzi (1777—1782) la peste 800, producând „horilcă” (rachiu) prin consumarea a 360 000 kile de Galați de cereale (a 180 ocale kila).

⁵⁵ I. Toderășcu, *Construcții navale la șantierul din Galați în ultimul sfert al secolului al XVIII-lea*, în „Danubius”, Galați, I—II (1969), nr. 2—3, p. 95—110 și *Informații noi privind șantierul naval din Galați (sfârșit sec. XVIII—prima jumătate a sec. XIX)*, în „Anuar. Inst. de Ist. și Arh.” — Iași, IX (1972), p. 205—220.

ÉLÉMENTS NAISSANTS DE LA BOURGEOISIE DANS LA SOCIÉTÉ ROUMAINE SOUS LES PHANARIOTES

Résumé

Les conditions de la constitution de la bourgeoisie dans le sud-est de l'Europe, en général, et dans les Principautés, en particulier, sont beaucoup plus complexes et plus difficiles à clarifier que dans l'ouest du continent où cette classe est apparue sous ses formes spécifiques de développement. Les deux principales classes de la société féodale, la paysannerie — représentant le plus grand taux sur l'ensemble de la population, productrice dans une grande mesure de bien matériels mais opprimée et dépourvue de tous droits, à l'exception de la très mince couche de la paysannerie libre qui ne cessait de se rétrécir — et la classe privilégiée des boyards, consommatrice par excellence de biens et détenant les leviers du pouvoir socio-politique et administratif par un appareil d'Etat conçu de manière à servir ses intérêts, demeurent des siècles durant les principaux éléments composants de la société roumaine.

Vers la fin du XVIIe siècle et le début du XVIIIe, commencent à se faire jour de lentes mais irréversibles modifications aussi au sein des couches urbaines roumaines — à savoir les couches des négociants et des artisans — qui tendent à se manifester plus puissamment en tant que force économique par une sensible accumulation de capital. Les négociants — surtout — vont s'implanter à fond dans la vie économique, à pénétrer au sein de la noblesse, à diluer cette classe et même à l'attirer partiellement par un phénomène typique d'embourgeoisement à participer à l'activité productive.

Un souffle nouveau, un renouvellement spirituel de la société roumaine et surtout des éléments composant la bourgeoisie pendant sa première phase de constitution sont constatés surtout au cours des dernières décennies du XVIIIe siècle notamment par l'infusion d'idées novatrices venant des Roumains de Transylvanie, où l'on peut parler de l'existence d'une „intelligentsia” constituée de maîtres d'écoles, professeurs et membres éclairés du clergé relevant l'identité historique de la nation rou-

maine dans l'espace carpato-pontico-danubien au début sur des bases confessionnelles et, ultérieurement, en utilisant des arguments linguistiques, ethniques et statistiques. Le mouvement révolutionnaire de Horea de 1784 — 1785, illustrant le dynamisme des paysans roumains transylvains qui luttèrent contre l'oppression sociale et nationale, et surtout la superbe argumentation historique des droits inaliénables du peuple roumain si suggestivement condensés dans le „Supplex Libellus Valachorum” (1791), contribuent à élever la conscience des Roumains de partout, aspirant à la liberté sociale et nationale. En outre, la diffusion par d'autres voies, mais dans la plupart des cas toujours en Transylvanie des idées de la révolution française qui consacraient le triomphe de l'idéologie bourgeoise — dans les limites historiques que lui permettait l'époque — a contribué à la radicalisation d'une partie de la bourgeoisie en voie de formation dans les Principautés, qui ne s'est contentée plus de partager les privilèges de la classe des boyards, mais a commencé même à militer pour le renversement du régime phanariote, périmé et anachronique, qui entravait le développement de l'Etat moderne.

Ainsi, au XVIIIe siècle on peut parler de l'existence d'une bourgeoisie en voie de constitution à caractère commercial et pré-industriel dans les Principautés qui va parvenir à la cristallisation d'une véritable „classe” bourgeoise animée d'une idéologie appropriée par la force motrice d'une „intelligentsia”, laquelle en s'appuyant sur les masses, consacrera — dans les limites de l'époque et au moins sur le plan théorique — le triomphe des principes bourgeois-démocratiques au cours de la révolution de 1848.

DIŢ LUPŢA ŢOCIALIŢŢĂ PENTRU AFIRMAREA POLITICĂ A FEMEII ÎN ANII PREMERGĂTORI FĂURIRII PARTIDULUI COMUNIST ROMÂN (III)

GEORGETA TUDORAN

În anii care au urmat, după începerea primului război mondial, atragerea și mobilizarea femeilor în lupta politică a continuat să se afle printre problemele importante ale programului partidului proletariatului din țara noastră. Astfel, la congresul al IV-lea, din octombrie 1915, raportul Comitetului Executiv al partidului cuprindea o largă rubrică asupra activității Cerculor Feminine. Jeana Brănișteanu, secretara organizației femeilor, care a prezentat această parte a raportului, sublinia strînsa colaborare a femeilor organizate, în cadrul partidului. „Ca membre ale partidului în toate ocaziunile, am dat și noi concursul pentru ca toate întrunirile și mitingurile contra războiului să aibă succesul desăvîrșit”¹ — menționa ea. În acest sens și-au desfășurat activitatea femeile socialiste organizate, printr-o propagandă intensă desfășurată în rîndul lucrătoarelor din diferite cartiere, fabrici și ateliere, lansînd și distribuind numeroase manifeste, broșuri, gazete. Numai pentru marea adunare muncitorească din Arenele Romane, au difuzat peste 2 000 de manifeste, iar pentru întrunirea proiectată de partid în grădina Cișmigiu, numai ele au difuzat 5 000 de manifeste. Cît de real era apreciată de către partid activitatea femeilor, se desprinde din cuvîntul rostit de Ottoi Călin la acest congres. Referindu-se la activitatea socialiștilor față de război el menționa că se simțeau datori să relateze „și despre acțiunea pentru pace a *femeilor socialiste*”. Căci, în general, sublinia el — „femeile socialiste au rămas credincioase, mai credincioase chiar ca bărbații, principiilor noastre”².

Printre motiunile adoptate de Congres se afla și cea privind *Propaganda socialistă în rîndul femeilor*, menționîndu-se că Partidul socialist din țara noastră avea înscris în programul său „și lupta pentru egalitatea drepturilor politice, juridice și economice a femeilor cu ale bărbaților”. Deoarece femeile ocupau un loc important în lupta împotriva războiului, congresul trasa viitorului Comitet Executiv sarcina de a continua sprijinul acordat cercurilor feminine, susținînd lupta pentru reforma electorală, pentru impunerea votului universal fără deosebire de sex și să prezinte un raport asupra acestei probleme la viitorul congres al partidului. Și nu lipseau numele unor femei luptătoare în motiunea congresului, adoptată „Pentru condamnării noștri”, ca : Janeta Maltus și Constantina Negulescu, „care, în cursul anului au fost înscrise, făcîndu-și datoria față de partid”³. Panait Istrati, care în acei ani își desfășura activitatea socialistă în orașul Brăila, nota într-un articol al său publicat de gazeta „Lupta zilnică”, modul cum se desfășurase în anul 1915 greva muncitorilor din port. Și printre luptători se afla Janeta Maltus, „tovarășa mea de două ori”^{*} și „Constantina Negulescu, tînără, dar vajnică fiică de muncitor”,

precum și Smaranda Știclaru, o muncitoare care deși nu făcea parte din organizația de femei, a intervenit să-și slaveze tovarășele de muncă arestate de reprezentanții poliției și care, pînă la urmă, „cade la pămînt învinsă de lovitură”. Scriitorul de mai tîrziu — nota admirația pentru gestul acestei femei ce demonstra „devotamentul mamei și solidaritatea cauzei . . . Să ne ridicăm în picioare cînd Smaranda Știclaru va trece pe lângă noi!”⁴.

La numeroasele întruniri socialiste organizate în București, Ploiești, Galați, T. Severin, Focșani, Brăila, Pitești, Cîmpina și altele, femeile se înscriu printre participanții care luau cuvîntul pentru a-și exprima dorința de a lupta consecvent pentru încetarea războiului, pentru pace. Chemările Cercului feminin, lansate cu aceste prilejuri, erau adresate către „Mame, soții și surori”, mobilizate să-și spună cuvîntul „pentru pace și neutralitate . . .”, încheindu-se cu „Trăiască pacea!”, „Trăiască socialismul! Jos războiul!”⁵. La manifestațiile de stradă organizate de socialiști, printre numeroasele lozinci pentru pace, figura și cea a femeilor: „Noi mamele soldaților nu vrem război!”⁶. Și nu numai Ecaterina Arbore se adresa ascultătorilor ei și Jeana Brănișteanu, Constantina Negulescu, Teodora Atanasiu, Rozalia Frimu, Ana Comănescu, Maria Popescu, Ileana Pralea, Saly Marc. La întrunirile din Galați și din Brăila, Janeta Maltus chema femeile să protesteze împotriva vieții grele pe care o duceau după începutul războiului, „să înlătore jalea și doliul ce amenință țara noastră”⁷. La întrunirea care a avut loc în clădirea Casei Poporului din T. Severin, „grupul de femei care ocupase loc în fața tribunei a dat o frumoasă înfățișare acestei întruniri”. Ele au ascultat-o pe tovarășa lor de luptă, Caliopi Preotescu, care, impresionată de locuitorii din Serbia ce au trecut granița venind în orașul lor, determinați de masacrele războiului, își chema tovarășele „să ne înscriem în Partidul social-democrat și alături de tovarășii noștri să ducem lupta . . . pentru pace”⁸.

În vederea atragerii femeilor în cadrul luptei politice a partidului socialist, Ecaterina Arbore, deținătoarea unei munci de răspundere în cadrul conducerii partidului, și-a închinat multe din articolele publicate în presă, acestei probleme. Din diferitele publicații socialiste internaționale — menționa ea — se desprinde cu claritate locul și rolul ce-i revenea femeii în Franța, Germania, Italia, Anglia, Rusia, „peste tot femeile au ieșit pe arena politică, pentru că munca și suferința le dă acest drept”⁹. De aceea, femeile din țara noastră, organizate în cadrul partidului socialist, erau chemate să-și intensifice acțiunea de mobilizare a tovarășelor lor din toată țara, în acțiunea generală a proletariatului. Evoluția evenimentelor impunea lărgirea activității organizate a femeilor muncitoare în cadrul întreprinderilor, atelierelor, în general în locurile de muncă ale femeilor, pentru a le atrage nu numai în lupta generală pentru emanciparea lor, ci în cadrul organizației socialiste, alături de proletariat, pentru intensificarea luptei de clasă. De aceea era necesară lărgirea acțiunilor socialiste — sulbinia autoarea în articolele sale, *Propaganda socialistă între femei* — în vederea atragerii în cadrul acestei acțiuni politice a femeilor cu convingeri socialiste, pentru organizarea unor ședințe săptămînale și în cartierele orașelor în care femeile încă nu erau angajate în muncă. Pentru aceasta era necesar să fie mobilizate numeroase propagandiste pentru desfășurarea muncii — căci — arăta ea — „avem mai multe tovarășe capabile” . . . care trebuiau convinse „că sînt și capabile, și datoare s-o facă”¹⁰. Intrînd în luptă, în cadrul partidului socialist, acesta

va deveni prin ele, mai puternic — arăta Ecaterina Arbore în articolul *Ce vor deveni femeile socialiste*¹¹.

Cît de active s-au manifestat femeile muncitoare în lupta politică, relatea, într-un articol al său, Rozalia Frimu, atunci cînd arăta că de-a lungul atîtor ani, ele s-au manifestat ca luptătoare adevărate. Ea, care s-a aflat permanent în mijlocul femeilor, le-a văzut „în toate împrejurările alături de soții lor : la serbări, serate, întruniri, manifestații de stradă, încăierări cu poliția ; le-am auzit vorbind de la tribună la întruniri publice”. Era un merit al lor și o participare activă „la împlinirea idealului”. Căci — arăta Rozalia Frimu — „O mișcare puternică feminină nu se poate forma decît paralel cu mișcarea întregului proletariat pentru împlinirea idealului socialist”¹².

În cursul anului 1916, organizațiile de femei au desfășurat o campanie energetică, în cadrul acțiunilor întreprinse de partidul socialist, împotriva scumpirii traiului, „pentru respectarea prețurilor maxime”. Numai la București, în comisiunile de muncitori alese pe cartiere, pentru organizarea întrunirilor și demonstrațiilor de stradă, făceau parte și femei ca : Ecaterina Arbore, Teodora Atanasiu, Maria Ottoi, Cornelia Petrescu, Elena Ivănuș, Maria Popescu, Aneta Keneș¹³. Una dintre cele mai remarcabile organizatoare ale mișcării sociale pe care o desfășurau femeile, Ecaterina Arbore sublinia într-una din cuvîntările sale rostite la întrunirile muncitorești, cît de importantă era activitatea acestei categorii sociale sortită să îndure greul războiului. Pentru aceasta ea scotea în evidență „rolul cel mare pe care trebuie să-l aibă femeile în împrejurările actuale pentru a grăbi încheierea păcii”¹⁴. De aceea, după intrarea României în război, ea și-a continuat activitatea socialistă participînd la ședințele conspirative care erau organizate în locuințele particulare ale socialiştilor în care se stabilea modul de îndrumare a mișcărilor de rezistență ale muncitorilor, ale organizațiilor feminine¹⁵.

★

Organizațiile de femei din țara noastră au urmărit cu atenție și au popularizat, prin presa socialistă, evoluția mișcării femeilor din diferitele țări ale lumii. Gazeta „România muncitoare” avea chiar o rubrică specială, *Mișcarea feminină*, în care era relatată desfășurarea luptei pentru emanciparea femeilor. Astfel erau prezentate acțiunile socialiştilor francezi pentru impunerea dreptului de vot al femeilor¹⁶ ; organizarea unei conferințe la Berlin „pentru trezirea și apărarea intereselor lucrătoarelor”¹⁷ ; mișcarea revoluționară pentru obținerea unor drepturi politice ale femeilor în Anglia, America, Norvegia, Suedia, Spania, Italia, Germania, Elveția și altele. Se publicau articole despre femeile care au căzut victime ale acțiunilor, menționîndu-se că în această luptă pentru libertate, femeia a luat în toate timpurile parte activă, „n-a lipsit niciodată, în momentele cele mai însemnate, de a sta în luptă alături de bărbați”¹⁸. Chiar despre femeile care au căzut în luptă în timpul Comunei de Paris, Ecaterina Arbore scria că menirea lor „trebuie să rămînă sfîntă pentru proletariatul lumii întregi”. Căci aceste femei, „fiice din popor, muncitoare, au luptat pentru ideile socialiste”¹⁹. De asemenea, în memoria femeii din Franța, Louise Michel, a studentelor din Rusia, Mamaieva și Venedictova, erau publicate articole care înfățișau viața lor închinată crezului socialist al dreptății femeilor. În anul 1916 presa socialistă relatea despre Roza Luxemburg care fusese condamnată la 2 luni închisoare de către tribu-

nalul din Weimar, pentru cuvîntarea sa referitoare la greva generală, rostită la congresul de la Iena. Tatiana Grigorovici relatează pe larg desfășurarea luptei femeilor din Rusia, în amplul său articol *Femeia în revoluția rusească*²⁰. Căci pentru meritele și eforturile sale, femeia a ajuns să fie „considerată ca o ființă egal îndreptățită cu bărbatul...” relatează autoarea. În articolul intitulat *Mișcarea feminină*, gazeta socialistă menționa importanța popularizării acțiunilor revoluționare ale femeilor din toată lumea. Lucrătoarele din țara noastră „să nu uite nici un moment că nu sînt singure; să nu uite un moment că în toate țările unde mișcarea socialistă e în floare, acolo femeia ocupă un loc de frunte în această mișcare”²¹ și de aceea să-și sporească acțiunea pe care o desfășoară pentru dezrobirea lor.

La Congresul socialist care a avut loc la Stuttgart, în anul 1907, problema „Dreptului de vot al femeilor” era prezentă pe ordinea de zi dezbătută de comisia a cincea. Reprezentantele femeilor nu au lipsit nici de această dată. Chiar la marele meeting ce a avut loc în aer liber, au luat cuvînt Roza Luxemburg, abia eșită din închisoare, Clara Zetkin precum și Henriette Roland Holst din Olanda.²² În cazul dezbaterilor, referatul asupra problemei femeilor l-a prezentat Clara Zetkin. Menționînd rolul important al acestei probleme în cadrul luptei socialiste ea sublinia cît de necesară era să poată fi obținut dreptul femeilor, aceasta constituind o etapă „fierbinte, dorită pentru țelul nostru final”, cucerirea puterii politice de către proletariat și instaurarea „orînduirii socialiste, singura în care problema femeii își va găsi rezolvarea”²³. Relatările ample ale lucrărilor congresului, articolul Otiliei Baader din Germania: „Femeia ca agitatoare”, din care se desprinde chemarea adresată femeilor pentru a se integra în lupta politică, prezentarea dezbaterilor conferinței femeilor socialiste din Suedia, precum și a adunării generale a „Ligii pentru ocrotirea mamei” din Germania, note despre mișcarea feminină din Italia sau scrisoarea din America, privind situația femeilor muncitoare, sînt numai cîteva din documentele care atestă preocuparea constantă și intensă a partidului socialist din țara noastră față de problema emancipării femeii nu numai din țara noastră ci și din întreaga lume²⁴.

În anul 1910, cînd la Copenhaga avea loc congresul socialist internațional, femeile își organizaseră și conferința lor internațională socialistă la care au hotărît să se stabilească, pentru luna martie, o „zi a femeilor” pe plan internațional, pentru a le oferi prilejul manifestării comune în favoarea obținerii drepturilor lor. Ca urmare, au fost organizate în Germania, Austria, Anglia, Finlanda, Statele Unite, Franța, Rusia, Norvegia și Elveția, întruniri în acest sens la care „a asistat un public formidabil, aprins de cel mai însuflețitor entuziasm”²⁵ relatează presa vremii. „Numai în Berlin au fost în acea zi 53 întruniri... numai de femei”—se menționa în articolul *Femeia în mișcarea socialistă*, publicat în anul 1911²⁶. În mai multe articole, semnate Ana, la rubrica specială a gazetei socialiste „România muncitoare” închinată mișcării feminine, era prezentată ampla mișcare de organizare socialistă și sindicală a femeilor din Germania, exemplu pe care-l cerea să fie urmat și de tovarășele sale din țară. „Fie ca pilda frumoasă ce o desfășoară femeile de pretutindeni să determine și pe femeile din România să activeze în mișcarea sindicală și socialistă”—remarca ea. — „Timpul a sosit și ne cheamă la datorie”²⁷.

Deosebit de solidară s-a manifestat acțiunea femeilor în perioada în care omenirea era amenințată de conflictul unui război imperialist.

Roza Luxemburg și Clara Zetkin, în cadrul congresului socialist german, au pus din nou problema intensificării luptei desfășurată de femei ²⁸. Revista „Viitorul social” relatează în acest sens, și despre lupta femeilor din Anglia sub semnătura Ecaterinei Arbore, în scopul mobilizării femeilor din țara noastră în acțiunile ce se desfășurau pe plan internațional ²⁹. Pe această linie se înscrie articolul pentru 1 Mai 1915, intitulat „Propaganda între femei” în care autoarea se referă la Conferința internațională din Berna, a femeilor socialiste, care a chemat, încă din anul 1914, „pe proletarele și pe femeile socialiste din toate țările să dea semnalul luptei pentru dezrobirea proletariatului și pentru Pace” ³⁰. În acest scop, gazeta socialistă a partidului proletariatului din țara noastră a publicat în paginile sale, traducerea articolului Clarei Zetkin din revista „Die Gleichheit” scris cu prilejul zilei de 1 Mai, în calitate sa de secretară a Internaționalei socialiste feminine ³¹. Gazeta „Lupta zilnică” consacră articolul „Din Internațională” manifestul aceleiași energice femei din mișcarea socialistă internațională care chema proletariatul la lupta pentru pace, „o pace fără anexiuni teritoriale, o pace care ar recunoaște popoarelor dreptul la independență”. De aceea — se arată în manifest — această luptă „trebuie să continue din partea femeilor socialiste. Ele trebuie să se folosească de toate mijloacele, de toate căile, pentru realizarea hotărârii lor decisive de a se lupta pentru pace”, printr-o energică acțiune politică practică ³². În acest an au continuat să fie relatate acțiuni ale femeilor socialiste din întreaga Europă: Anglia, Rusia, Olanda, Danemarca, Suedia, Norvegia, Germania, Belgia, Serbia ³³.

Pe această linie se înscrie și convocarea de către Cercul feminin din București a unei adunări populare din cartierul Tabaci, unde „se va vorbi despre activitatea femeilor socialiste în timpul războiului european” ³⁴.

Marea întrunire internațională de la Zimmerwald, care prelua chemările de la congresele de la Stuttgart, Copenhaga și Basel, mobiliza întregul proletariat să-și continue lupta „pentru o singură pace”. Femeile aveau menirea să se afle alături de bărbați: „Lucrători și lucrătoare, mame și părinți, văduve și orfani...” sub acest titlu, lucrătorii din toate țările erau chemați să-și strângă forțele ³⁵. Pe plan internațional, femeile au fost acelea care și-au manifestat mai întâi unitatea luptei pentru pace, la lucrările Conferinței lor internaționale care a avut loc la Berna, la începutul anului 1915. „Deci peste tot, femeile socialiste s-au arătat nestrămutate” ³⁶, relatează presa vremii.

În cadrul acestei lupte generale și-au înscris acțiunile lor energice femeile din țara noastră, precum și din întreaga zonă a Balcanilor. Într-o scrisoare adresată Tinei Kirkof de către Clara Zetkin și publicată de gazeta „Rabotniceski vestnic” era apreciată mișcarea feminină din această zonă a Europei căci — menționa ea — Conferința socialistilor din Balcani pentru pace și neutralitate „a fost un succes care desigur va ajunge la rezultatele cele mai mari”. Chiar dacă unele partide socialiste din Europa și-au abandonat tactica de luptă în acei ani, „este datoria femeilor de a duce înainte, cu curaj, drapelul vechiului ideal” ³⁷. Și pentru acest ideal al socialismului se ridicau la luptă femeile din țara noastră. După începerea războiului — menționau ele — în mișcarea muncitorească internațională s-au grupat socialistii din țările în care nu au căzut de acord cu apărarea intereselor de clasă ale burgheziei. Acest nou curent, „cel internaționalist, cel cu adevărat consecvent cu scopul final al socialismului, cel revoluționar, cel intransigent”, reprezenta opinia în care credea Partidul socialist din

țara noastră, din rindurile cărui făceau parte și femeile. Si ele credeau cu convingere în acest curent care „luptă pentru pacea internațională”³⁸. Pentru aceasta femeile erau îndemnate să se înscrie cât mai multe în partidul proletariatului din țara noastră pentru ca prin ele, partidul să devină puternic. Subliniind meritul ce le revenea femeilor socialiste de a fi convocat, chiar înaintea bărbaților, prima conferință internațională de la Berna, era evidențiat scopul său principal care se aflase înscris ca principal punct în ordinea de zi : „activitatea femeilor socialiste pentru pace”³⁹. Analizând condițiile grele ale războaielor, pentru toate popoarele lumii — se menționa în rezoluția adoptată, „conferința internațională a femeilor socialiste declară război războiului!”. Femeilor le revenea sarcina ca, alături de partidul socialist, să atragă întregul popor în lupta pentru pace, să cultive prin acțiunile lor, „sentimentul de solidaritate și dorința lor de pace”, contribuind la realizarea rolului ce le revenea „pentru înfăptuirea socialismului”⁴⁰.

Problema luptei pentru pace din acei ani a figurat printre preocupările de bază ale organizațiilor de femei din țara noastră. Ele răspundeau cu căldură chemării partidului socialist, atunci când lansa manifestul de 1 mai, pentru „o demonstrație uriașă, cum n-a mai fost, în favoarea păcii. . . .”⁴¹ Căci erau conștiente de misiunea ce le revenea în cadrul acestei acțiuni, așa cum arăta Ecaterina Arbore la marea întrunire muncitorească din sala Dacia, din primăvara anului 1915. Subliniind importanța luptei, mai ales în zona Balcanică, ea menționa că în această mișcare „pentru pace, rolul principal îl au femeile”⁴².

În anii grei ai războiului care au urmat, când activitatea partidului fusese interzisă iar sediile închise, femeile care au rămas acasă au continuat să se afle în centrul luptei, în acțiunile de rezistență pe care proletariatul, întregul nostru popor, le-a organizat. Numele Mariei Aricescu din Cîmpina a rămas înscris în cadrul organizației fruntașilor socialiști care își fixaseră locul de întâlnire chiar în casa familiei sale⁴³. Încă din primăvara anului 1916, în informațiile organelor de siguranță se menționa activitatea acestei „cunoscute socialiste, corespondentă la ziarele socialiste din București, care dirijează mișcarea sindicală-socialistă din acest oraș; este ascultată de muncitori. În casa ei se discută și se pun la cale toate mișcărilor acestora . . .”⁴⁴. Ea făcea parte din grupul ilegal socialist din orașul său, care organiza lupta de rezistență împotriva ocupanților germani⁴⁵, în subsolul casei în care locuia se tipăreau manifestele care chemau pe muncitori la luptă pentru libertate națională. Aici veneau delegați ai conducerii partidului din București, fruntași socialiști din Ploiești ca : Constantin Mănescu, Paul Marc, David Fabian, H. Măgură, și alții, pentru a se consfătui. Cercul de femei din Cîmpina, în frunte cu Maria Aricescu se ocupau de difuzarea materialelor propagandistice, de sprijinirea chiar a familiilor celor plecați pe front⁴⁶. Alături de ea s-a aflat sora sa, Dida Aricescu, Aneta Loghin, Eugenia Voinea, Saly Marc și altele⁴⁷. În aceleași informații ale autorităților polițienești era semnalată activitatea socialistei Saly Marc care, „ia parte activă la mișcarea muncitorească, face propagandă pentru reușita mișcării. Împarte afișe, îndeamnă lumea muncitoare să vină la întruniri. . . primește în casa sa pe fruntașii din alte orașe care vin în localitate”⁴⁸. Și tot Maria Aricescu, din însărcinarea organizației ilegale a socialiștilor, a participat la organizarea și desfășurarea grevei muncitorilor petrolieri din Cîmpina, din iunie 1918. În locuința sa s-au întâlnit, conspirativ reprezentanții socialiști, în subsolul său s-au tipărit manifestele de protest ale muncitorilor, împotriva arestării reprezentanților greviștilor, de către ocu-

panții străini. Femeile din Cimpina au participat la difuzarea manifestelor în întreprinderi, în locuințele muncitorilor, chemându-i la acțiunile de protest care au avut loc ⁴⁹.

Cele mai ample acțiuni de protest împotriva exploatării ce s-au desfășurat în Capitala țării, în timpul ocupației străine, au fost organizate de femei, în primele luni ale anului 1917. Peste 7 000 de femei din București semnau un memoriu prin care cereau îmbunătățirea condițiilor de viață, vitregite de război ⁵⁰. Îndrumate și coordonate de comitetele de femei precum și de Comitetul de acțiune, alcătuit de socialiștii din București, la sfârșitul anului 1916, femeile organizau chiar demonstrații de stradă. „Germanilor le e teamă de revolta femeilor care, exasperate, fac o strașnică manifestație la poliție și primărie . . .” — relatează în amintirile sale V. N. Drăghiceanu ⁵¹. Ele au întreprins o demonstrație de stradă chiar în fața hotelului „Imperial” în care erau reținuți ca ostateci, de către armata germană, personalități politice românești. Femeile strigau „pace și pâine!” — menționa Constantin Bacalbașa — subliniind că acțiunile acestor femei „au fost puse la cale de către socialiști” ⁵².

În manifestul semnat „Femeile socialiste române”, difuzat în peste 1000 de exemplare, femeile erau chemate la o mare întrunire, urmată de demonstrații de stradă. În timpul acestei manifestații, care a avut loc în martie 1917, ele au ajuns până la prefectura poliției. Peste 400 de femei treceau pe Calea Victoriei protestând împotriva războiului și cerind ajutoare pentru familiile afectate de război, în pofida intervențiilor armatei germane de ocupație. În memoriile sale, Sabina Cantacuzino relatează rolul ce le-a revenit socialiștilor în sprijinirea și organizarea manifestațiilor de stradă pe care le efectuau femeile ⁵³, chiar prin lansarea lozincilor și manifestelor împotriva războiului.

În împrejurările deosebit de grele din anii de ocupație străină, femeile de toate categoriile sociale s-au ridicat la luptă. Căci nu pot să nu fie menționate alături de demonstrațiile muncitorești ale femeilor, acțiunile de ajutorare a familiilor sărăcite de război, în cadrul Crucii Roșii, sau chiar ale spectacolelor artistice, organizate tot de femei ⁵⁴, pentru selectarea unor sume de bani.

De altfel, pe această linie s-a înscris activitatea femeilor din Transilvania care deși nu se încadraseră în rîndurile partidului socialist alcătuiseră numeroase organizații numite „reuniuni feminine” în numeroasele orașe din această parte a țării ca Sălaj, Deva, Hunedoara și altele. Organizarea lor comună avea ca scop, în primul rînd cultivarea, dar mai ales acordarea sprijinului lor ideii unității naționale. Și aceasta, prin organizarea unor școli în limba română, a unor ateliere de cultură și de popularizare a artei populare românești tradiționale. Cînd „Reuniunea femeilor române sălăjene” își ținea, în Șimleul Silvaniei, adunarea jubiliară, cu prilejul împlinirii a 25 de ani de la constituirea sa, în raportul întocmit era menționat aspectul politic național al activității sale. Printre acestea era relatată invitația pe care o primiseră din București, din „Vatra principală a neamului românesc”, pentru a participa la expoziția națională organizată în anul 1906. Se serbau unele evenimente istorice „la care a invitat a lua parte pe toți românii de pe toate teritoriile țărilor locuite de români” ⁵⁵. Participarea femeilor, din toate colțurile țării în cadrul nu numai a acțiunilor sociale, ci și naționale, înscrie în istoria luptei generale pentru eman-

ciparea femeii, pagini remarcabile de afirmare a lor în acțiunea politică generală a țării. Căci prin aceste organizații, femeile după cum relatau ele — „și-au concentrat puterile pînă aici răslețite și le-a unit ca într-un foc încălzit de lumina științei și iubirii de neam și le-a pus în serviciul culturii românești”⁵⁶. Manifestații în sprijinul emancipării femeilor precum și al înfăptuirii unirii țării au continuat să se înregistreze în rîndurile „femeilor române” din Transilvania și atunci cînd se pronunțau pentru pace, așteptînd „congresul general de pace”, convinse că „Tribunalul internațional ne va face deplină dreptate”⁵⁷. Ele se considerau, cu luciditate, participante active, de-a lungul istoriei, la înfăptuirea mărețelor acte naționale. Căci — menționau ele — în toate timpurile „și pînă în zilele de azi, femeia tuturor epocilor și a popoarelor a luat parte la prefacerile prin care a trecut neamul lor”. Astfel, femeile din Transilvania au înțeles întotdeauna realitatea „năzuințelor noastre de veacuri în a căror realizare trebuie să depunem energie fără seamă și noi femeile”⁵⁸.

Înfăptuirea mărețului act al Unirii Transilvaniei cu România a fost salutat cu aceeași căldură de organizațiile de femei, alături de toate categoriile sociale ale țării. Dr. Nora Lemeny, manifesta caldă aprobare a organizațiilor democratice de femei din Transilvania atunci cînd saluta jertfele aduse de-a lungul atîtor decenii de luptă de numeroși fii ai poporului român pentru realizarea acestui ideal. „Marea adunare de la Alba Iulia, în sfîrșit, ne-a asigurat desăvîrșita libertate națională”⁵⁹. scria ea în acel an. Nora Răzvan Lemeny, participantă la înfăptuirea actului măreț al Unirii, se ocupase, în numele mișcării socialiste, de îndrumarea organizațiilor de femei pentru a participa la Marea Adunare de la Alba Iulia. Ea a fost aleasă, în numele numeroaselor femei din Transilvania, ca deputat în Marele Sfat, răspunzînd de departamentul muncii din cadrul Consiliului Dirigent⁶⁰.

Problema drepturilor legale ale femeilor, a acțiunii politice comune, a continuat să figureze în întreaga orientare teoretică și practică a partidului socialist din țara noastră.

În primăvara anului 1918, la ședințele socialiste organizate în împrejurări atît de grele, în București se sublinia necesitatea constituirii unui comitet „care să aibă însărcinarea de a lucra în aceste vremuri în numele mișcării, ... în numele partidului”, chiar dacă va acționa ilegal. Și din aceste ședințe nu lipseau nici reprezentantele femeilor care își exprimau opinia în vederea sprijinirii luptei socialiste, fie că era Rozalia Frimu⁶¹, fie Ecaterina Arbore⁶².

În Transilvania, reapăruse gazeta „Adevărul”, încă în anul 1917, prin care socialiștii români își exprimau hotărîrea de a continua lupta lor politică pentru a impune „dreptul de vot pentru fiecare bărbat și femeie trecuți de 20 de ani”⁶³. Analizînd condițiile grele prin care au trecut, în timpul războiului, gazeta menționa că femeile „au arătat că sînt în stare să îndeplinească orice muncă, întocmai ca bărbații. Partidul social-democrat a știut aceasta totdeauna. De aceea noi am cerut și pînă acum ca femeia să capete aceleași drepturi ca și bărbații...” Apreciînd real marele rol pe care îl aveau femeile în acei ani grei, pentru refacerea și dezvoltarea țării, socialiștii susțineau această idee cu fermitate. „Femeile susțin azi țara prin munca lor, deci se cuvine ca și ele să aibă cuvînt în trebile statului...” — menționa aceeași gazetă în articolul intitulat simbolic „Femeia în război. Cerem drepturi și pentru femei”⁶⁴.

Chiar la „Congresul regional al mișcării socialiste și sindicale din Moldova”, care și-a deschis lucrările la Iași la 1 iulie 1918, această pro-

blemă era menționată printre rezoluțiile adoptate. Preluându-și misiunea de a menține legăturile cu organizațiile socialiste din întreaga țară, în condițiile în care partidul proletariatului se afla încă în afara legii, iar o parte din reprezentanții conducerii sale erau sub ocupația străină, Comitetul regional ales își exprima „via dorință de reîncepere a activității unitare a mișcării din România”. De aceea ei se pronunțau și pentru acordarea drepturilor politice și economice, „pentru chemarea întregului popor la viața politică ...”, pentru acordarea votului universal, „fără deosebire de neam, religie și sex”, pentru acordarea unor legi care să ocrotească femeile de munca de noapte, să acorde măsuri „de protejare a muncii femeilor și copiilor”⁶⁵. Aceasta, în condițiile în care chemau proletariatul lumii întregi să se unească „pentru a impune o pace durabilă ... cu respectarea dreptului ce-l are fiecare popor de a dispune de el însuși”⁶⁶.

Această preocupare a sprijinirii luptei desfășurată de femei, a atragerii lor în cadrul organizației politice unitare, la scara întregii țări, a continuat să stea în atenția partidului politic al proletariatului din țara noastră. Dezvăluind caracterul de clasă al aspirării femeilor muncitoare, V. Anagnoste menționa într-un articol dedicat luptei femeilor că soluționarea problemei „nu este decît în organizare și lupta în contra tuturor tendințelor care ... condamnă la suferințe, în afară de muncitori, jumătate din omenire — sexul femeiesc”⁶⁷.

Prin întreaga lor activitate din anii următori, organizațiile de femei răspundeau chemării *Partidului socialist și Uniunii Sindicale din România*, adresat „*Către muncitorimea de la orașe și sate*”, în primul număr al gazetei socialiste care apărea după război. Menționînd cît de importantă era, din acea clipă chiar, „pentru întreaga lume problema păcii ...” — se menționa în manifestul editat cu acel prilej. „Partidul Socialist din România, singurul reprezentant al poporului, vă cheamă în jurul drapelului de dezrobire”⁶⁸. În paginile sale, gazeta socialistă a acordat aceeași atenție problemei generale a luptei pentru emanciparea femeilor, a rolului ce i-a revenit în lupta generală a proletariatului care s-a desfășurat în acei ani. În cadrul organizațiilor socialiste internaționale, partidele proletariatului și-au păstrat activitatea și unitatea — menționa gazeta „Socialismul” — și „nu puțin au contribuit organizațiile femeilor socialiste și a tineretului socialist la această cristalizare radicală a forțelor și organizațiilor proletare”⁶⁹. Făcînd bilanțul activității femeilor socialiste din toată lumea, Ecaterina Arbore ajungea la concluzia că prin intensificarea activității lor pe terenul economic, în acei ani, femeile „au luat parte incomparabil mai activă decît înainte, în luptele politice”⁷⁰. Războiul pusese în situații dificile întreaga omenire, femeile însă au slujit aspectelor deosebite ale vieții, au pus pe bărbați „în fața tabloului pe care l-ar fi considerat mulți ca utopic și straniu acum cîtiva ani : femei conducătoare de tramvaie, femei vizitii și birjari, femei tăietoare de lemne, femei bărbieri, femei negustorese în toate ramurile negustoriei ... femei în toate ramurile administrației, femei ocupate la toate fabricile”. În întreaga Românie femeile „au simțit că au minte și brațe ca și bărbații și odată intrate în lupta economică directă, au început a se interesa și de viața politică și socială a poporului”. Femeile erau mobilizate să-și închine lupta realizării idealului socialist „să poată lua parte conștientă și activă la reorganizarea societății de mîine”. Viitorul societății socialiste în care credeau cu convingere, va fi consolidat de generațiile viitoare. Ori „Femeia de astăzi are menirea a pregăti această generație”⁷¹. Gazeta din Iași „Omul liber”, publica, în același an, articolul „Pentru

emancipare” în care erau trecute în revistă calitățile superioare ale acestei majorități a populației lumii peste care s-a trecut cu ușurință de către burghezie. Excluzînd femeia din viața politică și socială a țării, statul nostru s-ar lipsi, practic, de o forță „laborioasă și spornică”. Iată de ce — menționa autorul — în cadrul reformelor care se cer înfăptuite, „emanciparea femeii se impune în modul cel mai categoric”⁷². Era o expresie grăitoare a aspectului nou, conștient și matur, al înțelegerii rolului ce-i revenea femeii în general, în amplul proces al evoluției sociale. Pe această linie se înscriu întrunirile muncitorești organizate în acele zile ale anului 1918, manifestațiile de stradă sau mitingul din Cișnigiu, chiar și grevele organizate, la care, participarea femeilor era tot mai pregnantă. În luna noiembrie, declaraseră grevă chiar muncitoarele de la Regie și nu au reluat lucrul pînă nu le-au fost acceptate cererile de revendicări. Această acțiune a femeilor muncitoare era menționată de gazeta socialistă ca o „pildă de solidaritate și de curaj”, atunci cînd, înfruntînd toate greutățile, se grupau în fața sediului Clubului socialist ascultînd cuvîntul delegației lor și a reprezentantului partidului socialist. Prin conștiința și perseverența lor — se arăta în articolul intitulat chiar *Grevistele* — „grevistele de ieri vor deveni muncitoarele conștiente de mîine, cu convingerea formată că locul lor este alături de întreaga muncitorime care luptă sub steagul roșu al socialismului pentru desființarea exploatării muncii”⁷³. Pentru acestea ele erau obligate să-și desfășoare largă lor acțiune în vederea obținerii drepturilor politice pe care le obținuseră femeile din atîtea țări. Întrebîndu-se „Ce spun și ce fac acum femeile din România?”, Ecaderina Arbore, în articolul său *Vot pentru femei*, sublinia că ele își desfășurau lupta căci „trebuie să aibă și ele drepturi politice și le vor avea!”⁷⁴. În noile condiții ale țării, după înfăptuirea Unirii, se impuneau chiar măsuri care să asigure dreptul de vot „pentru ambele sexe”, — se arăta în articolul publicat de gazeta „Socialismul” care relatea despre marea adunare de la Alba Iulia. Trimițînd salutul lor „muncitorimii organizate din noul stat român”, socialiștii chemau, în același timp, „la întregirea partidului socialist din România mare”⁷⁵. Și, prezente în cadrul acestui partid, femeile înțelegeau chemarea ce le era adresată și lor în organizarea și desfășurarea acțiunii unite. Unui socialist din Brăila care — într-un articol al său — se întreba „unde sînt tovarășele de luptă?”, ce, înainte de război, își constituiseră organizația lor separat, Teodora Atanasiu îi răspunde prin gazeta „Socialismul”. Ea socotea abordarea în sine a problemei luptei femeilor de către socialiști, un real indemn la luptă ce le „împrospătează memoria neuitatului nostru Ștefan Gheorghiu care a activat neobosit în această direcție”⁷⁶. În ceea ce privește însă activitatea femeilor, s-a desfășurat, totuși, permanent, chiar și în timpul ocupației „nu au lipsit femeile” din fața baionetei militarismului german cerînd pîine și libertate”. În viitor însă nu vor mai putea vedea o mișcare revoluționară separată a femeilor, „întrucît femeia muncitoare va sta numai alături de tovarășii bărbați, avînd aceleași nevoi și același țel de dezrobire ... Sînt multe femei ... care lucrează în tăcere în direcția țintei ce urmăresc”⁷⁷. Într-adevăr, femeile s-au aflat, în perioada următoare, permanent prezente în centrul acțiunilor proletare, economice și politice, care au avut loc. Între socialiștii implicați în procesul celor arestați în timpul luptei proletare din 13 decembrie 1918 se aflau și Maria C. Moscu care la Clubul socialist, își desfășura munca în cadrul administrației gazetei, precum și Carolina Iarcovski⁷⁸. Nume de femei sînt adesea întîlnite în paginile www.dacoromanica.ro a unor articole, a

unor broșuri privind lupta pentru emanciparea femeii, sau chiar pe listele de subscripții pentru colectarea fondurilor necesare sprijinirii luptei socialiste care se desfășura atît de intens în împrejurările grele de după război. Cînd, în februarie 1919 a murit Maria Aricescu, reprezentanții partidului socialist își exprimau stima pentru această luptătoare, „o veche tovarășă a noastră care punea întreaga ei putere de muncă în slujba idealului socialist”. La ea s-au găsit întodeauna gazetele muncitorești, broșurile socialiste, iar locuința sa din Cîmpina „era adresa fixă unde fiecare năpăstuit venea să se plîngă și să ceară un sfat”⁷⁹. Femeile muncitoare s-au aflat printre cei 30 000 de muncitori care, în ziua de 1 Mai 1919, au sărbătorit ziua internațională a muncii. Și la una din cele trei tribune din Capitală la care și-au rostit cuvîntările reprezentanții proletariatului, în cursul dimineții, a luat cuvîntul și „delegata femeilor muncitoare, tov. Paula Măgură”. Ea sublinia cît de importantă era participarea femeilor la lupta socialistă, cît de „îmbucurător e că alături de soții lor au venit și femeile proletare”. Căci — menționa ea — deși în toate timpurile femeile au suferit inegalitățile sociale, „cerem astăzi, pentru femeie, deplina egalitate, întronind o nouă eră în lumea aceasta”. În aceeași zi, la un alt miting, după amiază, o delegată a femeilor sublinia importanța acelei zile cînd „În sufletul marelui *tot* muncitoresc e lumină, căldură și sărbătoare”, cînd erau și ele alături, în lupta ce se desfășura pentru „dreptatea idealului socialist”⁸⁰. La întrunirea care a avut loc la Cîmpina, în sediul organizației partidului, reprezentanta femeilor, Sally Marcu menționa cît de solidar se alăturau femeile în luptă pe lîngă muncitori, convinse că „trebuie să fim cu toții laolaltă”⁸¹. Cînd avocatul N. Lupu Kostaki cerea, printr-o scrisoare adresată lui Ilie Moscovici să fie înscris în partidul socialist, declara că o face împreună cu soția sa, „stăpînă ca și mine și pe pungă și pe libertatea sa ... O recomand prieteniei tale binevoitoare”⁸². La Cercul de studii din București printre conferințele programate se afla și cea a dr. Maria Odobescu despre „Mediul rural”. Clara Vexler, ca răspuns la comemorarea, de către socialiști, a doi ani de la moartea soțului său, își exprima credința în lupta pe care o desfășura, „hotărîrea noastră de a lupta pentru completa lumină”, că „întreg partidul socialist mă convinge odată mai mult că numai în clasa muncitoare toți nedreptățiții și îndurerății pot avea mîngiere”⁸³. Era opinia generală a clasei proletare care încadra toate forțele de muncă ale societății și care era menționată în programul Partidului Socialist din România, adoptat la Conferința din mai 1919. Dezvoltarea industrială a țării, progresul său general, determina creșterea numerică a proletariatului această „clasă revoluționară, chemată a-și îndeplini misiunea istorică în evoluția societății românești ...”. De aceea partidul politic al acestei clase își propunea să realizeze „desființarea exploatării sub orice formă, îndreptată împotriva unui neam, sex sau unei clase”⁸⁴. Și printre cei care primiseră misiuni în cadrele de conducere, se aflau și femeile : dr. Ecaterina Arbore la Cercul de Editură socialistă, iar Maria C. Moscu în cadrul administrației gazetei socialiste centrale *Socialismul*⁸⁵.

Presă socialistă publica adesea știri, apeluri sau anunțuri privind modul de organizare și de desfășurare a acțiunilor revoluționare ale femeilor. Femeile erau chemate să-și întărească organizațiile mai „puternic spre a impune exploatătorilor justele noastre cereri”, erau sprijinite în momentele grele ale desfășurării acțiunilor lor greviste, se anunțau întrunirile comune la care luau parte și femeile ca : „Întrunirea lucrătorilor și lucrătoa-

relor de la confecții „Adunarea lucrătorilor și lucrătoarelor de la Regie și Pulberărie”. se protesta împotriva arestărilor unor muncitoare. Astfel, sub titlul „Arestarea unei tovarășe”, „Socialismul” înfiera arestarea muncitoarei Paula Roșianu, acuzată ca instigatoare printre tovarășele sale de muncă⁸⁶. În articolul „Ororile exploatării”, Gheorghe Niculescu-Mizil analiza, prin cifre, modul de exploatare nu numai al muncitorilor ci și a lucrătoarelor de la fabrica textilă Birman, de către patronii și reprezentanții claselor dominante. „Iată cum știu să exploateze femeia, conservatorii...” care, în fond, „nu sînt deloc mișcați de suferințele și nevoile lucrătorilor și poporului nostru”⁸⁷ — conchidea autorul.

Organizațiile de femei își desfășurau activitatea în toate colțurile țării. Astfel, Uniunea femeilor române din Transilvania cerea „Consiliului Dirigent” realizarea drepturilor pentru femei”. Ele cereau respectarea rezoluției de la Alba Iulia care acorda drepturi politice femeilor. Și pentru a putea impune respectarea acestora, femeile erau chemate „să lupte și să se atașeze celui partid care le apără cauza lor”, să-l ajute, alături de întregul proletariat pentru îndeplinirea acestor revendicări. „Dezrobirea politică a femeii este strîns legată de dezrobirea clasei muncitoare”, relata gazeta „Tribuna socialistă”, în articolul intitulat simbolic, „Drepturile femeilor”⁸⁸.

La Iași, Cercul feminin care — după cum relata presa vremii — „cuprinde foarte multe femei”, organiza săptămînal ședințe, în care își expuneau opiniile socialiste și participau energic la luptă numeroase reprezentante ale femeilor muncitoare mai ales „pentru acțiunea obținerii drepturilor politice pentru femei”. Fie că lua cuvîntul cunoscuta socialistă „tovarășa Zoe Frunză”, fie „mai multe tovarășe și tovarăși”, fie că erau alese și femei în delegațiile alcătuite de către organizația locală de partid pentru a prezenta ministrului de interne memoriul lor prin care cereau drepturi politice și economice⁸⁹ femeile se aflau în rîndurile luptei întregului proletariat pentru realizarea dezideratului lor social. La o întrunire a lucrătorilor și lucrătoarelor din atelierele de confecții militare din Iași, printre vorbitori a luat cuvîntul și muncitoarea Anicuța Sovrana iar la o întrunire din București, „tov. Maria Popa de la Regie”⁹⁰, pentru sprijinirea luptei tovarășelor de muncă în vederea obținerii îmbunătățirii condițiilor lor de muncă și de viață. La Turnu-Măgurele, secretara organizației Cercul feminin anunța o nouă ședință a femeilor, iar în Capitala țării, erau programate ședințe pentru toate zilele unei săptămîni, la care urmau să vorbească „următoarele tovarășe”, fiind menționate Petruța Pas, Paula Vereea și altele⁹¹. La „grandioasele întruniri de joi”, după cum anunța presa vremii, au vorbit Maria Nedelcu, care îndemna „pe femei de a veni în luptă alături de bărbați”, precum și Maria Popa care sublinia că aveau „România mare” dar și „o datorie sfîntă, noi, femeile : să pornim la luptă alături de bărbați”⁹². La T. Severin, într-o întrunire care avusese loc la Casa Poporului, reprezentanta femeilor, Marioara Stanciu sublinia marele rol pe care îl aveau în societate femeile, dar mai ales în cadrul mișcării socialiste muncitorești : „De datoria noastră e să ne înregimentăm în partidul socialist pentru a grăbi revoluția socială”⁹³, menționa ea. Tot așa, în București Maria Vasile în sala din Șerban Vodă sau Natalia Oprescu în sala Ovidiu declarau că se alătură luptei muncitorilor : „Voi, care ați dus greul războiului — se adresa ea muncitorilor — sinteți chemați la o nouă luptă. O luptă pentru libertatea și viața noastră”⁹⁴. La numeroasele întruniri muncitorești care aveau loc în acea perioadă, întîlnim

nenumărate femei care participau la ședință, luau cuvîntul sau prezentau conferințe. La întrunirile muncitorilor tipografi chemările erau adresate către „Tovarăși și tovarășe”; la întrunirile socialiste din Iași era nelipsită Zoe Frunză, la inaugurarea Casei Poporului din Cimpina era prezentă „Eliza Petrescu, din partea cercului feminin din Prahova”; la marea adunare din sala Dacia, din București luau cuvîntul Natalia Oprescu, Natalia Petrescu; la alte întruniri din Capitală le întâlneam în nou pe Natalia Oprescu, Caplan, Paula Venea, „tovarășa Carageale”, Camelia Petrescu, Maria Vasile⁹⁵. Cercurile feminine anunțau de asemenea, întruniri la care urmau să prezinte conferințe din temele luptei socialiste Nina Arbore, Natalia Oprescu, la București, Elena Simionescu la T. Severin. Îndemnînd la organizarea luptei lor, Elena Simionescu le chema „să ne strîngem rîndurile bărbați, femei și copii pentru ca să scăpăm cît mai curînd de această stare în care ne găsim⁹⁶. La cercul „Tîneretului Socialist” era anunțată conferința „tovarășa Damian, profesoară”, la sediul partidului din București, cercul feminin chema „toate delegatele fabricilor și atelierelor”, pentru a asista la expunerea doctoriței Odobescu despre „Feminismul în România”⁹⁷. La întrunirea organizată la fabrica Regie și chibrituri, la întrunirile care au avut loc, au vorbit Maria Popa, Victoria Constantin și Natalia Petrescu⁹⁸. Din partea cercului feminin au luat cuvîntul Ana Comănescu și Gina Grieg⁹⁹. Referindu-se la această amplă și energică activitate a femeilor, presa socialistă publica la rubrica *Anchetele noastre*, articolul semnat Ghempet : „Din viața lucrătoarelor de la Regie”, în care era apreciată organizarea lor politică și profesională unitară. Femeile „se unesc între ele”, participă la întrunirile organizate la care iau cuvîntul „mai mulți tovarăși și tovarășe”, și subliniau că „mișcarea noastră crește, se întărește, luptă. Al nostru e viitorul”¹⁰⁰. În anul 1919 apărea o gazetă muncitorească care servea și interesele de clasă ale femeilor lucrătoare, „Buletinul sindicatului lucrătorilor și lucrătoarelor de croitorie din București”. Chiar dacă apoi se va numi „Lucrătorul croitor”, titlul său inițial reflecta opinia socialistilor din țara noastră față de recunoașterea egalității femeii în drepturile politice și economice. În paginile acestei gazete, același Vasile Anagnoste publica un articol închinat muncii și luptei femeii, „robită de trei ori : ca mamă, ca lucrătoare și ca femeie”. Femeile erau chemate astfel să-și organizeze lupta căci drepturile care li se cuveneau „nu-și pot găsi dezlegarea decît în schimbarea formei sociale în societatea socialistă, adică atunci cînd munca își va rupe lanțurile, dezlegîndu-se din jugul capitalismului”¹⁰¹. Gazeta, „Îmbrăcămintea” chema, de asemenea, lucrătoarele prin paginile sale să se alăture luptei socialiste fie prin organizarea în sindicatele muncitorești, fie în cadrul luptei politice a partidului clasei muncitoare, pentru realizarea idealului socialist¹⁰².

Prin toată activitatea lor practică, prin energia lor morală și fizică chiar, femeile se afirmău ca o forță politică capabilă să-și înscrie munca în cadrul asigurării progresului general al țării realizării țelului social în care credeau cu convingere. Nu întîmplător, gazetele socialiste continuau să le cheme la consolidarea și dezvoltarea organizațiilor lor politice și profesionale, la încadrarea întregii lor acțiuni în rîndurile partidului politic al proletariatului din care făceau și ele parte. În articolul intitulat semnificativ „Femeia și socialismul”, publicat de gazeta „Olenia socialistă”, era menționat marele rol ce le revenea femeilor în viitoarea societate socialistă, chemîndu-le astfel la organizarea lor politică¹⁰³. Această idee era recunoscută și de femeile care, în rîndurile publicate de ele în paginile presei socia-

liste, subliniau importanța femeilor în cadrul societății, unde, crescînd numeric ca muncitoare, „capătă un rol important în producție”. Fiind însă atît de nedreptățite în cadrul societății burgheze, ele erau chemate să participe la lupta „pentru triumful definitiv al socialismului”. De aceea, Elena Filipovici ajungea la concluzia că „Numai societatea socialistă va da tuturor adevăratele drepturi¹⁰⁴. Dealtfel, în acei ani se făcea cunoscut numele Elenei Filipovici în organizația tineretului socialist sau în cadrul presei socialiste¹⁰⁵. Căci femeile nu au lipsit din rîndurile mișcării tineretului socialist. Astfel, la începutul anului 1920, tinerii lucrători de la fabricile Vulcan, C.F.R., Regie și altele, erau chemați să se adreseze „tov. Viorica Girescu”, urmînd să discute „chestiuni importante”, iar la o ședință a tinerilor muncitori se anunța că va vorbi „și Maria Stănescu”¹⁰⁶. În vara anului 1919, la Consfătuirea tineretului socialist care a avut loc la Cimpina, în comitetul ales se afla și Stela Ionescu, reprezentantă a tinerelor socialiste¹⁰⁷. Încă din cadrul organizațiilor de tineret era cultivată solidaritatea de clasă a femeilor muncitoare, „atmosferă familială, ca frați și surori, care să se ajute mutual în dezvoltarea lor ca luptători ai clasei lor”¹⁰⁸. În cadrul mișcării revoluționare a tineretului socialist, femeile tinere și-au manifestat convingerea politică și hotărîrea de luptă. Astfel, atunci cînd erau anunțate ședințele lor, printre vorbitori se afla Alexandrina Niculae pentru sala Bădulescu sau Zoe Petrescu, în „sala din centru”¹⁰⁹.

Femeile s-au manifestat cu hotărîre pentru participarea lor activă în viața politică a țării și în anii următori. „Cred că am dreptul să vorbesc în chestia votului egal al femeilor nu numai în numele femeilor social-democrate, nu numai în numele lucrătoarelor, ci și în numele majorității femeilor...”¹¹⁰ — declara Tatiana Grigorovici în articolul său „Votul egal cu femeile”. Ea prezenta cu luciditate marele rol pe care îl aveau femeile în cadrul amplului proces general al țării unite, a forțelor pe care le puteau pune la dispoziție țării în împrejurările cele mai deosebite. Ca exemplu, ea se referea la participarea lor generală dar neobosită, în anii grei ai războiului, neținînd seama atunci de clasele sociale din care făceau parte : „... noi am cultivat pămîntul, noi am lucrat în fabrici, în industriile cele mai periculoase, noi am făcut armele cu care bărbații și frații noștri au luptat contra vrăjmașilor. Dar noi munceam nu numai fizicește, ci și pe terenul intelectual. Este știut cît de mare era numărul femeilor care, ca medici, funcționare, administratoare, au slujit statului. Ramurile întregi de administrație au fost în mîinile femeilor”¹¹¹. Și după război, femeile socialiste s-au reîntors la muncă, și-au reluat activitatea pentru obținerea și a unei legislații a muncii, pentru a nu mai fi exploatare de capitaliști mai aspru decît bărbații. Dar, în același timp, ele pledau pentru măsuri statale interne, „să aibă țara școli bune, spitale îndeajuns, azile de orfani și bătrîni”, precum și pentru o politică externă pașnică. Concluzia sa era pe bună dreptate, că nu exista nici o chestiune politică sau administrativă de care să nu fie interesate femeile în egală măsură cu bărbații. „Și tocmai femeile acestea să fie excluse de la dreptul de vot ? !” — se întreba ea. În paginile gazetei „Socialismul” erau adesea reproduse discuțiile deputaților din Cameră în jurul problemei drepturilor politice ale femeilor, a atitudinea de clasă a unor reprezentanți ai burgheziei care socoteau că sînt împotriva acestor măsuri întrucît „dreptul de vot la femei face parte integrantă din programul partidului socialist, și atunci ar trebui ... să aduc la îndeplinire întreaga reformă socialistă...”¹¹². Și pentru a obține totuși aceste drepturi, femeile nu au abandonat lupta lor politică.

Chiar în perioada campaniei electorale în anul 1919, Cercul feminin din Ploiești își exprima dorința lor, printr-o notă adresată Comitetului Executiv al partidului — ca pe lista candidaților socialiști să figureze și femeile. „Știm bine că o candidatură feminină nu e admisă de legile burgheze în vigoare, dar am fi dorit ca, cu acest prilej, să producem o manifestare prin care principiile de fond ale mișcării socialiste să fie puternic afirmate”¹¹³. Și pentru realizarea idealului lor, femeile nu au abandonat lupta lor perseverentă. Referindu-se la întrunirile și demonstrațiile de stradă muncitorești, dr. Păcurariu (Ghelerter) menționa că în luptele acestea de masă „sindicale și politice, femeile lucrătoare ... apar în primele șiruri ale proletariatului, ca o răzbunare a suferințelor îndurate de sexul întreg”¹¹⁴. În întrunirile lor, în paginile presei socialiste, femeile din toată țara erau chemate „să lupte pentru drepturile lor, pentru viitorul lor”. Bélla Teri, menționa, în articolul său „Femeia și mișcarea sindicală”, că era de important de a se înrola și ele în acțiunile directe, „să nu așteptăm ca frații noștri muncitori să lupte în locul nostru și să cucerească pentru noi condiții economice mai prielnice ... Tovarășe ! ... să luptăm pentru socialism !”¹¹⁵ își încheia autoarea articolul. Căci ele erau conștiente de marele rol ce-i revenea noii societăți, pentru a cărei realizare lupta proletariatului, în recunoașterea drepturilor lor. Referindu-se la „sfânta datorie” ce le revenea femeilor, Ana Comănescu arăta — cu prilejul zilei de 1 Mai 1920 — că aceasta este realizarea societății socialiste. „În ordinea socialistă, bazată pe egalitate și adevăr, femeia, pe lângă datorii, va avea și drepturi. Să luptăm pentru cucerirea lor”¹¹⁶ conchidea ea.

În perioada care a urmat, pînă la congresul partidului, din mai 1921, întreaga acțiune socialistă a femeilor era integrată acțiunii politice a partidului, pentru stabilirea programului unitar de luptă al proletariatului din întreaga țară. Așa cum mărturisea Ilie Moscovici, istoria viitoare începea să fie scrisă „de masele mari, conștiente ... de Partidul Socialist”¹¹⁷. La întrunirile muncitorești femeile continuau să participe nu numai prin o simplă prezență. Astfel, Nina Arbore, în cadrul conferințelor sindicale vorbea despre „Rolul femeii în mișcările sindicale”; Janeta Maltus lua cuvîntul la Ploiești la o întrunire muncitorească care cerea „amnistie și pacea cu toate popoarele”; Natalia Oprescu, despre „Lupta sindicală”; Maria Nedelcu și Maria Popp, la mitingul din sala *Dacia* se refereau la greutățile economice pe care le întâmpinau lucrătorii din diferite fabrici și ateliere¹¹⁸ și altele. Ele se manifestau astfel ca parte integrantă a clasei muncitoare socialiste din țara noastră. Și, cu aceste prilejuri, femeile nu-și uitau și marele rol ce le revenea în creșterea și educarea viitorilor cetățeni ai patriei. La o astfel de întrunire, Natalia Oprescu, declara „că-și vor crește copiii în învățătura credinței socialiste”¹¹⁹. În gazeta „Socialismul” a fost publicat chiar articolul „Sfaturi mamei socialiste”, în care se sublinia că era de importantă educația ce trebuia acordată copiilor, ținînd seama de viitorul societății. Și să nu se uite că socialiștii vedeau „în muncă ceva mare și frumos”. De aceea, ea trebuia prezentată generației tinere „în înțelesul socialist, care dezvoltă, în același timp prin muncă și spiritul și virtuțile copilului, pentru societatea viitoare socialistă”¹²⁰. Pentru sprijinirea acestei idei, Tatiana Grigorovici publica în gazeta „Vorwaertz” din Cernăuți, articolul intitulat „Datoria statului față de copii”.

Chiar și în cadrul unor întreprinderi, reprezentantele organizațiilor de femei le adresa tovarășelor lor lucrătoare chemarea către sporirea atenției acordate copiilor. La fabrica de chibrituri, alături de muncitorii care

îndemnau la „organizare și cultură”, Jeana Brănișteanu le ținea „o interesantă conferință despre : „Cum se face educația”, iar la Regie, aceeași Jeana Brănișteanu, le-a vorbit lucrătoarelor despre necesitatea educării tinerei generații ¹²¹.

Acțiunile generale ale femeilor făceau parte directă nu numai din lupta de clasă a proletariatului ci din activitatea unitară a partidului socialist. În cadrul întrunirilor, femeile își afirmau prezența fie prin cuvântările sau conferințele expuse, fie chiar prin alegerea unora dintre ele în cadrul comitetelor alese pentru unele organizații muncitorești. Astfel, la adunarea generală a sindicatului de la fabrica de chibrituri, din februarie 1920, două femei, Natalia Petrescu și Marița Velicu au fost alese în comitetul constituit. În timpul mișcărilor greviste ale muncitorilor din acel an, ele au participat cu perseverență, suportând chiar măsurile dure ale autorităților polițienești. La mitingurile muncitorești care aveau loc în sala *Dacia* luau cuvântul, pentru a protesta împotriva autorităților lucrătoare ca Maria Popa sau Maria Ștefan ¹²². Printre cei 170 de greviști de la fabrica „Textila” din Iași, 125 erau femei ¹²³. Multe femei au fost arestate, concediate, maltratate chiar. Nume de femei sînt întilnite printre arestații și condamnații din închisoarea Văcărești, printre cei implicați în procesul greviștilor. Numai de la Pirotelnie, printre cei 16 greviști implicați în proces, erau și cinci femei : Lucia Constantinescu, Maria Chirculescu, Mița Miculescu, Maria Grădinaru, Ioana Constantinescu ¹²⁴. Printre muncitorii acuzați în procesul de la Sibiu, se afla și Margareta Roth, care mărturisea în declarația sa că era „socialistă din convingere și mă ocup cu problemele socialiste. . .” ¹²⁵. În perioada de după greva generală, în preajma congresului partidului ce se pregătea, fusese arestată Eufrosina Cotor precum și Elena Filipovici, ținute apoi la închisoarea Văcărești. Gheorghe Cristescu, ca deputat socialist, a abordat într-o ședință a Camerei, situația femeilor de la Regie, scoțînd în evidență măsurile luate împotriva lor de către clasele dominante care dispuseseră arestarea a 40 lucrătoare expresie a conflictelor de clasă : „Româncele pe care le slăviți cu fățărnicie, le batjocoriți acum, d-lor !” arăta el. Tot așa, în ședința Camerei din 26 martie 1921, el adresa ministrului de interne întrebarea privind eliberarea arestaților, printre care se afla și reprezentanta femeilor, Elena Filipovici, cerînd cu hotărîre punerea lor în libertate și eliberarea sediului partidului care se afla sigilat de autoritățile burgheze ¹²⁶. Și tot femeile s-au aflat printre organizatoarele și activistele din cadrul organizației care s-a numit întîi „Crucea Roșie socialistă”, apoi „Comitetul de ajutoare” sau „Comitetul de apărare a prigonitilor”, care își propusese să strîngă fonduri și ajutoare pentru muncitorii închiși și condamnați. Din comitetul de conducere alcătuit, nu lipseau Rozalia Frimu și Maria Ottoi. Prin spectacole, șezători, subscripții, apeluri, insigne, sumele selectate trebuiau predate „tov. Mina” sau Rozaliei Frimu, pe str. Cîmpineanu nr. 50 ¹²⁷. Și aceste acțiuni erau cel mai frecvent inițiate și organizate de femei.

Despre mișcarea feminină din alte țări, presa socialistă publica știri și articole ca „Evoluția lucrului feminin”, în Canada și Anglia, „Femeile germane și pacea”, „Dreptul de vot pentru femei în Franța”, „Congresul feminin de la Zürich”. Sînt numai cîteva articole în care era abordată problema luptei femeilor pentru obținerea recunoașterii drepturilor lor. La o întrunire a femeilor socialiste din Ploiești, Alexandru Dobrogeanu-Gherea făcea chiar o expunere despre „mișcarea femeilor din străinătate”, iar în paginile presei erau menționate succesele femeilor americane care obțineau dreptul de vot ¹²⁸. Se menționa în același timp, faptul că congresul

de la Zürich fusese convocat de Comitetul internațional al femeilor pentru pacea permanentă care, de la acea dată se va numi „Liga Internațională a Femeilor pentru Pace și Libertate”. Congresul însărcinase 6 delegate din Statele Unite, Anglia, Franța, Italia, Elveția să se prezinte la Conferința Păcii pentru a impune unele rezoluții. Ceea ce le-a atras pe femeile din țara noastră era largă înțelegere a femeilor din toată lumea „jurământul solemn de a lupta întotdeauna contra războaielor”¹²⁹. S-au urmărit apoi pregătirile unei conferințe a femeilor la Madrid, în Spania, „conferința organizată de alianța internațională a femeilor” ce urma să aibă loc în mai 1920, la care să participe delegate din 15 țări printre care Marea Britanie, Rusia, Danemarca, Canada, Germania, Austria, Islanda, Ungaria, Polonia, Cehoslovacia¹³⁰. Referindu-se la femeile din Rusia, socialistii din țara noastră răspundeau unor acuzații nedrepte ale burgheziei, privind condițiile grele pe care le pregătea revoluția proletară pentru femei. Socialismul, pentru care lupta proletariatul — menționau ei — „e solul dezrobirii tuturor nedreptăților. Femeia va ajunge în sfârșit să aibă în societate egalitatea socială...”. Și pentru realizarea acestui obiectiv femeile erau chemate să lupte „sub steagul roșu” care le poate asigura „ridicarea lor în rîndul oamenilor”¹³¹. Dealtfel, în paginile „Socialismului” se publica Statutul Internaționalei a III-a care cuprindea și problema „Mișcării feminine. La paragraful șase se arăta că Comitetul Executiv al Internaționalei „confirmă pe secretarul internațional al mișcării feminine comuniste și organizează secția feminină a Internaționalei comuniste”¹³². Acest proces de radicalizare ideologică și de manifestare unitară a mișcării femeilor pe plan internațional a cunoscut etape superioare. Numai în cursul anului 1921 a fost creat „un organ de propagandă pentru femei”, cu un comitet ales, avînd ca președinte pe Clara Zetkin și membre pe Alexandra Kolontay, Rolandedros și altele. Se preconiza chiar necesitatea convocării unui congres internațional al muncitoarelor comuniste¹³³. Urmărind cu luciditate acest amplu proces evolutiv al mișcării feminine, femeile din țara noastră au continuat să-și desfășoare activitatea tot mai matur. Evoluția în sine a societății — arăta Elena Filipovici în articolul său „Femeia și dezrobirea ei” — a făcut din femeie „un factor însemnat în economia societății...”. Și pentru că acest rol nu-i era recunoscut, chiar dacă tot greul zilei ea îl ducea : „Cine dacă nu femeia !”. De aceea femeile erau chemate să-și continue lupta în cadrul partidului proletariatului pentru a putea crea condiții noi sociale în țara noastră, căci „numai atunci i se va crea și femeii condițiuni favorabile dezvoltării și emancipării sale ”¹³⁴.

Pregătirea și desfășurarea lucrărilor congresului Partidului Comunist Român, din mai 1921, sînt o mărturie clară a realității unității și consolidării organizatorice a proletariatului din întreaga țară printre care se aflau și femeile lucrătoare. Chiar pe ordinea de zi anunțată, la punctul 9 se afla și „Mișcarea feminină”, care trebuia să cuprindă un raport de activitate, prezentat de o delegată¹³⁵. De altfel, în cadrul statutului partidului, o rubrică specială era închinată „Organizațiilor feminine”. În toate organizațiile locale ale partidului urmau să fie constituite „cercuri feminine”, formate din membrele secțiunii. Chiar dacă aceste cercuri se grupau în Uniuni ale femeilor, ele puteau să-și organizeze congrese avînd însă „administrația și conducerea sub controlul Comitetului Executiv”. În cadrul comitetelor cercurilor feminine trebuiau să participe membri ai comitetelor secțiunii de partid, iar în Comitetul Central al Uniunii și un delegat al Comitetului Executiv al partidului¹³⁶. Mișcarea feminină era astfel

încadrată în lupta generală a proletariatului, a partidului său de clasă, în vederea realizării idealului lor final, societatea socialistă. De altfel, chiar în timpul lucrărilor congresului partidului, printre telegramele de salut trimise de organizațiile din țară, se afla și cea semnată de Natalia Călinescu din Focșani, în numele socialistilor arestați, printre care se afla și soțul său ¹³⁷.

Femeile au înțeles întotdeauna importanța misiunii politice ce le revenea în istoria țării chiar. De aceea, după congres, Eufrosina Cotor socotea că încă nu le-au fost acordate sarcinile politice pe care le puteau realiza. După opinia sa, la congres au lipsit femeile dintre „reprezentanții mișcării”, numai o delegată nu mărturisise prea real numărul de femei, care făceau parte din partid. Femeile puteau da ajutorul necesar luptei și cu prilejul aceluși congres — declara ea — „îmi fac datoria de conștiință să atrag atenția tuturor delegaților asupra acestei lipse... Fie ca măcar la congresul viitor să se audă-n discuții și luminile glasurilor femeilor socialiste-comuniste” ¹³⁸.

Cît de mult și-au inclus femeile socialiste acțiunea lor politică și chiar munca, apărării statului și progresului său general, se remarcă din modul în care problema acordării drepturilor lor era dezbătută chiar în Parlamentul român. În raportul prezentat în Senat de Gh. Meitani, privind drepturile electorale pentru femei, se menționa cît era de schimbată opinia oamenilor față de femei. Dacă cei vîrstnici de la sate „păreau foarte scandalizați”, cei tineri, care participaseră chiar la război, aveau altă opinie : „foarte bine, uneori femeile sînt mai deștepte decît mulți bărbați” ¹³⁹ declarau ei. Paul Bujor însă, în cuvîntul său scotea în evidență mai ales categoria cea mai largă a femeilor care munceau în sate sau orașe. „Femeia lucrează în fabrici și birouri, alături de bărbați pentru ca să mai aducă încă ceva în casă de mîncare copiilor lor și lor ca să poată trăi, căci munca bărbatului nu mai este suficientă pentru aceasta” ¹⁴⁰, menționa el. La sate, femeile depuneau aceleași eforturi pentru a munci, mai ales în timpul războiului, „Cînd bărbații lor erau pe front, au muncit din greu ogoarele noastre”. Intelectualele aveau calitățile lor, în care nu puteau fi întrecute, mai ales în privința educației tinerei generații, „îngrijesc copii mult mai bine decît cum îi cresc acelea care flirtează prin saloane”, arata el referindu-se la femeile care făceau parte din clasele dominante. „Astfel fiind — susținea Paul Bujor cauza femeii muncitoare, în mod deosebit — venirea femeii în viața publică nu este o chestiune de modă...ci este o necesitate ce i se impune de condițiile sociale...dacă ea vine și pune în serviciul țării deopotrivă munca ei, ca și bărbatul, atunci mă întreb : oare nu are și ea dreptul să controleze banul public, să controleze orice activitate publică și, prin urmare, nu trebuie ca ea să aibă dreptul la vot, ca să-și spună cuvîntul în treburile și gospodăria țării...?” ¹⁴¹.

Astfel, Senatul accepta acordarea dreptului de vot femeilor din România, expresie a energice acțiuni întreprinsă de ele, femeile lucrătoare din orașe și sate aducîndu-și contribuția esențială. Dacă femeia fusese pînă atunci nedreptățită mereu, „civilizația modernă a făcut un pas înainte și femeia nu mai este astăzi atît de înjosită pe cît era altă dată”, declara senatorul D. Alexandrescu în intervenția sa. Progresul viitor al societății va șterge astfel „principiul nedrept și vecsator, care statornicește inferioritatea juridică și socială a femeii, proclamînd egalitatea ambilor soți” ¹⁴².

Printre mărețele realizări ale țării noastre, în anii construcției socialismului, se înscriu și schimbările profunde care au avut loc în privința vieții și rolului femeii în societate. La Conferința națională a femeilor din anul 1985, tovarășul Nicolae Ceaușescu sublinia, în cuvîntarea sa, larga participare a femeilor la înlăptuirea programelor de dezvoltare economică și spirituală a țării: „Se poate spune, pe drept cuvînt, menționa secretarul general al partidului, că nu există domeniu unde femeile să nu fie prezente în mod activ, că nu am fi putut obține aceste mărețe realizări fără participarea activă a femeilor!”¹⁴³. Este o încununare a luptei îndelungate și perseverente pe care femeile muncitoare din țara noastră au desfășurat-o de-a lungul ațitor ani.

N O T E

¹ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România 1910—1915*, Edit. politică, București, 1968, p. 899—901

² „Lupta zilnică” din 27 octombrie 1915.

³ Idem, din 28 octombrie 1915.

* În acel an, Panait Istrati se căsătorise cu Janeta Maltus.

⁴ „Lupta zilnică”, din 1 septembrie 1915.

⁵ Idem, din 10 mai, 14 mai, 17 mai, 19 mai 1915.

⁶ Idem, din 13 mai 1915.

⁷ Idem, din 17 septembrie, 1915.

⁸ Idem din 23 octombrie 1915.

⁹ Idem, din 1 decembrie 1915.

¹⁰ „Lupta zilnică” din 11 octombrie 1915.

¹¹ Idem, din 7 februarie 1916.

¹² Idem, din 23 octombrie 1915.

¹³ Idem, din 3 martie 1916.

¹⁴ Arh. C.C. al P.C.R., fond 28, mapa 8/1915, f. 8

¹⁵ Idem, dosar 4332, f. 83.

¹⁶ „România muncitoare” din 23—31 decembrie 1906.

¹⁷ Idem, din 4—11 martie 1907.

¹⁸ Idem, din 11—18 martie 1907.

¹⁹ Idem, din 6 martie 1911.

²⁰ „Viitorul social” nr. 3 din octombrie 1907, p. 218.

²¹ „România muncitoare” din 24 septembrie 1906.

²² Idem, din 19—26 august 1907.

²³ *Congresul internațional al socialiștilor*, Stuttgart, 1907, Editura Librăria Vorwärts, Berlin, 1907, p. 32, 76—77.

²⁴ „România muncitoare” din 14—21 și 7—14 ianuarie 1907, 11—18 și 18—25 februarie 1907, 8—16 iulie 1907, 19—26 august 1907.

²⁵ Idem, din 17 martie 1911

²⁶ Idem, din 24 iunie 1911

²⁷ Vezi în acest sens: „Activitatea femeilor socialiste germane” și „Femeia în mișcarea sindicală germană” în „România muncitoare” din 29 septembrie 1911, 9 octombrie 1911.

²⁸ „Viitorul social” nr. 5—7 din 15 noiembrie 1913, p. 343.

²⁹ Idem, nr. 3—4 din mai — iunie 1913, p. 211.

³⁰ „Lupta zilnică” din 10 aprilie 1915

³¹ Idem, din 29 iulie 1915

³² Idem, din 6 mai 1915.

³³ Idem, din 30 mai 1915

³⁴ Idem, din 9 septembrie 1915

³⁵ Idem, din 25 septembrie 1915

³⁶ Idem, din 4 octombrie 1915.

³⁷ Idem, din 15 octombrie 1915.

³⁸ Idem, din 1 februarie 1916.

³⁹ „Viitorul social” nr. 1 din mai 1916, p. 44.

⁴⁰ Idem, nr. 1 din mai 1916, p. 44.

⁴¹ „Lupta zilnică” din 29 martie 1915.

⁴² Idem, din 20 aprilie 1915.

⁴³ Georgela Tudoran : *Casa Aricescu din Cîmpina*, în „Magazin istoric” nr. 6/1977, p. 22–24.

⁴⁴ Arhiva istorică centrală, fond Direcția poliției și siguranței generale, dosar 393/1916, f. 9

⁴⁵ Arh. I.S.I.S.P., fond 2, dosar 461, f. 4–5.

⁴⁶ „Lupta socialistă” din martie 1919.

⁴⁷ Arh. I.S.I.S.P., fond 2, dosar 547, f. 7–12.

⁴⁸ Arhiva istorică centrală, *loc. cit.*, I, 10.

⁴⁹ Arh. I. S. I. S.P., fond 2, dosar 909, f. 14, dosar 808, f. 28.

⁵⁰ „Mișcarea” din 12 septembrie 1917.

⁵¹ Virgiliu N. Drăghiceanu : *707 zile sub cultura pumnului german*, Edit. Cartea românească, București, 1920, p. 68–69.

⁵² Constantin Bacalbașa, *Capitala sub ocupația dușmanului*, Edit. Alcalay, Brăila, 1921, p. 132.

⁵³ Sabina Cantacuzino, *Din viața familiei I. C. Brătianu. Războiul 1911–1916*, Edit. Universul, București, 1937, p. 124–125.

⁵⁴ Vezi pe larg, Augustin Deac, Ion Toacă : *Lupta poporului român împotriva cotropitorilor. 1916–1918*, Edit. militară, București, 1978, p. 165–170.

⁵⁵ *Din viața Reuniunii femeilor române sălăjence, 1881–1906*, Sălaj, 1906, p. 18.

⁵⁶ *Ibidem*, p. 17.

⁵⁷ „Românul” din 20 decembrie 1918.

⁵⁸ Idem, din 11/24 noiembrie 1918.

⁵⁹ „Adevărul” din 2/15 decembrie 1918.

⁶⁰ Vezi Elena Georgescu, Titu Georgescu : *Mișcarea democratică și revoluționară a femeilor din România*, Edit. Scrisul românesc, Craiova, 1975, p. 107.

⁶¹ Arh. C.C. al P.C.R., fond 28, mapa 3/1918, f. 1.

⁶² Idem, mapa 6/1918, f. 1.

⁶³ „Adevărul” din octombrie 1917.

⁶⁴ *Ibidem*.

⁶⁵ „Social-democrația” din 8/21 iulie 1918.

⁶⁶ *Ibidem*.

⁶⁷ „Îmbrăcămintea”, din 19 martie 1920.

⁶⁸ „Trăiască Socialismul” din 14 noiembrie 1918.

⁶⁹ „Socialismul” din 20 noiembrie 1918.

⁷⁰ Idem din 24 noiembrie 1918.

⁷¹ Idem din 26 noiembrie 1918.

⁷² „Omul liber” (Iași) din 6 iunie 1918.

⁷³ „Socialismul” din 30 noiembrie 1918.

⁷⁴ Idem din 12 decembrie 1918.

⁷⁵ Idem din 11 decembrie 1918.

⁷⁶ Idem.

⁷⁷ Idem din 15 martie 1919.

⁷⁸ „Socialismul” din 23 martie 1919.

⁷⁹ Idem din 17 februarie 1919.

⁸⁰ Idem din 3 mai 1919.

⁸¹ Idem din 8 mai 1919.

⁸² Idem din 29 mai 1919.

⁸³ „Socialismul” din 14 iunie 1919, 19 iunie 1919.

⁸⁴ Idem din 27 mai 1919.

⁸⁵ Idem din 24 mai 1919.

⁸⁶ Idem din 1 iunie 1919, precum și din 29 mai, 30 mai, 31 mai, 7 iulie 1919.

⁸⁷ Idem din 27 iulie 1919.

⁸⁸ „Tribuna socialistă” din 30 noiembrie 1919.

⁸⁹ Vezi „Socialismul” din 15 august 1919, 13 august 1919, 14 august 1919.

⁹⁰ „Socialismul” din 24 iulie 1919.

⁹¹ Idem din 18 octombrie 1919, 16 octombrie 1919.

⁹² Idem din 2 noiembrie 1919.

⁹³ Idem din 3 noiembrie 1919.

⁹⁴ Idem din 2 noiembrie 1919.

⁹⁵ „Socialismul” din 19 decembrie, 12 noiembrie, 25 noiembrie, 16 noiembrie 1919.

⁹⁶ „Lumea nouă” din 6 decembrie, 19 decembrie 1919.

⁹⁷ Idem din 6 decembrie, 8 decembrie 1919.

⁹⁸ „Lumea nouă” din 14 decembrie 1919.

⁹⁹ „Socialismul” din 12 noiembrie 1919.

¹⁰⁰ Idem din 9 septembrie 1919.

¹⁰¹ „Lucrătorul croitor” din ianuarie 1920.

- 102 „Îmbrăcămintea” din 19 martie 1920. Vezi articolul *Robia femeii*.
- 103 „Oltenia socialistă” din 7 noiembrie 1919.
- 104 „Munca grafică” din 1 mai 1919.
- 105 Presa muncitorească și socialistă, vol. III, partea a II-a, 1917—1921, Edit. politică, București, 1973, p. 297.
- 106 „Socialismul” din 3 ianuarie, 5 mai 1920.
- 107 „Tineretul socialist” din 21 septembrie 1919.
- 108 Idem din 2 iulie 1920.
- 109 „Socialismul” din 14 februarie 1920.
- 110 „Socialismul”, din 29 mai 1919.
- 111 Idem.
- 112 „Socialismul ” din 31 iulie 1920.
- 113 Arh. C.C. al P.C.R., , fond 28, dosar 4377, f. 210.
- 114 „Socialismul” din 6 octombrie 1920.
- 115 „Muncitorul pielar” (Arad) din 4 decembrie 1920.
- 116 „Îmbrăcămintea” din 1 mai 1920.
- 117 „Socialismul” din 13 mai 1920.
- 118 Idem, din 18 noiembrie 1919, 13 febr. 1920, 19 mai 1920.
- 119 Idem, din 13 mai 1920.
- 120 Idem, din 7 ianuarie 1920.
- 121 „Socialismul”, din 25 ianuarie 1920.
- 122 Idem, din 4 iunie, 26 iunie 1920.
- 123 Idem, din 3 iulie 1920.
- 124 Idem, din 26 martie 1921.
- 125 Idem, din 5 ianuarie 1921.
- 126 „Socialismul” din 27 iunie 1920, 28 martie 1921.
- 127 Idem, din 24 decembrie 1920, 2 ianuarie, 3 februarie, 30 aprilie 1921.
- 128 Idem, din 30 iulie 1919, 4 septembrie 1920.
- 129 „Socialismul” din 27 iunie 1919.
- 130 Idem, din 3 ianuarie 1920.
- 131 Idem, din 17 aprilie 1919.
- 132 Idem, din 23 septembrie 1920.
- 133 Idem din 15 ianuarie 1921.
- 134 „Socialismul” din 16 martie 1921.
- 135 Idem, din 7 mai 1921.
- 136 Idem, din 9 mai 1921.
- 137 Idem, din 14 mai 1921.
- 138 „Socialismul” din 13 mai 1921. Articolul „Lipsa femeilor”, era semnat *Eufr*.
- 139 Dezbaterile Senatului. Sesiunea ordinară prelungită. Monitorul oficial din 12 iulie 1921, p. 2370.
- 140 Idem, p. 2420.
- 141 Idem, p. 2421.
- 142 *Loc. cit.*, Monitorul oficial din 14 iulie 1921, p. 2423.
- 143 Nicolae Ceaușescu, *Cuvîntare la Conferința națională a femeilor din 7 martie 1985*, Edit. politică, București, 1985, p. 10.

ASPECTS DE LA LUTTE SOCIALISTE POUR L’AFFIRMATION POLITIQUE DE LA FEMME PENDANT LES ANNÉES PRÉCÉDANT LA CONSTITUTION DU PARTI COMUNISTE ROUMAIN (III)

Résumé

Le parti du prolétariat de Roumanie a accordé une attention spéciale au rôle qui revenait à la femme travailleuse dans le cadre de la lutte sociale en cours à l’époque. Cela ressort des travaux des congrès du parti organisés

pendant ces années-là, des réunions et manifestations ouvrières, des discours prononcés par les représentantes des femmes socialistes ainsi que du programme du parti. Dans le même temps, les organisations des femmes travailleuses de Roumanie ont déployé une solidaire collaboration internationale avec les femmes socialistes d'autres pays, notamment durant la période où l'humanité se voyait menacée par le conflit d'une guerre impérialiste. Pendant les âpres années de la guerre, elles ont inscrit leur activité dans la lutte contre l'occupation étrangère, pour imposer les droits qui leurs étaient dûs, pour la paix. Dans le cadre de la grande Roumanie, elles ont déployé leur activité au sein du parti pour l'unification des organisations prolétariennes en un seul parti, figurant même dans la préparation et l'ordre du jour des travaux du congrès du Parti Communiste Roumain du 8 mai 1921.

PROBLEME ALE ISTORIOGRAFIEI CONTEMPORANE

DENATURĂRI ȘI FALSIFICĂRI CARE JIGNESC ȘI PROFANEAZĂ MEMORIA VICTIMELOR TERORII HORTHYSTE

Terminînd de citit cele 2 000 de pagini ale *Istoriei Transilvaniei*, recent apărută la Budapesta, mă văd silit să constat, cu amărăciune și indignare, că, în ciuda înaltului forum — Academia Ungară de Științe — care a patronat-o, ea se abate, cu o consecvență demnă de o cauză mai nobilă, și de la probitatea științifică, și de la etica istoriei.

Ca fiu al plaiurilor transilvane, cetățean român de naționalitate evreu, obligat de soartă, la un moment dat, să beau pînă la fund paharul umilințelor și suferințelor generate de ură și vrajbă, mă simțeam îndreptățit să sper că o carte, apărută în zilele noastre într-o țară socialistă, carte ce-și propune să evoce amplu, în trei volume masive, istoria Transilvaniei, să fie — sau cel puțin să încerce să fie — o caldă și sinceră pledoarie pentru colaborarea între țările și popoarele noastre, condamînd energie și fără rezerve toate acele idei, teze și orientări care, în diferite momente ale istoriei, au propagat ura, diversiunea, asuprirea și disprețuirea, ajungînd pînă la acea teroare horthystă deșănțată, care s-a soldat cu exterminarea fizică a zeci și zeci de mii de români și evrei din nord-vestul României. Cred — și nimeni nu mă poate clinti din această convingere — că o carte de istorie trebuie să militeze — tocmai pe baza învățămintelor cristalizate de istorie — pentru o mai bună cunoaștere, pentru apropiere, pentru respectul reciproc al trecutului popoarelor noastre.

Deschizînd primul volum al *Istoriei Transilvaniei* cu astfel de gînduri, am ajuns ca la terminarea celui de-al treilea să fiu stăpînit de o totală deziluzie, sufletul să-mi fie plin de durere și revoltă. Da, de durere și revoltă, pentru că în paginile celor trei volume s-au condensat nu doar erori și aprecieri tendențioase, nu doar imprecizii și date greșite ci, mai ales, denaturări și falsuri, care merg pînă la pîngărirea celor mai luminoase momente din istoria poporului român, pînă la jignirea demnității naționalităților ce au conviețuit și conviețuiesc de secole pe străvechiul pămînt românesc al Transilvaniei, pînă la reînvierea și relansarea unor teze extrem de nocive, șoviniste și revizioniste, pe care le credeam de mult înmormîntate. În loc să apropie popoarele și naționalitățile țărilor noastre vecine, cele trei volume ale *Istoriei Transilvaniei* — prin falsuri grosolane și inadmisibile omisiuni deliberate, prin aprecieri batjocoritoare și calomnii fățișe — provoacă nedumerire și revoltă, generează animozități și disensiuni, inveninează atmosfera, subminează, prin atacurile sale directe, un bun dobîndit de-a lungul unei zbuciumate istorii : conlucrarea, buna înțelegere.

Nu numai ansamblul lucrării la care ne referim prezintă o imagine denaturată a istoriei Transilvaniei, ci fiecare capitol al ei falsifică etapele și momentele pe care le abordează.

În cele ce urmează nu mă voi referi la faptele încriminate de mult de istorie : masacrele, teroarea, fără egal, reprimarea, lagărele de muncă

forțată, expulzările exercitate de horthyști în anii 1940—1944 împotriva populației românești majoritare din teritoriul de nord-vest al României ocupat ca urmare a dictatului fascist de la Viena din august 1940. Din multitudinea problemelor privind teroarea horthystă, probleme prezentate denaturat și fals ori pur și simplu omise, mă voi referi, pentru exemplificare, la un singur moment : *deportarea și exterminarea populației evreiești din partea de nord-vest a României, cotropită de Ungaria horthystă.*

Pare de necrezut și totuși aceasta este realitatea : din 2000 de pagini, mai precis, din cea 90 000 de rînduri, autorii lucrării consacără doar *patru rînduri și jumătate* exterminării de către horthyști a evreilor din nordul Transilvaniei. Expediază, așadar, într-o singură frază, deportarea și nimicirea fizică a unei populații care trăia de secole întregi pe aceste plaiuri. Pentru precizie, pentru a vorbi „la concret”, reproducem în întregime fraza : „*După ocupația germană, în 1944, autoritățile ungare — în pofida protestelor curajoase ale intelectualilor progresiști și ale capilor bisericești, ca de pildă a episcopului Márton Aron — au transportat o parte însemnată a populației evreiești din Transilvania de Nord, vreo 90—100 mii de oameni, în lagăre de concentrare din Germania, condamnîndu-i la pieire*”¹.

Dincolo de faptul că reducerea la *atît* a eliminării fizice a evreimii din nordul Transilvaniei reprezintă o minimalizare de-a dreptul profanatoare a unuia din cele mai mari asasinat în masă din istoria omenirii, fraza de mai sus denaturează, falsifică și induce în eroare opinia publică mondială atît prin omisiuni de neiertat cît și prin fiecare afirmație, prin fiecare cuvînt al ei.

Să le luăm pe rînd.

Autorii încep evocarea holocaustului evreilor din nordul Transilvaniei așternînd pe hîrtie, fără să le tremure mîna, „*După ocupația germană...*”. Cititorul însă nu poate să nu se întrebă : dar *pînă atunci*, pînă la ocupația germană din martie 1944, evreilor din nordul Transilvaniei chiar nu li s-a întîmplat nimic ? Consider jignitoare și profanatoare deopotrivă pentru memoria victimelor și pentru suferințele supraviețuitorilor vehicularea cu insistență și în alte lucrări a tezei potrivit căreia evreilor din Ungaria și din teritoriile pe care le cotropise „nu li s-a clintit nici un fir de păr” — cum le place să declare onora — pînă la 19 martie 1944. Este o împietate pe care mă simt dator s-o resping în numele aceluia dureros de lung șir al victimelor din satele și orașele Transilvaniei de Nord, ucise de gloanțele unor ofițeri sau soldați horthyști, ucise cu patul puștii, cu vîină de bou ori izbite cu capul de pereți de jandarmii și poliștii regimului de teroare ungar sau gonite în masă spre marele masacru de la *Kamenec-Podolsk*.

Desigur, pătrunzînd în nord-vestul României pe baza samavolnicului dictat de la Viena, întregul aparat represiv, întreg mecanismul opresiunii horthyste și-a îndreptat tăișul împotriva populației românești, săvîrșind mii de crime individuale și colective, devastînd și maltratînd, semănînd deopotrivă la sate și orașe spaimă și frică, instaurînd o teroare fără precedent în sălbăticia sa.

Dar încă de atunci, din primele zile ale trecerii frontierei, printre victime, alături de români, se numărau tot mai mulți evrei. În marele masacru de la Trăznea — din septembrie 1940 — au fost uciși și șase evrei. Au căzut, de asemenea, alături de români, doborîți de glonț sau spintecați de baionetă horthystă, evrei din Cerișa și Marga (județul Sălaj), din Vișeu și

Tășnad etc. La Sucutard, lângă Gherla, la sugestia grofului din comună au fost uciși doi tineri țărani români — Iosif Moldovan și Ion Cotin. În aceeași zi, locotenentul Papucs a dispus asasinarea a două tinere evreice — Roza și Ester Rozenberg. Evocînd această crimă într-o carte, Michael Bar-On din Israel consemnează : „După război, cadavrele au fost exhumate. Ungurii, cărora le place să facă paradă de spiritul lor cavaleresc, îngropaseră victimele într-un mod infam: pe fundul gropii au așezat fetele, iar peste ele pe cei doi bărbați”.

Oare chiar nici unul din autorii volumelor să nu cunoască faptul că pentru primul asasinat în masă din lungul șir al celor care au jalonat aplicarea „soluției finale” de către naziști, adică pentru cumplitul masacru din 1941 de la *Kamenec-Podolsk*, din cele peste 20 000 de victime, cca 16 000 au fost furnizate de autoritățile horthyste din rîndurile evreilor din nordul Transilvaniei și Ucraina subcarpatică ? E greu de crezut, pentru că lucrarea lui Ghideon Hausner, procurorul general în cunoscutul proces intentat criminalului de război Eichmann, apărută în traducere în Budapesta cu titlul „Sentință la Ierusalim” arată : „În vara lui 1941, la scurt timp după ce Germania nazistă atacă Uniunea Sovietică, autoritățile ungare îi strîng pe toți așa-ziii „evrei din Răsărit”, adică pe cei care nu aveau cetățenie ungară (foști evrei polonezi, români și cehoslovaci) și-i tîrăsc în zonele abia cucerite din Polonia Răsăriteană. Acolo, S.S.-Obersturmbannführer Jeckelm s-a angajat „că pînă la 1 septembrie îi va lichida pînă la unul pe acești jidani” (pe cei deportați din Ungaria, din Transilvania de Nord și pe cei localnici — n.n.). Și s-a ținut de cuvînt. Einsatzgruppe C. de sub comanda lui i-a măcelărit pe toți la *Kamenec-Podolsk* și în orașele vecine. Numărul victimelor a depășit cifra de 20 000. Doar cîțiva au reușit să scape ca prin minune, să ajungă la Budapesta și să povestească cele în-tîmplare”.

Și cum se poate trece peste suferințele celor peste 50 000 de bărbați evrei în floarea vîrstei — dintre aceștia 15 000 au fost din nordul Transilvaniei — pe care autoritățile horthyste, constituindu-i în detașamente de muncă forțată și de pedeapsă, i-au trimis în Ucraina cu scopul premeditat de a-i lichida ? După cum reiese din memoriile fostului ministru al apărării din Ungaria horthystă, general-colonel Nagybaconi Nagy Vilmos, din fiecare 7 evrei trimiși în Ucraina șase au pierit : de foame, de frig, uciși în bătăi, împușcați sau arși de vii la Dorosici.

Fraza continuă „... în 1944 — în pofida protestelor curajoase ale intelectualilor progresiști și ale capilor bisericesti, ca de pildă al episcopului Márton Aron...”. Aici ar fi fost absolut necesar să se facă referiri concrete cel puțin la un singur document, la un singur memoriu public semnat de un intelectual ungar de vază sau de un grup de intelectuali. Noi, cei aflați în ghetou, așteptam un astfel de protest cu sufletul la gură. Darnici atunci, nici pe timpul desfășurării deportărilor nu s-a auzit de un astfel de protest. Da, Márton Aron, singurul pe care-l numesc autorii, a protestat curajos, numai că el nu era capul unei biserici din Ungaria, cum lasă să se înțeleagă autorii, ci era episcop cu reședința în Alba-Iulia, deci în România ; de acolo a trecut granița vremelnică, și, la 18 mai 1944, și-a rostit protestul în catedrala Sf. Mihail din Cluj, fapt pentru care, chiar la sfîrșitul acelei luni, a devenit „persoană nedorită” pe teritoriul ocupat de Ungaria horthystă și expedit înapoi.

Este adevărat că, pe la mijlocul lui iunie, a existat din partea bisericii reformate o încercare de a organiza un protest comun al bisericilor

ungare. Încercarea a eșuat însă din cauza poziției primatului Ungariei, Serédi Jusztinián, capul bisericii majoritare. Peste ani, apărătorii primatului vor susține că el, aidoma unui strateg militar, a așteptat să atace „*la timpul oportun, cu forța necesară și în locul potrivit*”. Numai că atunci, când oamenii erau duși spre moarte într-un ritm de 12 000 pe zi, „așteptarea și aminarea” nu reprezentau nici strategie, nici tactică ci, pur și simplu, abandonarea victimelor.

Deci, în pofida protestelor curajoase (pentru a căror atestare nu ni se oferă mărturii), spun autorii în continuare, autoritățile ungare „... *au transportat o parte însemnată a populației evreiești din Transilvania de Nord, vreo 90—100 mii de oameni în lagărele de concentrare, condamându-i la pieire*”.

Pentru mine — supraviețuitor al aceluși calvar — este de neînțeles cum și-au permis autorii să mistifice în așa hal faptele, să eludeze, cu asemenea lipsă de scrupule, o realitate atât de gravă. Las la o parte expresia „*au transportat*” * — deși nu pot să ascund că mi se înghețe în inimă ca un cuțit orice încercare de poleire a unei realități de o cruzime și o sălbăcie fără asemănare în istoria omenirii — dar nu pot, n-am dreptul să nu protestez când nu se respectă adevărul nici măcar în privința faptelor și cifrelor arhicunoscute. Cum poți să spui că doar „*o parte însemnată*” a evreimii din nordul Transilvaniei a fost deportată, când este un lucru notoriu că jandarmeria și poliția horthystă — cu o precizie și meticulozitate, cu un zel ce i-au surprins pînă și pe hitleriști — au scotocit fiecare casă din fiecare sat și oraș și, pe baza datelor de la serviciile de „evidență a populației” și a „listelor speciale”, întocmite din timp, i-au strîns „om cu om” *pe toți* din nordul Transilvaniei în ghetouri, apoi, înghesuindu-i cite 80—90 într-un vagon de vite, i-au expediat la moarte în trenuri de cite 50 de vagoane. Cei exceptați — cițiva mari mutilați de război etc. — reprezintă o cifră atât de infimă încît n-au cum să schimbe datele problemei.

Și nu acoperă realitatea nici afirmația că au fost transportați „*în lagăre de concentrare din Germania*”. Într-adevăr, Reich-ul nazist era împinzit, la acea dată, de mii de lagăre de concentrare, în care deținuți de toate naționalitățile din Europa erau supuși unor munci istovitoare și unui tratament imposibil de suportat. Evreii din nordul Transilvaniei au fost însă expediați, *fără excepție, în lagărul de exterminare Birkenau-Auschwitz*, unde 70—75 %, uneori chiar 80 % din cei sosiți erau duși, de pe peron, direct în camerele de gazare. Și numai cei 20—30 % rămași în viață au fost trimiși, ulterior, în lagărele de concentrare din Germania.

Deși la *Birkenau-Auschwitz* era pusă la punct o bandă rulantă a morții și exista o experiență de cițiva ani în asigurarea funcționării ei fără perturbări, în vederea sosirii într-un ritm fără precedent a deportaților din Ungaria și din teritoriile pe care le cotropise s-a luat un șir întreg de măsuri speciale. Locotenent-colonel S.S Rudolf Höss, fostul comandant al lagărului, numit între timp inspector general în centrala lagărelor de concentrare, a fost din nou detașat la *Auschwitz*.

Garniturile au fost renovate, furnalele recositorite, coșurile întărite cu benzi de oțel ; au fost săpați kilometri de șanțuri în imediata vecinătate a crematoriilor, pregătindu-se arderea pe ruguri a cadavrelor ce nu vor putea fi mistuite de cele patru crematorii în zilele și nopțile când capacitatea lor va fi depășită.

Chiar și camerele de gazare primitive, care fuseseră folosite înaintea construirii celor moderne, au fost repute în stare de funcționare.

S-a construit o nouă linie ferată între *Auschwitz* și *Birkenau*, iar punctul de debarcare a fost adus mai aproape cu 200 m de crematorii. Numărul *Häftling*-ilor din cele două *Sonderskommando*-uri (detasamente speciale) ce lucrau la camerele de gazare a fost sporit de la 224 la 860, iar *Kommando*-ul care sorta prada din trenuri a fost majorat la aproape 2 000 de oameni. Cu toate aceste măsuri, Rudolf Höss a fost nevoit să se deplaseze de câteva ori la Budapesta pentru a pune de acord ritmul exagerat al deportărilor horthyste cu capacitățile de gazare și a idere de care dispunea *Birkenau*-l.

Cît privește cifra de 90—100 mii de oameni, pe care o dau autorii, nu poate fi explicată altfel decît ca o tendință deliberată de a micșora dimensiunile crimei săvîrșite de horthyști și, implicit, de atenuare a răspunderilor făptuitorilor ei.

Un calcul cît de cît apropiat de realitate era ușor de făcut. Recensămîntul din 1941 întreprins de organele horthyste a pus în evidență existența a 151 125 de evrei în nordul Transilvaniei. Se știe însă că, datorită legilor antievreiești, au fost supuse prigonirii, ghetoizării și deportării și persoanele care se considerau creștine dar care aveau părinți și chiar numai bunici evrei. Astfel, numărul lor a crescut cu cea 10 %. Cert este că, potrivit datelor cunoscute în literatura de specialitate, numărul evreilor din nordul Transilvaniei supuși acțiunii de exterminare a fost de peste 166 000, dintre care peste 150 de mii au fost deportați de autoritățile horthyste la *Birkenau-Auschwitz*, iar în jur de 15 000 au fost trimiși la moarte în Ucraina. Nu-mi pot explica cum au ajuns autorii să aprecieze numărul victimelor la maximum o sută de mii. Chiar dacă ei s-ar fi limitat să consulte datele incomplete, consemnate de Comandamentul militar ungar din Kosice, pe unde au trecut trenurile cu deportați spre *Birkenau-Auschwitz*, ar fi văzut că sînt înregistrate 27 de garnituri, indicîndu-se ziua trecerii, numărul deportaților aflați în vagoanele lăcătuite și ghetoul din care provin.

Adunînd cifrele găsite acolo ar fi ajuns la un total de 131 641, la care neapărat trebuiau să-i adauge pe cei 15 000 trimiși în Ucraina.

Apoi se cuvenea, era obligatoriu să menționeze cel puțin, dacă nu și să comenteze cutremurătoarea realitate, că dintre cei deportați — transportați, cum se exprimă eufemistic autorii — 84,5 % au fost exterminați.²

De altfel, nu este singurul fapt grav eludat. Din păcate, omisiunile sînt atît de multe și de neiertat încît, în unele privințe, ele sînt mai de condamnat decît înseși denaturările comise.

Am recitit paragraful în cauză de câteva ori; nu-mi venea să trec mai departe. Nu-mi venea să cred, nu puteam să concep că într-o carte ce se pretinde de istorie, apărută sub egida Academiei Ungare de Științe și din al cărei colectiv redacțional face parte un membru marcant al guvernului de la Budapesta, se consemnează pur și simplu exterminarea unei întregi populații fără să se dea acestei crime odioase nici un fel de caracterizare, fără să se facă cea mai vagă referire la cauzele care au generat-o, fără să se spună un singur cuvînt de condamnare la adresa făptuitorilor.

Înainte de toate trebuia și trebuie spus răspicat, fără ocolișuri, că aplicarea „*soluției finale*”, cu alte cuvinte „*rezolvarea definitivă a problemei evreiești în stil horthyst*” este urmarea directă a politicii fasciste, șoviniste, rasiste și antisemite, promovată de regimul lui Horthy. De altfel, mai marilor acestui regim le plăcea să se mîndrească — și nu fără temei — că în perioada de după primul război mondial, Ungaria a fost primul stat

din Europa care a legiferat măsuri antisemite. Într-adevăr, încă în 1920 s-a adoptat legea privind reglementarea admiterii în învățământul superior, scopul declarat al legii fiind „*contingentarea cu înțeleaptă chibzuință a numărului studenților*”. În realitate era vorba de limitarea la anumite procente a studenților aparținând naționalităților conlocuitoare.

În 1938 a apărut din nou o lege antievreiască, purtând un titlu nevinovat : „*Asigurarea mai eficientă a echilibrului vieții sociale și economice*”, menită să limiteze accesul evreimii la viața economică și socială din Ungaria.

Peste numai o jumătate de an, parlamentul ungar a adoptat o altă lege antievreiască, care stabilea că trebuiau considerați evrei, alături de cei de religie izraelită, toți acei cetățeni unguri care aveau un părinte ori doi bunici de religie izraelită, în momentul ori înaintea intrării în vigoare a legii. Noțiunea de evreu a fost extinsă apoi prin legea din 1941 privind „*apărarea rasei*”.

Bazindu-se pe această realitate, *vitéz* Endre László, numit de Horthy secretar de stat la Ministerul de Interne, într-o declarație difuzată la posturile de radio și reluată de întreaga presă ungară, a combătut vehement „*concepția potrivit căreia problema evreiască ar fi apărut din nou (adică după 19 martie 1944 — n.n.) ca rezultat al situației politice mondiale*”. El a subliniat că „*unanimitatea societății ungare apărătoare a purității rasiiale urgentează de aproape 25 de ani rezolvarea problemei evreiești. Antisemitismul ungar nu este o politică la modă, nu este copiarea sau imitarea unor tendințe și idei actuale. Nu de un an-doi, ci de decenii întregi, ca să spunem așa, prima în Europa, ungurimea a simțit, pe propria piele, ce pericol catastrofal reprezintă creșterea în proporții tot mai mari a influenței evreiești. De-a lungul unei lupte de decenii s-a cristalizat convingerea că numai o rezolvare radicală poate duce la rezultatul definitiv și satisfăcător, dorit de ambele părți.*

Convingerea noastră de neștrămutat — și-a continuat declarația primul colaborator — al ministrului de interne horthyst — *putem s-o sintetizăm astfel : Pentru neamul nostru ungar, evreimea este un element care nu este dorit, nici din punct de vedere moral, nici spiritual, nici fizic. Conștienți de această descoperire, trebuie să căutăm acea rezolvare care departajează și elimină în întregime evreimea din viața ungurimii*”³.

Sintetizând această realitate istorică, Tribunalul Poporului din Cluj, judecând în mai 1946 pe criminalii horthyști vinovați de exterminarea evreilor din nord-vestul României, releva în actul de acuzare adevărul că „*În Ungaria horthystă a fost cel mai vechi fascism din Europa, fiind primul care a introdus legi antievreiești, deja în anul 1920, prin legiferarea instituției „Numerus clausus” în universitățile din Ungaria. Aceeași opresiune a practicat-o prin prigoana muncitorilor, a elementelor progresiste, asasinate politice, avînd legătură, din primul moment al venirii la putere, cu regimul hitlerist din Germania. Drept consecință a statornicirii unui astfel de regim fascist în Ungaria horthystă au fost adoptate o serie de legi antievreiești, s-au înfăptuit măsuri inumane cum au fost deportarea unui număr de evrei în vara anului 1941 la Kamenee-Podolsk, expulzările ordonate de comandamentele militare din nordul Ardealului, pogromul de la Ujvidék și alte fapte similare*”⁴.

Mă simt dator să stăruie asupra acestor realități, pentru că, nevorbind despre ele, așa cum procedează autorii așa-zisei „*Istoriei a Transilvaniei*”, se creează confuzii, tinerele generații sînt induse în eroare. Aici nu-i vorba de o simplă omisiune. A prezenta holocaustul evreilor din Ungaria și teritoriile cotoprite de ea ca un fapt accidental, a sugera fie și indirect

ideea că el a fost exclusiv urmarea intrării trupelor naziste în Ungaria reprezintă o gravă eroare politică și istorică, o încercare condamnată de a micșora — dacă nu chiar de a absolve — răspunderea statului ungar de atunci. O astfel de poziție din partea unor istorici nu poate decât să dezinformeze opinia publică, tinerele generații care au obligația morală să vegheze, să militeze activ ca niciodată, nicăieri în lume asemenea dezastre să nu se repete.

Au perfectă dreptate supraviețuitorii ghetoului Gherla când, destăinuindu-și gândurile cele mai intime în volumul evocator al calvarului, intitulat: „*Gherla, Iclod și împrejurimile*”, spun: „*Trebuie să scriem, dacă nu pentru noi, care am fost martorii acestor orori, care am văzut cu ochii noștri vărsarea de sânge dezlănțuită de monștri cu chip de om, am simțit sălbăticia jandarmilor cu pene de cocoș la pălărie... atunci pentru urmași, care peste una-două generații nu vor crede că așa ceva s-a putut întâmpla. Trebuie să scriem pentru ca lumea să știe și peste zece mii de ani că au existat cândva și asemenea țări care au văzut că începe sfârșitul, că frontul a sosit la granița lor și ele totuși, în acele momente critice, nu s-au preocupat decât de lichidarea evreilor*”.

Este, cred, semnificativ faptul că Iankó Béla, președintele Tribunalului Popular din Budapesta, care a funcționat în primii ani de după cel de-al doilea război mondial, caracterizând nocivitatea și pericolul propagandei șoviniste și rasisto-horthyste, urmările dezastruoase ale ațîțării patimilor, s-a simțit dator să sublinieze: „*În ciuda prezenței trupelor germane și a violentelor pretenții ale lui Hitler, această acțiune sîngeroasă (deportarea — n.n.) n-ar fi putut fi efectuată atît de complet, dacă din partea populației creștine s-ar fi manifestat o împotrivire mai mare, așa cum s-a întîmplat în alte părți. După opinia mea, această acțiune rușinoasă, inumană a fost posibilă nu numai datorită guvernului Sztójay, ci și datorită inducerii în eroare și exacerbarii urii poporului ungar printr-o propagandă antisemită de decenii și, nu în ultimul rînd, datorită ațîțării instinetelor gregare ale lepadăturilor flămînde de pradă...*”⁵.

Cred că și autorii *Istoriei Transilvaniei* erau dator să releve nocivitatea ideologiei horthyste, tocmai pentru a sublinia adevărul că vina pentru cele întîmplate n-o poartă poporul în ansamblu ci, în primul rînd, regimul horthyst, exponenții și ideologii lui care, pe diferite trepte ierarhice, au propagat și exacerbat vrajba, ura rasială, teroarea.

Revenind la omisiunile condamnable la care m-am referit, consider, de asemenea, că trebuia și trebuie spus, în al doilea rînd, că aplicarea „*soluției finale*”, cu alte cuvinte „*rezolvarea definitivă a problemei evreiești în stil horthyst*” s-a făcut în Ungaria și teritoriile cotoprite de ea cu un zel și o cruzime fără asemănare, întrecînd în multe privințe tot ce s-a întîmplat în alte țări europene, inclusiv în Germania hitleristă.

„*Nu, ungarilor nu i-au vîndut pe evrei naziștilor — exclamă Singer Zoltán în cartea sa Volt egyszer egy Dézs ... („A fost odată un Dej ...”) —, ci pur și simplu le-au plătit ca să-i ia și să-i ducă.* (Eichmann a mărturisit că „*guvernul ungar a plătit 5 000 de mărci pentru deportarea fiecărei familii de evrei*” — n.n.). *Putem afirma cu inima curată că nu a existat popor în Europa care să se fi purtat mai cumplit, mai inuman cu evreii decât ungarilor*”⁶.

În volumul *A Ierusalémi per* („*Procesul de la Ierusalim*”), Schön Dezső arată că a avut o discuție cu cîțiva oameni de la *Liska 06*, cu aceia care aproape de-a lungul unui an, zi și noapte, au studiat exclusiv holo-

caustul, în vederea procesului intentat lui Eichmann. Așa a ajuns la concluzia că : „Ungurii au fost cei mai neîndurători. Atîta sălbăticie, atîta inumanitate față de evrei n-am constatat la nici un alt popor din Europa... Este dureros să consemnezi această constatare, îndeosebi este dureros să consemnezi acest lucru în limba maghiară”.

După reconstituirile lui Stern Samu, pe atunci președinte al Consiliului Central Evreiesc din Budapesta, situația devenise atît de insuportabilă, încît „La mijlocul lui aprilie, ne-am adresat pentru ajutor lui Eichmann, împotriva lui Endre László. I-am zugrăvit ororile din ghetourile din provincie și am solicitat — în numele minimei omenii — să ne ajute în situația dată. Firește, răspunsul a fost un refuz rece. Atunci a făcut Eichmann faimoasa afirmație: „Endre Will die Juden mit Paprika fressen” (Endre vrea să-i înfulece pe evrei cu paprica)”⁷.

Cu prilejul unei întîlniri cu Freudiger Fülöp, președintele comunității evreiești din Budapesta, Wisliceny, colaborator al lui Eichmann, a remarcat : „Ungurii par a fi cu adevărat descendenți ai hunilor, nu am fi reușit niciodată o asemenea performanță fără ei”. Klumey, locțiitor al lui Eichmann, s-a exprimat în același sens : „Jandarmii unguri își fac treaba cu o brutalitate asiatică autentică”⁸.

Lévai, unul din experții în holocaustul din Ungaria, a rezumat astfel realitatea : „Datorită numărului lor redus, naștii nu erau practic capabili nici măcar să supravegheze deportările, cu atît mai puțin să le efectueze. Marcarea evreilor cu Steaua lui David, strîngerea lor în ghetouri și lagăre de concentrare au fost posibile numai pentru că jandarmeria — bine pusă la curent cu situația și avînd circa 20 000 de oameni la dispoziție — putea fi sigură, oriunde, și de ajutorul poliției locale”⁹.

Uimit de zelul horthyștilor, Veessenmayer, împuternicitul lui Hitler la Budapesta, raporta încă la începutul acțiunii, la 31 martie 1944, lui Ribbentrop că „ținînd seama de împrejurările de aici (Ungaria — n.n.). evoluția poate fi apreciată ca neobișnuit de rapidă”. La numai cîteva zile subliniază din nou, într-o telegramă, că în privința măsurilor antievreiești „guvernul ungar procedează deosebit de activ și cu o rapiditate deosebită”.

Este de altfel semnificativ că naștii de la Berlin, examinînd legile antievreiești din Ungaria au constatat că „unele prevederi sînt chiar mai severe decît cele germane”.

Zelul guvernului de la Budapesta în aplicarea „soluției finale” a atins asemenea proporții, încît nu numai că i-a surprins și uimit pe frații lor mai mari — naștii de la Berlin — , dar nu o dată i-a silit pe aceștia să tempereze lucrurile, să intervină ei — ce ironie a sorții ? ! — pentru a-i „apăra” pe evrei de unele excese care puteau să ricoșeze și să le aducă prejudicii pe plan mondial.

Este grăitor în acest sens procesul-verbal al ședinței Consiliului de Miniștri de la Budapesta din 3 mai 1944, care a dezbătut administrarea avutului cetățenilor dușmani (evrei și neevrei), precum și a evreilor de cetățenie străină : Domnul prim-ministru a arătat, printre altele, că este în interesul comun al celor două popoare (german și maghiar — n.n.) ca administrarea avutului cetățenilor-dușmani (este vorba îndeosebi de evrei — n.n.) și a evreilor de cetățenie străină să se facă pe baze principale, în mod corespunzător.

„Unul din consilierii ambasadei germane din Budapesta s-a prezentat de trei ori la Ministerul de Externe și a atras atenția cu pregnanță că reprezintă un interes comun (nazisto-horthyst — n.n.) să nu se comită excese

polițienesci, care ar putea genera contramăsuri pe plan extern nu numai împotriva cetățenilor unguri, ci și a cetățenilor germani... În mod deosebit s-a atras atenția guvernului ungar asupra tratamentului corespunzător ce trebuie aplicat cetățenilor considerați dușmani și averii acestora; s-a transmis sinteza reglementărilor germane în acest domeniu, exprimând dorința ca din partea ungară să nu se întreprindă măsuri care să le depășească (subl. ns.) pe acestea”¹⁰.

Nimic nu incriminează mai copleșitor zelul horthyștilor decât graba cu care au organizat ghetizarea, decât ritmul infernal cu care au expediat transporturile spre crematorii.

Primarii horthyști, pe baza unor indicații verbale, fără să aștepte dispoziții scrise, s-au pus pe treabă cu un zel fanatic. Cu o grabă inexplicabilă au îngrămădit zeci de mii de evrei în niște perimetre imposibile, fără să asigure în prealabil nici cele mai elementare măsuri de igienă, apoi agitând pericolul epidemiilor, al infectării împrejurimilor, au început să ceară forurilor superioare, inclusiv celor germane, urgentarea îndepărtării „acestor aglomerări nedorite și periculoase”, „lichidarea acestor focare de infecție”. Primarul orașului Ungvár își încheia astfel memoriul trimis Ministerului de Interne : „Cu respect vă rog să dispuneți cât mai urgent ca evreii adunați în Ungvár și dispuși în sistem de lagăr să fie cât mai urgent expediați”¹¹.

În declarația pe care o va face în 1946, în închisoarea din Bratislava, SS-Hauptsturmführer Dieter Wisliceny va arăta :

„Eu am trecut la începutul lui aprilie prin Munkács, să supraveghez ghetizarea. S-a prezentat la mine comandantul jandarmeriei din Sighetul Marmației și mi-a spus că nu este în stare să efectueze (...) ghetizarea în Sighetul Marmației, deoarece lipsesc clădirile corespunzătoare, instalațiile sanitare. Trebuie sau să-și abandoneze activitatea sau să i se ia „surplusul de oameni” (de evrei — n.n.) și să fie duși în Ungaria de Apus ori chiar în Germania....

Cum am sosit la Budapesta, m-am îndreptat imediat spre Eichmann și i-am atras atenția : Baky îl va chema în curînd la telefon și-i va cere să decidă. La prînz, între orele 2 și 3, ne-am întîlnit în cabinetul lui Baky (...). Secretarul de stat Baky i-a povestit lui Eichmann care este situația în Maramureș, apoi a spus :

— Te întreb deci, dragă Adolf, să abandonăm ghetizarea ori ești dispus să-i preiei de la noi pe evrei ?

— Mein Heben Laci (Dragul meu Laci), cu aprobarea pe care mi-a avansat-o forul meu superior pot să-ți declar imediat, acum, că sîntem gata să-i preluăm pe toți evreii.

Întreaga discuție (care a pecetluit soarta evreilor din nord-vestul României — n.n.) n-a durat nici 15 minute”¹².

Fiește naștiții înșiși au dorit o acțiune rapidă. După cum s-a exprimat Eichmann la procesul de la Ierusalim s-a urmărit : „Evacuarea accelerată a tuturor evreilor și deportarea lor la Auschwitz, în care scop Ungaria trebuia scotocită de la răsărit spre apus. Accelerarea a constituit o cerință esențială, pentru a evita repetarea evenimentului umilitor (pentru naștiți — n.n.) al răscoalei ghetoului din Varșovia”.

Cu toată preocuparea lor pentru a imprima un ritm accelerat deportărilor, autoritățile naziste preconizează inițial să se transporte spre Auschwitz, zilnic, 3 000 de evrei cu câte un tren a 50 de vagoane. În consecință, Veessenmayer raportase la Berlin : „(...) Au început tratativele privind transportarea lor (a evreilor — n.n.) și începînd cu 15 mai, ne-am planifi-

cat să transportăm zilnic 3 000 de evrei (...). Gara de destinație: Auschwitz”.

Supralicitudinea pe naziști în aplicarea „soluției finale”, horthyștii, în condițiile încordate ale războiului, când conta fiecare vagon, s-au angajat că ei pot asigura — era vorba doar de lichidarea evreilor! — nu un tren, ci patru trenuri a 50 de vagoane. Așa se face că din nordul Ardealului au fost transportați zilnic spre *Auschwitz* nu 3 000, ci 12 000 (uneori chiar 14 000) de evrei.

N-am înțeles nici atunci și nici în cei peste 40 de ani care au trecut: de ce atita grabă? Cum s-a putut ca o țară întreagă, și încă în timp de război, să subordoneze totul, forțe și mijloace, nu necesităților frontului, nu echilibrării economiei, nu apovizionării populației, ci străngerii, îmbarcării și trimerii la moarte a sute de mii de oameni nevinovați? Nu existau suficiente locomotive pentru transportul alimentelor, nu se puteau asigura vagoane pentru răniți, trenurile se împotmoleau, circulația persoanelor și bunurilor se degrada întruna. Dar trenurile morții aveau „liberă trecere” zi și noapte; în nici un ghetou nu s-a întârziat cu nici un transport din lipsă de vagoane. Graficul sosirii trenurilor din nord-vestul României pe rampa morții de la *Birkenau*, datorită zelului horthyst, nu s-a dat peste cap nici măcar o singură dată. De unde atita ură față de om? De ce noi, evreii din nord-vestul României cotropit de horthyști, a trebuit să intrăm în camerele de gazare în cel mai mare procentaj în comparație cu deportații din toate țările Europei?

Nu-mi pot explica nicicum, de ce autorii *Istoriei Transilvaniei* nu amintesc nimic despre toate acestea? Nici măcar nu simt nevoia să pomenească în acest context numele lui Horthy, al cărui nume a devenit, de-a lungul a 25 de ani, sinonim cu teroarea și care nu o dată a dat expresie publică — prin vorbe și mai ales prin fapte — urii sale față de evrei.

Este adevărat că Horthy, dându-și seama de gravitatea fără precedent a monstruoasei crime ce se organiza împotriva evreilor, și-a pregătit un alibi, imbatabil, credea el. Ședința Consiliului de Miniștri din 29 martie 1944, care a declanșat avalanșa legilor antievreiești menite să dea — culmea cinismului! — un „cadru legal” exterminării evreimii din Ungaria și teritoriile cotropite, a început, — potrivit procesului verbal — cu „transmiterea” unei „decizii” a lui Horthy: „Potrivit declarației domnului prim-ministru, excelența sa regentul dă mină liberă guvernului de sub conducerea sa în legătură cu toate ordonanțele evreiești (antievreiești — n.n.) și în privința acestora nu dorește să exercite influență”¹³.

Apreciind cele ce se săvârșeau de horthyști în Ungaria, Churchill îi scria în acele zile lui Eden: „*Prigonirea evreilor din Ungaria este, probabil, crima cea mai mare și cea mai abjectă din întreaga istorie a omenirii*”.

Participarea ne mijlocită a lui Horthy la conceperea și săvârșirea acestei crime este incontestabilă. Faptul că și-a declinat orice prerogativă în rezolvarea problemei evreiești nu denotă decât lașitatea lui. Pentru că el „s-a dat la o parte” doar „de jure”, „de facto” s-a îngrijit ca oribila crimă să fie săvârșită fără îndurare. În consecință s-a grăbit să numească la Ministerul de Interne în funcții de secretari de stat cu misiunea de „a rezolva problema evreiască” pe Baky și pe Endre, oamenii lui de încredere, pe care-i știa încă de la Seghedin, binecunoscuți în toată țara ca fiind cei mai sălbatici și vehemenți antisemiți.

De altfel, în fața Tribunalului Poporului din Budapesta, Baky va recădea cuvintele pe care i le-a adresat Horthy când l-a investit în funcția de secretar de stat la Interne: „*Te numeri printre ofițerii mei vechi din Seghedin, știu că îmi esti devotat, mă încred total în tine, de aceea te*

numesc, în acese zile grele, secretar de stat la Ministerul de Interne. Azi avem nevoie de cei mai buni unguri. . . . Urăsc evreii galițieni și comuniști. Afară cu ei din țară! Afară! Afară!"¹⁴.

Și apoi, cu ce drept un conducător de stat poate să se decică pur și simplu de soarta unui milion de cetățeni ai săi? Cum poate el să privească nepăsător batjocorirea, schingiuirea și lichidarea în masă a unui milion de cetățeni ai țării pe care o guvernează și să se considere nevinovat, invocând motivul absurd că, n-a dorit să exercite nici o influență?! . . ."

Cine și cum ar putea să absolve un dictator (așa cum a fost Horthy) de fărădelegile săvârșite din ordinul guvernului numit chiar de el? Iar guvernele numite de Horthy, începînd mai ales cu cel prezidat de Sztojay Döme, au inițiat, patronat și acoperit crime inimaginabile, sfidînd protestele unei lumi întregi.

După eliberare, Tribunalul Poporului din Budapesta va pune în evidență fără echivoc atitudinea lipsită de orice urmă de umanitate, graba febrilă, duritatea și abuzurile, înfiorătorul zel în săvîșirea crimelor ce au caracterizat ghețozarea și deportările. În sentința nr. B.X. 4419 din 7 ianuarie 1946, în procesul Endre, Baky (secretari de stat) și Iáross (ministru de interne), referindu-se la stringerea și expedierea la moarte a evreilor, Tribunalul va arăta : „Nu poate exista nici o îndoială că efectuarea concentrării și deportării peste granița a unui număr de 434 351 persoane cu locuințe răspîndite în diferite părți ale țării în numai 2 luni a fost posibilă exclusiv datorită colaborării active a autorităților ungare cunoscătoare a situației locale. . . . La timpul său, mai multe personalități germane (Eichmann, Wisliceny) au declarat că situația în Ungaria este specială, pentru că Endre și Baky dictează un tempo mai rapid în afacerile evreiești decît înșiși nemții. Iar, potrivit depoziției lui Veessenmayer, Eichmann Adolf, specialistul Berlinului în Ungaria pentru rezolvarea problemei evreiești, i-a comunicat că, în esență, desfășurarea deportării se bazează pe jandarmeria și administrația ungară, pentru că el nu dispune decît de un mic comandament”¹⁵.

După război se vor găsi, cum spuneam, voci care vor căuta să atenueze zelul horthyștilor, mergînd pînă la încercarea de a le diminua răspunderea, împingînd pledoaria pînă aproape de absolvire, aruncînd vina pe nașiști. Din păcate, autorii lucrării nu fac nici ei excepție. Mărturiile și documentele vremii — mărturiile inclusiv ale guvernanților de la Budapesta și Berlin, documentele elaborate și ștampilate în capitalele de mai sus — acuză însă fără drept de apel. Dar chiar dacă n-ar fi rămas nici un document, chiar dacă nu s-ar fi găsit nici un martor din foștii deportați care să-i incrimineze și tot nu s-ar fi putut ascunde adevărul, pentru că, în cruzimea și neîndurarea lor, au săvîrșit, în ultimul moment, în ultima lor zvicnire, o crimă strigătoare la cer, o crimă imposibil de acoperit, de negat — îngrozitoarea crimă de la Sărmaș.

Era septembrie 1944. Suferințele populației din nord-vestul României se apropiau de sfîrșit. Înaintarea victorioasă a trupelor române și sovietice aducea libertatea și alinarea durerilor. Dar, pe alocuri, de-a lungul frontierei vremelnice impuse, trupele nazisto-horthyste au reușit să pătrundă pentru cîteva zile în sudul Transilvaniei, dincolo de granița nedreaptă fixată prin odiosul dictat de la Viena. Aici, toți evreii, fără excepție, rămaseseră în viață. În comuna Sărmaș, la cîteva zeci de kilometri de Cluj, au pătruns subunități ale armatei horthyste. „Cavalerii” horthysmului au constatat cu surprindere că mica localitate avea 126 de evrei. Și toți în viață! N-au stat nici o clipă pe gînduri. Fără să le ceară ori să le ordone

cineva ceva din partea germană, fără să întrebe măcar Budapesta, ei, cavaleri ai armatei horthyste, din proprie inițiativă, mînați de sentimentele sădite în ei în cel aproape un sfert de veac de guvernare fascisto-hortystă s-au năpustit asupra celor 126 de bărbați, femei, copii și bătrîni și au săvîrșit una din cele mai cutremuătoare crime din perioada holocaustului, care avea să devină cunoscută în toată lumea sub numele : „*oribila crimă de la Sărmaș*”.

Am văzut la *Birkenau-Auschwitz*, la *Landsberg* și *Kaufering*, în toate lagărele prin care m-a purtat destinul hărăzit de horthyști, mii și mii de cadavre. Am fost martor ocular la moartea multor camarazi care au pierit de foame, de frig, de boli, uciși prin asfixiere, împușcare sau spinzurare; inecați, înghețați ori alunecați de pe schele. Mărturisesc însă că niciodată nu m-am înfiorat ca atunci cînd am văzut fotografiile victimelor de la Sărmaș. Redau un singur fragment din procesul-verbal întocmit cu prilejul deshumării efectuate de autoritățile românești la 21 februarie 1945.

„...Foarte multe cadavre — în special cele din groapa a doua unde s-au aflat mai mult femei și copii — prezentau urme de violențe, din cele mai sălbătice, avînd craniile zdrobite și chiar sfărîmate de pe urma loviturilor puternice provocate cu corpuri tari sau ascuțite (paturi de armă, tîrnăcoape, lopeți etc.); multe corpuri erau străpunse sau chiar sfîșiate de arme albe; altele aveau oasele membrelor superioare sau inferioare fracturate.

Cadavrele au fost aruncate de-a valma, unele peste altele, găsindu-se totuși corpuri înlănțuite, un soț îmbrățișîndu-și soția, un tată strîngîndu-și la piept copilașul...”¹⁶.

Este de-a dreptul curios că autorii *Istoriei Transilvaniei*, în timp ce despre holocaustul evreilor din nord-vestul României aflat sub ocupație horthystă, n-au găsit de cuviință să scrie decît patru rînduri și jumătate, despre soarta evreilor din România s-au hotărît să scrie ceva mai mult — șase rînduri. Autorii le-au folosit din plin pentru a spori confuziile, a continua cu mistificările și denaturările.

Pentru a înțelege mai bine jocul periculos al falsificării istoriei la care se dedau autorii acestei improvizații istorice, e necesar să reproducem un citat anterior care arată viziunea pe care ei doresc s-o acrediteze. Potrivit autorilor, după dictatul fascist de la Viena a început așa-numita „*politică față de naționalități de reciprocitate: la expulzări s-a răspuns cu expulzări de cealaltă parte, la internări cu internări, la închiderea de școli s-a răspuns cu închiderea de școli, creîndu-se o totală nesiguranță a soartei românimii din nord, respectiv a maghiarimii din sud*”¹⁷.

Se încearcă, așadar, să se sugereze cititorilor existența unui paralelism între situația din nordul și sudul Transilvaniei. Dar o asemenea încercare este mai mult decît revoltătoare. Cînd și unde, în care comună din sudul Transilvaniei au fost măcelăriți 155 de oameni nevinovați — gravide și mame cu copii la sîn, bărbați în floarea vîrstei și bătrîni de-a valma — așa cum s-a întîmplat în nordul Transilvaniei în noaptea de 13 spre 14 septembrie 1940 în comuna Ip? Cînd și unde, în ce comună din sudul Transilvaniei a avut loc un masacru asemănător celui săvîrșit de horthyști la 9 septembrie 1940, în comuna Trăznea, soldat cu 81 de victime? Cînd, unde, în ce comune din sudul Transilvaniei s-au comis asemenea crime cutremurătoare ca acelea săvîrșite de horthyști la Moisei, Sărmaș sau Leordina?

Autorii încearcă să lanseze ideea unui paralelism și în atitudinea față de evrei. O enunță lapidar, ca un lucru care, chipurile, este firesc : „*Politica fascistă a mers mână în mână de ambele părți* (adică și în nordul și în sudul Transilvaniei — n.n.) cu *antisemitismul*”¹⁸. Urmează apoi fraza pe care am reprodus-o la începutul articolului, în care autorii înfățișează, în cele patru rinduri și jumătate, tot ce le-au dictat inima și conștiința să scrie despre exterminarea evreilor din nordul Transilvaniei cotropit. O logică elementară ar fi pretins ca, în continuare, să se arate ce s-a întâmplat în sudul Transilvaniei pentru a susține ideea lansată privind similitudinea „*în ambele părți*”. Autorii sacrifică însă fără remușcări orice logică și, spre stupeoarea cititorului, nu fac nici cea mai mică referire la starea de lucruri din sudul Transilvaniei, ci sar, fără nici o legătură, la situația evreilor din întreaga Românie. Firește, autorii au făcut acest salt pentru că n-au avut tăria să consemneze adevărul istoric : *în sudul Transilvaniei, sub regimul lui Antonescu, viața nici unui evreu n-a fost periclitată*. În timp ce evreii din Cluj și Dej, din Oradea și Satu-Mare, din toate orașele și satele Transilvaniei de nord au fost strânși și, toți, pînă la ultimul bătrîn, pînă la ultimul sugar, au fost mițați, sub amenințarea baionetelor horthyste, spre crematoriile și camerele de gazare din *Birkenau-Auschwitz*, evreii din Turda și Alba-Iulia, din Arad și Timișoara n-au purtat nici măcar steaua galbenă !

Mai mult, aceste orașe ca de altfel orașele din întreaga Românie au oferit adăpost sigur tuturor evreilor din nordul Transilvaniei — și chiar din orașele Ungariei — care au reușit să evadeze din ghetouri și să fugă în România.

Este bine cunoscută, frecvent citată în literatura de specialitate, telegrama din Budapesta expediată la Berlin în care Veessenmayer raportează : „...*Din cercurile consulatului general român de la Cluj s-a aflat că evreii din Ungaria refugiați în România sînt tratați acolo ca refugiați politici, urmînd a li se înlesni de către guvernul român emigrarea în Palestina*”.

Autorii susțin că „*În timpul celui de-al doilea război — potrivit aprecierilor — în România, mai ales la est de Carpați, au fost asasinați cca 387 000 de evrei*”¹⁹.

În discuție este acum *Istoria Transilvaniei*, falsurile și denaturările pe care le conține, nu destinul evreilor sub regimul lui Antonescu. Totuși, pentru că autorii ei au făcut o asemenea apreciere, câteva precizări se impun.

Nu este prima dată cînd, autori din Ungaria, cu o simplă trăsătură de condei, trec în totalitate numărul evreilor din nord-vestul României căzuți victimă aplicării în stil horthyst a „soluției finale” în seama regimului antonescian. Mistificarea se petrece în felul următor. Din datele recensămîntului oficial din 1930 rezultă că în România trăiau 728 115 evrei. Datorită sporului demografic natural se estimează că la începutul anului 1940, România avea o populație evreiască de aproximativ 760 000. După eliberarea de sub dominația nazistă, în România mai trăiau peste 350 000 de evrei. Deci numărul lor s-a micșorat, într-adevăr, cu circa 400 000 de oameni. Numai că această cifră cuprinde evident și pe cei peste 166 de mii de evrei deportați de autoritățile horthyste, dintre care 84,5 % au pierit. Apoi este vorba de soarta evreilor — cca. 280 000 — din Basarabia și Bucovina. Fără a minimaliza cu nimic răspunderea lui Antonescu pentru moartea în Transnistria a 70—80 000 de evrei din Basarabia

și Bucovina, strămutați acolo în vilttoarea războiului mondial, trebuie arătat că în România de sub autoritatea guvernului român, în cadrul granițelor stabilite în vara lui 1940, în ciuda mailor și repetatelor presiuni ale Berlinului, „soluția finală” nu s-a aplicat.

Profesorul universitar dr. Israel Gutman din Israel, într-un referat intitulat: „*Situația evreilor din România pe fondul Europei cucerite sau dominate de nazisti*”, arată că planurile naziste de a-i deporta pe evrei din România în lagărele de exterminare din Polonia au întâmpinat „o opoziție energică din partea poporului român și a autorităților românești, inclusiv a guvernului și dictatorului Ion Antonescu . . . Refuzul lor de a-i preda pe evrei a crescut cu timpul și această rezistență este factorul care a salvat majoritatea evreilor români de „soluția finală” de concepție nazistă. Mi se pare că aceasta nu a fost doar consecința unor poziții oportuniste și a schimbărilor de pe front, ci, în mare măsură și, în parte, în mod decisiv, rezultatul deosebirilor de poziții și concepții care existau între Germania nazistă și România de sub dictatura lui Antonescu în privința evreilor”²⁰.

Potrivit documentelor originale aflate în arhiva Iad Vashem-ului din Ierusalim, la 15 septembrie 1942 *Hauptsturm-führer*-ul Gustav Richter, sosit la București ca specialist „în problemele evreiești” al Berlinului, semnează planul german de deportare a evreilor din România. Nerăbdător „*Bukarest Tageblatt*”, editat de legația germană din București, anunță că încă în cursul anului 1942 vor fi evacuați evreii din sudul Transilvaniei și Banat, iar în anul viitor toți evreii din vechiul regat vor fi deportați, așa încît nu va mai exista nici un evreu în România. Ziarul afirma, sigur de informațiile pe care le deținea, că „*România va servi de astă dată drept exemplu pentru alte țări*”. Intenția de deportare devenind publică, un val de proteste ale celor mai diferite cercuri politice, economice, culturale și religioase din România au început să-și facă simțită presiunea.

Într-un protest al românilor din sudul Transilvaniei și din Banat — intelectuali, comercianți, industriași și meseriași — înaintat Ministerului de Interne de la București, se spunea: „*Oricare ar fi concepția noastră despre evrei, sîntem creștini și oameni, și noi, care am suferit atîta sub dominația ungară și care știm cît suferă astăzi ai noștri sub aceeași dominație, ne cutremurăm la gîndul că cetățenii unui stat ar putea, fără nici o vină, să fie despuiați de tot avutul lor și alungați din țara în care s-au născut și în care zac de secole osemintele părinților, bunicilor și străbunilor lor*”. Planul de deportare n-a putut fi pus în aplicare. A eșuat²¹.

Într-un studiu intitulat „*Regimul antonescian și salvarea evreilor din Transilvania de sud*”, dr. Jean Ancel din Israel apreciază că: „*Problema deportării evreilor din Transilvania (de sud — n.n.) și Banat poate fi considerată ca o primă ciocnire serioasă între planurile guvernului nazist și dîrzenia unui popor mic. Dacă considerăm Stalingradul ca eveniment hotărîtor în istoria celui de-al doilea război mondial, moment care marchează începutul sfîrșitului dominației naziste în Europa, atunci refuzul guvernului român de a-și preda evreii poate fi considerat ca unul din marile acte de rezistență din Europa, într-un moment cînd Germania se afla în culmea puterii sale . . .*”²².

Desigur, nici evreii din România n-au fost scutiți de un șir întreg de măsuri antisemite, de vexațiuni și prigoniri. La rebeliunea legionară din București din ianuarie 1941, printre victime s-au numărat și 130 de

evrei. Apoi, în pogromul de la Iași au pierit câteva mii. Cifra exactă din lipsă de documente nu s-a putut stabili. Aprecierile cercetătorilor indică peste 3 200 de victime. Referindu-se la rebeliune și la pogromul de la Iași, profesorul universitar dr. Israel Gutman de la Iad Vashen arată : „Este de presupus că naziștii au fost inițiatorii și ațîțătorii acestor evenimente tragice, însă un se poate trece cu vederea faptul că anumite elemente antisemite din rîndul localnicilor au luat parte la ele”²³.

Am mai spus-o și cu alt prilej și mă simt nevoit să repet : ca supraviețuitor al holocaustului din nordul Transilvaniei îmi vine extrem de greu să compar cifre care exprimă vieți strivite, să apreciez gravitatea crimelor în raport cu numărul victimelor, cînd uciderea unui singur om numai pentru că este de altă etnie reprezintă un act ce merită o condamnare capitală. Totuși consider că este nedrept, este inadmisibil să pui pe același plan — așa cum fac autorii *Istoriei Transilvaniei* — soarta evreilor din nordul Transilvaniei — unde 84,5 % au fost exterminați — cu cea a celor din sudul său, unde, se știe, toți au rămas în viață. Este nedrept, este inadmisibil să pui pe același plan destinul evreilor din Ungaria horthystă — despre care cunoscutul istoric american Randolph Braham spune că „au fost nimiciți cu o viteză fără precedent prin cea mai crîncenă deportare și cel mai nemilos program de masacrare întîlnit pe timpul războiului” — cu cel a evreilor din România, țară care, apreciază același istoric, a reprezentat „o oază, un liman pentru refugiații evrei din Ungaria”²⁴.

Însuși Endre László, secretar de stat la Ministerul de Interne, în raportul sinteză prezentat în fața Consiliului de Miniștri de la Budapesta, în ședința sa din 21 iunie 1944, arată : „Pentru a scăpa de ghetozare a început fuga evreimii peste graniță, în străinătate, **MAI ALES ÎN ROMÂNIA** (subl. ns.). Dintre țările vecine cu noi România a fost aceea care, printr-o indulgență pază a graniței a facilitat trecerea evreilor în interiorul ei . . . În această privință l-am și solicitat pe domnul ministru de externe să dea dispoziții organismelor sale reprezentative de peste hotare să întreprindă acțiunile diplomatice ce se impun”²⁵.

După cum se știe, guvernării de atunci de la Budapesta n-au vrut în nici un chip să recunoască public crima pe care au inițiat-o și pe care au săvîrșit-o cu meticulozitate sadică și sălbăticie gregară.

Cu încăpăținare și nerușinare stupefiantă, guvernul horthyst, apoi cel szálásist, au negat crima săvîrșită împotriva evreilor. La 7 noiembrie 1944, Ambasada Elveției, care reprezenta și interesele României la Budapesta, a prezentat Ministerului de Externe ungar o notă în care guvernul român solicita Crucii Roșii Internaționale să cerceteze autenticitatea știrilor privind intenția guvernelor german și ungar de a-i lichida pe evreii deportați din nordul Transilvaniei și comunica, totodată, faptul că studează măsuri menite să determine guvernele amintite să se abțină de la măsuri extreme față de evrei.

Răspunsul la notă a fost remis ambasadei Elveției la Budapesta la 15 noiembrie. Guvernul szálásist afirma că evreii din Transilvania de Nord — ale căror trupuri de luni de zile fuseseră transformate în fum și cenușă în crematoriile *Birkenau*-ului — nu au fost deportați, ci imobilizați la muncă la fel ca toți cetățenii unguri. În continuare, se scria negru pe alb : „nu numai că (pe evrei — n.n.) nu-i amenință nici un pericol, ci, din contră : ei se bucură de un bun tratament (subl. ns.), de o aprovizionare regulată, acordîndu-le munci sigure și importante. Asemănătoare este și situația românilor care efectuează munci obligatorii”.

Generațiile de azi, așa cum am mai spus, nu pot răspunde pentru fărâdelegile de atunci. Au însă datoria morală de a le recunoaște — de altfel ele nici nu pot fi scoase din istorie —, de a le analiza cauzele care le-au generat, de a le combate și a face totul ca să nu se repete. În acest demers, istoricii au mari obligații. Constat cu amărăciune și indignare că autorii *Istoriei Transilvaniei* nu s-au achitat de ele.

Dr. Oliver Lustig

N O T E

¹ *Erdély története*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1986, p. 1757.

* Naziștii au trimis direct sau au patronat trimiterea la moarte, gazare și ardere a cca șase milioane de evrei. În toate documentele vremii emise de autoritățile hitleriste se vorbește însă doar de „transportarea spre Răsărit”, de „evacuarea”, de „strămutarea”, de „aplicarea unui tratament special” evreilor. Niciodată de uciderea, de asfixierea, de exterminarea lor. Urmind acest trist exemplu, în documentele vremii, elaborate de autoritățile horthyste, se folosește același limbaj eufemistic de un rar cinism, ocolindu-se, de fiecare dată, pînă și cuvîntul „deportare”. Cred că ar fi timpul să spunem lucrurilor pe nume !

² *Remember. 40 de ani de la masacrarea evreilor din Ardealul de Nord sub ocupația horthystă*, Federația comunităților evreiești din Republica Socialistă România, București, 1985, p. 59.

³ *Vádirat a nácizmus ellen* (Act de acuzare împotriva nazismului), Budapest, 1958, vol. I, pp. 88—89.

⁴ Randolph Braham, *Genocid and Reward* (Genocid și pedeapsă), Boston, Haga, Dordrecht, Lancaster, 1983, p. 17.

⁵ Lévai Ienő, *Zsidósors Magyarországon* (Destin evreiesc în Ungaria), Magyar Téka, p. 139.

⁶ Singer Zoltán, *Volt egyszer egy Dézs...* (A fost odată la Dej...) Tel-Aviv, vol. II, p. 411.

⁷ *Tanácsi feljegyzés 1944 május 16 —ról* (*Stern Samu Közlése*) (Proces verbal al Consiliului din 16 mai 1944 — Comunicarea lui Stern Samu).

⁸ Lévai Ienő, *Op. cit.*, p. 110.

⁹ *Ibidem*, p. 117.

¹⁰ *Vádirat a nácizmus ellen*, p. 288.

¹¹ *Magyar Nemzet* (Națiunea ungară) din 24 august 1984.

¹² *Ibidem*.

¹³ *Vádirat a nácizmus ellen*, p. 51.

¹⁴ Lévai Ienő, *Zsidósors Magyarországon*, pp. 99—100.

¹⁵ Randolph Braham, *Op. cit.*, p. 29.

¹⁶ Matatias Carp, *Sărmaș, una din cele mai oribile crime fasciste*, București, 1945, pp. 30—31.

¹⁷ *Erdély története*, p. 1754.

¹⁸ *Ibidem*, p. 1757.

¹⁹ *Ibidem*, p. 1758.

²⁰ *Simpozion științific româno-israelian*, în „Anale de istorie”, nr. 6/1984, p. 88.

²¹ Jean Ancel, *Documents concerning the fate of Romanian Jewry during the holocaust*, vol. IV, pp. 113—114.

²² *Simpozion științific româno-israelian*, p. 90.

²³ *Ibidem*, p. 88.

²⁴ Randolph Braham, *Op. cit.*, p. 905.

²⁵ Lévai Ienő, *Fekete Könyv* (Cartea neagră), Oficina, 1946, p. 288.

ACTIVITATEA INSTITUTULUI DE ISTORIE „N. IORGA” ÎN ANUL 1986

Adunarea noastră generală se desfășoară în condițiile cînd în toată țara cu sentimente de profundă angajare și îndreptățită mîndrie patriotică în întreprinderi, instituții, cooperative de producție, gospodării de stat oamenii muncii trec în revistă rezultatele obținute în cursul anului 1986.

Spiritul acestor adunări și întreaga lor desfășurare sînt definite de cerințele formulate în cuvîntarea secretarului general al partidului și președintelui Republicii, tovarășul Nicolae Ceaușescu ținută la recenta ședință a Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R., cuvîntare în care se analizează rezultatele obținute de economia națională în primul an al noului cincinal, obiectivele căruia au fost fixate de Congresul al XIII-lea al P.C.R. Concluziile trase de secretarul general al Partidului tovarășul Nicolae Ceaușescu, orientările și indicațiile formulate determină sarcinile prioritare pe care le are de îndeplinit nu numai economia națională, ci și toată activitatea social-politică și spirituală pentru a realiza saltul calitativ al înaintării României spre noi culmi ale civilizației, așa cum s-a prefigurat de Congresul al XIII-lea al P.C.R.

Încadrîndu-se în această atmosferă caracterizată de înaltă responsabilitate civică, de o atitudine critică și autocritică va înfățișăm rezultatele obținute în cursul anului 1986 în îndeplinirea planului de cercetare. Această analiză, constituind conținutul principal al dării de seamă, este firesc să ne oprim asupra condițiilor în care au fost realizate temele înscrise în planul de cercetare, asupra calității lucrărilor încheiate în anul în care a trecut și asupra problemelor legate de valorificarea lor prin publicare.

Ne vom referi mai întîi la lucrările încheiate în anul 1986 și recepționate de către Consiliul științific. Din colecția națională de izvoare *Documenta Romaniae Historica* a fost terminat și predat la sfîrșitul trimestrului întîi, volumul al XII-lea referitor la perioada 1601 — 1606, volum alcătuit sub redacția lui Damaschin Mioc. Realizat la cotele cele mai înalte ale exigenței științifice, volumul face parte din tezaurul de valori autentice ale istoriografiei românești din ultimul sfert de veac pe care o reprezintă colecția apreciată și peste hotare. Deoarece munca colectivului, format din Olimpia Diaconescu, Coralia Fotino, Maria Bălan și Mircea Suciuc care lucrează la această colecție, a fost supusă unei analize în cadrul ultimei adunări generale de partid, de data aceasta reținem doar faptul că rămîne o sarcină a Consiliului științific și a conducerii institutului de a se ocupa mai insistent de problema publicării într-un ritm mai susținut a colecției. Amintim că în sertarele colectivului condus cu atîta competență de Damaschin Mioc, de curînd ieșit la pensie și care a cîștigat prin munca sa exigentă și competentă un renume meritat în știința istorică, se află 12 volume gata pregătite pentru tipar. Dacă mai adăugăm și faptul că din documentele cuprinse în aceste volume cea mai mare parte sînt inedite, apare cu toată evidența necesitatea stringentă a efortului suplimentar pentru obținerea spațiului tipografic.

O altă realizare de valoare a institutului nostru în domeniul pregătirii pentru tipar a izvoarelor inedite este volumul de *Documente privind istoria Principatelor Unite. Implicațiile interne și internaționale ale reformelor din 2 mai 1864 — 11 februarie 1866* îngrijit de Elisabeta Opreșcu.

Selectate din valoroasa arhivă a domnitorului unificator Alexandru Ioan Cuza, documentele pregătite pentru a fi publicate constituie o oglindă fidelă a reformelor înnoitoare înfăptuite în anii amintiiți, reforme care au pus bazele unor raporturi sociale și ale unor instituții moderne.

Din seria instrumentelor de lucru ce se elaborează sub conducerea lui Nicolae Stoicescu, care a coordonat munca colectivului de lucru și a realizat finisarea lucrării pentru tipar, face parte și noul volum din *Dicționarul istoric al localităților din România*, volum cuprinzînd localitățile din județul Olt. El a fost întocmit de Nicolae Stoicescu și Radu Dan Vlad după principiile care stau la baza întregii colecții. Manuscrisul de peste 1400 de pagini conține o bogată informație.

Din lucrările de interpretare realizate în anul 1986 amintim mai întîi monografia alcătuită de Dan Berindei dedicată *Revoluției din 1821*. Rod al unei îndelungate investigații, lucrarea sintetizează tot ceea ce a acumulat mai prețios istoriografia română despre revoluția lui Tudor Vladimirescu.

Un nou capitol în cercetarea relațiilor internaționale în epoca contemporană deschide monografia lui Ioan Chiper intitulată: *Marile puteri și sud-estul Europei în ajunul celui de al*

doilea război mondial, elaborată de autor pe baza unui material foarte bogat, în mare parte inedit. Ioan Chiper afirmă și argumentează în această lucrare fundamentală punctul de vedere al istoriografiei române.

În șirul lucrărilor de largă respirație realizate în institut în cursul anului 1986 se cuvine să fie amintită și cea alcătuită de Paul Opreșcu sub titlul: *România în relațiile internaționale după cucerirea independenței*. Firul roșu al acestei sinteze este dat de afirmarea puternică a luptei pentru desăvârșirea unității statale a poporului român pînă la izbucnirea primului război mondial.

Un studiu monografic de mare importanță a elaborat Grigore Chiriță despre *Transilvania în conștiința publică a Principatelor în etapa constituirii statului național (1856 – 1867)*. Prin nouțate teme, prin felul de abordare a ei, prin parcurgerea unui vast material edit și inedit, Grigore Chiriță a oferit istoriografiei române o lucrare de referință.

Este nelndoios că, odată publicat, și studiul monografic al lui Nicolae Liu cu tema *Raporturi culturale româno-franceze între cele două războaie mondiale* va reține atenția publicului larg de cititori. Intrucît lucrarea, bazată pe un material informativ bogat, constituie o primă sinteză despre acest subiect de larg interes.

O monografie mult așteptată a elaborat Georgeta Penelea despre *Regimul regulamentar în Principatele române*; ea are meritul de a înfățișa nuanțat, pe temeiul unei documentații vaste și cuprinzătoare, această problemă controversată.

Reînnoirea tematică caracterizează și cele două lucrări de un interes deosebit încheiate în cursul anului 1986 de Paul Cernovodeanu și Ioana Constantinescu, prima înfățișînd *Societatea românească în secolul al XVIII-lea*, iar cea de a doua *Viața cotidiană rurală în Țara Românească sub fanarioși*. Aceste două monografii deschid o nouă perspectivă în cercetarea istoriei românești din secolul al XVIII-lea și începutul secolului al XIX-lea.

O contribuție de real interes prezintă și studiile monografice întocmite de Carol Vekov despre *Alba Iulia – centru al Renașterii din Transilvania în secolele al XV-lea și al XVI-lea* și de Emil Lazea referitoare la *Economie și societate în Transilvania medievală (sec. XI – XIV)*. Reținem la acest capitol și studiul întocmit de Constantin Șerban despre *Biblioteca savantului N. Iorga*.

Putem constata cu deplină satisfacție că primul an al noului cincinal s-a încheiat la capitolul monografii întocmite cu realizări de certă valoare. Ele sînt axate pe probleme majore, lărgesc sfera tematică de cercetare istorică și se caracterizează prin bogăția de idei și constatări noi, punînd în circulație un inens material informațional. Părți din aceste lucrări au fost valorificate prin comunicări științifice, prin conferințe și rapoarte de sinteză. Avînd însă în vedere valoarea lor deosebită toată atenția noastră și în special a autorilor trebuie să fie canalizată spre o cit mai grabnică tipărire a acestor monografii. Consiliul științific și conducerea institutului au sarcina de a urmări îndeaproape realizarea în bune condițiuni a acestui deziderat. Consiliul științific va trebui să discute în una din proximele sale ședințe propunerile autorilor referitoare la tipărirea acestor lucrări de mare valoare, să analizeze posibilitățile existente, solicitînd în acest sens și sprijinul Prezidiului Academiei de științe sociale și politice.

În planul de cercetare al institutului figurează și alte lucrări de importanță majoră (publicații de documente, instrumente de lucru, sinteze, monografii și studii), elaborarea cărora a început în cursul anului 1986. Ele abordează o tematică variată și de reală actualitate pentru progresul științei istorice românești. Ne oprim acum doar la sintezele care sînt cuprinse în planul de stat, iar Institutul de istorie „N. Iorga” are sarcina fie să le coordoneze, fie să participe la elaborarea lor: *Istoria agriculturii în România, Tehnica agrară și impactul ei asupra fenomenului social-politic, Istoria diplomației românești și Civilizația românească între Orient și Occident*. Monografia în două volume, care va sintetiza rezultatele cercetărilor referitoare la *Istoria agriculturii în România*, își propune să abordeze dintr-un unghi nou de vedere evoluția vieții agrare la români, să înfățișeze, pentru prima dată în știința istorică, dezvoltarea tehnicii agrare și consecințele ei asupra schimburilor survenite în structura economică și socială a statului. Același caracter de sinteză va avea și monografia *Istoria diplomației românești*, care urmărește să prezinte într-o expunere coerentă conținutul, metodele și mijloacele specifice ale diplomației de-a lungul secolelor, subliniîndu-se ideea principală formulată în Programul partidului, în cuvîntările tovarășului Nicolae Ceaușescu că politica externă românească urmărea apărarea independenței, a suveranității și unității, a integrității teritoriale. Institutul nostru colaborează cu Institutul de istorie literară „George Călinescu” la monografia *Civilizația românească între Orient și Occident*.

Pentru asigurarea încheierii cu succes a acestor sinteze de interes național, realizarea cărora constituie pentru colectivul nostru o sarcină de cea mai mare răspundere în cursul actualului plan cincinal, ne propunem să organizăm o suită de dezbateri care să asigure o concepție unitară și încheiată lucrării, să fixeze o tematică corespunzătoare și să asigure din timp atît baza documentară, cît și timpul necesar pentru operațiunile de coordonare. Consiliul științific și conducerea institutului vor trebui să analizeze periodic stadiul desfășurării muncii la aceste mari sinteze, menite să definească etapa actuală în dezvoltarea istoriografiei românești.

Institutul de istorie „N. Iorga” a obținut în anul 1986 realizări notabile și în domeniul valorificării științifice. Dintre lucrările apărute reținem aici doar pe cele mai importante cum ar fi: Șt. Ștefănescu (coordonator) *Reflectarea istoriei universale în istoriografia românească*, colaboratori din Institut: Eugen Denize, Ion Stanciu, Kinga Tüdös, Tatiana Isticioia și Mariana

Mihăilescu; *Independența națională a României* de Nichita Adăniloiaie apărută la Editura Academiei R.S. România; *Cultura națională română modernă* de Dan Berindei, editată de Editura Eminescu; *Documente privind răscoala din 1907*. Oltenia, volumul IV, întocmit de un colectiv din care fac parte Coralia Fotino și Mircea Iosa și publicat de Editura Academiei R. S. România; *Relații comerciale româno-engleze în contextul poliției orientale a Marii Britanii (1803—1878)* de Paul Cernovodeanu, publicată de Editura Dacia; *Age-old factors of Romanian unity* de Nicolae Stoicescu, apărută la Editura Academiei R.S. România; *Carte, tipar și societate la românii în secolul al XVI-lea* de Ludovic Demény și Lidia A. Demény publicată de Editura Kriterion, Florin Constantin, *Constantin Mavrocordat*, Editura Militară; N. Iorga: *Istoria poporului românesc*, Editura științifică și enciclopedică și *Mihail Kogălniceanu: Opere*, vol. V, Oratorie III, partea a II-a (1880—1883), volum îngrijit de Georgeta Penelea și publicat de Editura Academiei R.S. România. Ele sînt, fără îndoială, lucrări de referință în domeniu și constituie o contribuție de cîrta valoare, care îmbogățesc patrimoniul istoriografic.

Colaboratorii Institutului de istorie „N. Iorga” au publicat în același timp un număr important de studii în revistele de specialitate din țară și de peste hotare. În această activitate s-au remarcat îndeosebi tovarășii: Ștefan Ștefănescu, Damian Hurezeanu, Dan Berindei, Constantin Rezachevici, Nicolae Stoicescu, Șerban Papacostea, Florin Constantin, Paul Cernovodeanu, Ion Oprea, Traian Udrea, Nicolae Dascălu, Grigore Chiriță, Constantin Bălan, Nichita Adăniloiaie, Apostol Stan, Mircea Iosa, Anastasie Iordache, Alexandru Porțeanu, Eugen Denize, Tahsin Gemil, Paul Oprea, Valeriu Stan, Ion Stanciu, Nicolae Liu, Marieta Chiper, Ioan Chiper, Iolanda Țighilii, Beatrice Marinescu, Daniela Bușe, Marian Stroia, Radu Dan Vlad și Ludovic Demény.

În legătură cu activitatea publicistică științifică se impun cîteva constatări. Mai întîi, relevăm faptul că în cursul anului 1986 aproape toți membrii Institutului de istorie „N. Iorga” au fost prezenți cu studii valoroase în coloanele revistelor de specialitate românești, iar alții au reușit să publice studiile lor în reviste și culegeri străine de prestigiu. Reținem apoi că cele două reviste la care lucrează Ion Apostol, Mihai Opreșescu, Dan Pienaru, parțial și Marian Stroia precum și Ștefan Andreescu, au beneficiat de colaborarea cercetătorilor noștri, care au avut o preponderență nu numai la rubricile de studii, ci și la asigurarea părții informative din ambele publicații periodice. În sfîrșit, mai relevăm și faptul că studiile publicate constituie valorificarea lucrărilor de plan, iar altele erau solicitate de redacțiile revistelor pentru realizarea numerelor speciale dedicate aniversării unor evenimente și personalități de seamă din istoria poporului român. Rezultă din aceste constatări că s-a îmbunătățit în mod substanțial colaborarea dintre redacțiile revistelor și cercetătorii Institutului de istorie „N. Iorga”. În acest sens, inițiativa Consiliului științific de a valorifica lucrările de plan (integral sau parțial) în coloanele publicațiilor „Revista de istorie” și „Revue Roumaine d’Histoire” a dat rezultate bune, trebuind să fie continuată. Meritul este, în același timp, al redacțiilor celor două publicații, care au reușit să asigure această colaborare în condiții corespunzătoare.

Institutul de istorie „N. Iorga” a fost prezent și în activitatea de colaborare pe plan internațional. Astfel, în sesiunile comisiilor mixte româno-sovietică și româno-ceshoslavă, care s-au ținut în cursul anului 1986 au susținut comunicări Ștefan Ștefănescu, Florin Constantin, Ion Oprea, Nicolae Dascălu și Ioan Chiper. O activitate deosebit de susținută pe tărîmul promovării pe plan internațional a rezultatelor istoriografiei române au desfășurat Dan Berindei și Florin Constantin.

Pe lîngă studiile și cărțile publicate membrii Institutului de istorie „N. Iorga” au fost prezenți cu comunicări științifice de indiscutabilă valoare la o serie de manifestări științifice organizate la nivel național sau de diferite județe. A reținut atenția participarea cercetătorilor noștri la sesiunile, simpozioanele și dezbaterile organizate cu prilejul împlinirii și aniversării a 65 de ani de la crearea P.C.R., a 600 de ani de la urcarea pe tronul Țării Românești a lui Mircea cel Bătrîn, simpozioanele naționale de bibliofilie și de istorie agrară și altele. Subliniem faptul că toți cercetătorii, cu foarte rare excepții, au susținut comunicări la manifestările organizate în afara Institutului de istorie „N. Iorga”.

Un moment important în viața științifică a Institutului de istorie „N. Iorga” l-a constituit Sesiunea anuală de comunicări științifice ținută în iunie 1986. Inițiativa conducerii institutului de a solicita comunicări mai ales din partea cercetătorilor tineri și-a dovedit și de data aceasta eficiența. Sesiunea a constituit o reușită și în ce privește valorificarea lucrărilor de plan. În organizarea unor sesiuni științifice aniversative Institutul de istorie „N. Iorga” a colaborat cu Facultatea de istorie și filozofie a Universității București, a organizat dezbateri pe probleme majore ale dezvoltării gândirii istorice, a continuat ținerea comunicărilor științifice și munca cercului tinerilor istorici. O contribuție hotărîtoare au avut cercetătorii Institutului de istorie „N. Iorga” în activitatea științifică desfășurată în cadrul laboratoarelor de demografie istorică și de studii otomane, precum și a Comisiei de genealogie, sigilografie și heraldică. Cercetătorii Paul Cernovodeanu, Constantin Rezachevici, Marian Stroia, Iolanda Țighilii, Eugen Denize, Carol Vekov, Kinga Tüdös și alții au susținut comunicări sau au prezentat recenzii, iar tovarășii

Ștefan Ștefănescu și Dan Berindei au îndeplinit rolul de coordonatori ai acestor organisme ; datorită muncii lor susținute atât laboratorul de demografie istorică, cât și Comisia de genealogie, sigilografie și heraldică au devenit veritabile colective de muncă științifică, de perfecționare profesională.

Menționăm activitatea susținută de Constantin Bălan și Șerban Papacostea în conducerea seminariilor de paleografie slavă și latină.

Apreciind în ansamblu pozitiv munca de cercetare științifică depusă în cadrul Institutului de istorie „N. Iorga” și mai ales rezultatele de certă valoare dobândite în realizarea planului de cercetare deosebit de capitolul de monografie încheiate în cursul anului 1986, nu putem să trecem cu vederea faptul că în viața noastră științifică persistă unele fenomene negative. Ne referim la insuficiența pregătire prealabilă a unor dezbateri, care poartă încă amprenta improvizăției, la o anumită slăbire a activității cercului tinerilor istorici, la lipsa de periodicitate în organizarea comunicărilor științifice, care au devenit tot mai rare, iar o parte din cercetători manifestă o inexplicabilă indiferență față de ele. Aceste fenomene sînt de natură să ne îndemne la meditație, căci ele afectează în fond o latură importantă a vieții științifice, continuitatea ei și prezența spiritului colectiv de dialog fertil, fără de care au de suferit procesul de perfecționare, în general, de pregătire a schimbului de mline în cercetare și, în ultimă analiză, însăși viața științifică ca fenomen viu. Se impune ca aceste aspecte negative în munca noastră să fie analizate și să fie găsite soluțiile eradicării lor. Numai astfel și numai prin ridicarea permanentă a exigenței față de calitatea lucrărilor elaborate vom putea răspunde comandamentelor formulate atât de clar în cuvîntarea secretarului general al partidului tovarășul Nicolae Ceaușescu la recenta ședință a Comitetului Politic Executiv al C.C. al P.C.R.

Analizînd în acest context activitatea Consiliului științific al Institutului de istorie „N. Iorga”, constatăm cu satisfacție că în cursul anului 1986 acest for de conducere colectivă și-a îndeplinit cu succes sarcinile care i-au revenit. Consiliul științific, în ședințele sale ținute regulat, s-a ocupat de aspectele majore ale activității de cercetare, a dezbătut și întocmit tematica planului de cercetare, a analizat cu exigență lucrările recomandate pentru tipar, și-a îndeplinit în bune condițiuni orientarea muncii de cercetare și a întregii vieți științifice din cadrul colectivului nostru. Colaborarea dintre Consiliul științific cu organizația de bază a Partidului Comunist Român și cu grupa sindicală a avut permanent în vedere crearea și permanentizarea climatului necesar muncii de cercetare. Este însă necesar să acordăm o atenție mai mare controlului îndeplinirii la timp și în bune condițiuni a sarcinilor de către toți membrii personalului de cercetare, pentru întărirea disciplinei contractuale.

Este necesar să subliniem că atât conducerea Institutului de istorie „N. Iorga”, cât și Consiliul științific au beneficiat în rezolvarea unor sarcini organizatorice și de altă natură de munca dezinteresată depusă de Ioan Chiper, Florin Constantiniu, Beatrice Marinescu, Iolanda Tighiliiu, Eugen Denize, Irina Gavrilă și C. Rezachevici.

Institutul de istorie „N. Iorga” s-a bucurat și în cursul anului 1986 de sprijinul Academiei de științe sociale și politice și al rectoratului Universității București.

În asigurarea executării obligațiilor de contract merită să fie menționată munca dactilografelor și buna organizare a activității secretariatului.

Menționăm faptul că Biblioteca, în jurul căreia s-a dezvoltat Institutul, a cunoscut în cursul anului 1986 o creștere a fondului ei cu 601 titluri de cărți (însumînd 646 volume) și 476 fascicule periodice.

Apreciem modul în care personalul Bibliotecii a răspuns solicitării cercetării.

Anul în care am intrat pune în fața cercetătorilor Institutului de istorie „N. Iorga” sarcini sporite. Lucrările de interpretare și volumele de documente, ce urmează să fie încheiate în 1987, reclamă o atenție mărită din partea tuturor factorilor de răspundere. Va trebui să fie urmărită cu mai multă insistență valorificarea cercetării realizată în institut.

Va trebui să acordăm o atenție deosebită îndeplinirii la termenele contractuale și la un înalt nivel de profesionalitate a lucrărilor prevăzute în planul unic de cercetare.

Ne exprimăm încrederea că anul acesta, an jubiliar al Institutului nostru, mobilizați de sarcinile fixate cercetării de tovarășul Nicolae Ceaușescu secretarul general al Partidului în recente cuvîntări, că membrii Institutului se vor afirma în activitatea lor prin competență, calitate, spirit revoluționar.

SIMPOZIONUL ȘTIINȚIFIC INTERNAȚIONAL DE LA PRILEP (R.S.F. JUGOSLAVIA)

Între 30 septembrie și 4 octombrie 1986 s-au desfășurat la Prilep (Jugoslavia) lucrările simpozionului internațional din cadrul Uniunii internaționale de Arheologie Slavă (U.I.A.S.), avînd ca temă : Păgînismul religiei slavilor.

La lucrări au participat invitați din următoarele țări : U.R.S.S., R. P. Polonă, R. S. Cehoslovacă, R. P. Ungară, R. D. Germană, R. P. Bulgaria, R. S. România, Belgia, Italia și țara organizatoare.

Din țara noastră au participat dr. Ștefan Olteanu și dr. Maria Comșa de la Institutul de Arheologie, membru în Comitetul Executiv și în Consiliul Permanent ale U.I.A.S. și respectiv membru în Consiliul Permanent al U.I.A.S.

Lucrările s-au desfășurat în plen în prima zi, și în cadrul a două secții în zilele următoare.

Lă lucrările în plen din cursul dimineții au participat cu rapoarte: O. Trubacev (U.R.S.S.) a prezentat o reconstituire a conștiinței de sine și a concepției despre lume la vechii slavi; J. Herrmann (R. D. Germană) a vorbit despre templele și lăcașurile de cult păgâne la slavii de nord-vest; P. I. Ilievski (R. S. F. Jugoslavia) a prezentat unele paralele între religia miceniană și cea a vechilor slavi.

În ședința de după amiază au susținut rapoarte V. V. Sedov (U.R.S.S.) despre cultul pietrei la slavii răsăriteni; Maria Comșa (R. S. România) despre ritul incinerăției la romanici, protoromâni și slavi în zona carpato-danubiană; Zdenek Vana (R. S. Cehoslovacă) a vorbit despre structura păgânismului slav; P. Georgiev (R. P. Bulgaria) a prezentat date despre zeul principal la slavii sudici; Jiri Maria Vesely (Italia) a expus concepția „religios”, „război” la slavii păgâni; B. Gedica (R. P. Polonă) a prezentat câteva probleme referitoare la religia vechilor slavi.

În zilele următoare ședințele s-au desfășurat în cadrul a două secții.

La secția I-a au fost prezentate un număr de 16 comunicări care au tratat diferite aspecte ale religiei vechilor slavi. Cele mai multe comunicări s-au axat pe evidențierea elementelor păgâne din religia slavilor, într-o serie de țări cum ar fi Rusia, Polonia, Germania, Jugoslavia, Bulgaria. De remarcat faptul că în țările menționate, cercetările arheologice au scos la iveală idoli de piatră antropomorfi, interpretați ca făcând parte din cultul pietrei la vechii slavi, cu reminiscențe plină tirziu în secolele XIV-XV. Asemenea exemple au fost reliefate în comunicările prezentate de B. Babici (R. S. F. Jugoslavia) și Iwona Dabrowska (R. P. Polonă), H. Brachmann (R. D. Germană), Jivka Vjjarova (R. P. Bulgară) etc.

La secția a II-a au fost prezentate 12 comunicări. În care au fost abordate probleme privind păgânismul la slavi pe baza izvoarelor scrise (D. Bialekova — R. S. Cehoslovacă, Vera Stojevskaja — R. S. F. Jugoslavia), pe baza toponimiei și a datelor etnologice (Dunja Roncevic-Brozovič — R. S. F. Jugoslavia). Alte comunicări s-au referit la ritualurile funerare ale vechilor slavi (Zlata Cilinska — R. S. Cehoslovacă), la elemente de cult de origine iranliană la slavii moravi. (Z. Klanica — R. S. Cehoslovacă). Merită atenție comunicarea referitoare la grădiștile-temple din secolele X—XI din sud-vestul Ucrainei (I. P. Rusanova—U.R.S.S.).

Participanții români Șt. Olteanu și Maria Comșa au prezentat comunicările : *Le caractère funéraire birutil des roumains et des slaves sur le territoire carpato-danubiën aux VIe—Xe siècles* și respectiv *Slaves romans et protoroumains dans la zone carpato-danubienne d'après le rituel d'incineration (Croyances, influences réciproques)*.

În ambele comunicări s-a susținut ideea persistenței ritului incinerăției moștenit de la geto-daci. Ritul inhumăției este slab documentat până aproximativ în sec. III—IV, fiind se constată creșterea sensibilă a inhumăției ca urmare a pătrunderii în spațiul carpato-danubian a unor grupuri de alogeni care practicau ritul inhumăției, precum și ca urmare a oficializării în sec. IV a religiei creștine. În secolele următoare, odată cu pătrunderea slavilor pe teritoriul nord-danubian, incinerăția ca rit funerar domină autoritar; odată însă cu trecerea masivă a slavilor la sud de Dunăre, cei rămași la nord sînt asimilați de către populația autohtonă, situația din necropole dovedind că grupurile slave rămase într-un proces de coabitare cu românii adoptă, în cea mai mare parte, religia creștină.

În cursul lucrărilor simpozionului s-au adunat bogate materiale referitoare la concepțiile religioase și la ideologia vechilor slavi, precum și ale popoarelor și populațiilor cu care aceștia au venit în contact în decursul veacurilor.

Ceea ce reține în mod deosebit atenția în legătură cu lucrările simpozionului este faptul că am luat cunoștință de un important element al păgânismului vechilor slavi, anume cultul pietrei, reprezentat de idoli antropomorfi prezenți în toate zonele unde populația slavă a constituit o prezență masivă. Această situație deconcertează, cel puțin în stadiul actual al cercetării, cu situația de pe teritoriul României unde, pînă în prezent, n-au fost descoperite asemenea relicve. Aceasta ar putea constitui eventual un element important de departajare în cercetare a celor două comunități etnice, români și slavi, în secolele VI—X.

În ziua de 2 octombrie a avut loc ședința Comitetului Executiv al U.I.A.S. cu următoarea ordine de zi :

— Sarcinile principale al U.I.A.S. pentru anii 1987—1990.

— Planul conferințelor și simpoziunelor U.I.A.S. pentru anii 1987—1990.

— Relațiile dintre U.I.A.S. și U.I.S.P.P., precum și cu alte organisme științifice internaționale.

— Sesiunile Biroului U.I.A.S., ale C.E. și C.P. ale U.I.A.S.

La ședință a participat, în afara membrilor C.E., prof. dr. J. Nenquin secretar-general al U.I.S.P.P., ca invitat.

La primul punct al ordinei de zi s-a adus în discuție problema activității comisiilor U.I.A.S., atrăgându-se atenția că pînă în prezent s-a făcut puțin în această privință. Prof. Nenquin a relatat asupra structurii comisiilor U.I.S.P.P. și a activității acestora în scopul unei eventuale adopțiuni a structurii și stilului de muncă ale comisiilor U.I.S.P.P., de către comisiile U.I.A.S. S-a precizat că în anii care urmează va trebui analizată activitatea fiecărei comisii pentru revitalizarea lor. La ședința Biroului U.I.A.S. care s-a ținut la Nitra în august 1986 s-a propus de către secretarul general U.I.A.S., ca Institutul de Arheologie din Nitra să asigure publicarea unui Buletin (Rapports-Nouvelles) al U.I.A.S. în care să se publice lucrări, comunicări, relatări etc. ale membrilor U.I.A.S.

La punctul următor al ordinei de zi s-a luat în discuție planul simpoziunilor și conferințelor U.I.A.S. pe anii 1987—1990. În interesul dezvoltării activității U.I.A.S., Biroul a propus la ședința din august un plan de simpoziune și conferințe pe anii menționați sub egida U.I.A.S. : 1989, la Nitra cu tema *Relațiile etno-culturale în Europa Centrală în secolele VI—XIII*; 1989, la Rostock (R. D. Germană) cu tema *Asupra problematicii orașelor maritime medievale*.

Întrucît țara noastră, membru fondator al U.I.A.S. din 1965, n-a organizat pînă în prezent nici o manifestare științifică în cadrul U.I.A.S., Biroul U.I.A.S., luînd în considerare și propunerea făcută în 1980 de către Mircea Rusu (membru al C.E. al U.I.A.S.) de a se organiza și în România un asemenea simpozion, a propus la ședința sa din august de a se adresa delegației române pentru organizarea în România a unei ședințe a Consiliului Permanent al U.I.A.S. de care să se lege și un simpozion pe una din temele pe care le va propune țara organizatoare.

Ca membru al C.E. și al C.P. ale U.I.A.S., Ștefan Olteanu a fost întrebat în legătură cu organizarea unui simpozion în România în anii următori. Întrucît anul 1988 era descoperit sub raportul organizării de simpoziune U.I.A.S., dr. Ștefan Olteanu, cu avizul prealabil al Academiei de Științe Sociale și Politice, a precizat că se poate organiza în România un asemenea simpozion în septembrie 1988, ocazie cu care să se țină și ședința C. P. al U.I.A.S. propusă de Biroul U.I.A.S.; tema acestui simpozion ar putea fi: *Autohtoni și slavi în Europa central-răsăriteană și de sud-est și raporturile cu Bizanțul în secolele VI—XIII*.

La punctul trei al ordinei de zi a figurat constatarea potrivit căreia în interesul dezvoltării activității U.I.A.S., apare necesar stabilirea de relații mai strînse între U.I.A.S. și U.I.S.P.P. ca U.I.A.S. să participe la organizarea congresului U.I.S.P.P. interesîndu-se mai ales de arheologia cvului mediu timpuriu. Comitetul Executiv autorizază Secretarul General al U.I.A.S. să se adreseze Secretarului General al U.I.S.P.P. cu rugămintea ca Președintele și Secretarul General U.I.A.S. să poată asista cu vot consultativ la sesiunile C.E. al U.I.S.P.P., precum și de a se adresa și altor Uniuni Științifice internaționale în scopul stabilirii de relații mutuale. J. Nenquin a prezentat în continuare, o scurtă informare asupra situației actuale din cadrul U.I.S.P.P.

La ultimul punct al ordinei de zi, s-a examinat planul sesiunilor Biroului U.I.A.S. pentru anii următori. La 11 aprilie 1987 va avea loc la Berlin o ședință a Biroului, iar în 1988 o ședință a C.P. în România, cu ocazia simpozionului ce urmează să se organizeze.

În subsidiar s-au purtat discuții asupra modului de organizare a viitorului Congres U.I.A.S. care va avea loc în R.S.F. Jugoslavia în 1990, insistîndu-se asupra constituirii încă de pe acum a Comitetului Național de organizare a Congresului. S-a atras atenția, totodată, asupra rămîinerii în urmă cu publicarea materialelor Congresului de la Sofia, precum și asupra urgentării publicării materialelor Congresului de la Sofia, precum și asupra urgentării publicării materialelor Congresului de la Kiev.

Secretarul General al U.I.A.S. a fost însărcinat să se preocupe în viitor de organizarea celui de al VI-lea Congres U.I.A.S., avîndu-se în vedere alegerea Președintelui U.I.A.S. și al Congresului; în ceea ce privește tematica viitorului Congres, s-au făcut unele propuneri care să includă problemele : etnogeneza slavilor, cultura lor spirituală și raporturile slavilor cu celelalte popoare.

În final menționăm că lucrările simpozionului s-au desfășurat într-o atmosferă de înțelegere și deplină colaborare între participanți, atît în timpul desfășurării lucrărilor, cit și în timpul excursiei organizate la monumentele medievale de la Ohrida.

Ștefan Olteanu

CARTEA ROMÂNEASCĂ ȘI STRĂINĂ DE ISTORIE

MIRCEA MUȘAT, ION ARDELEANU, *România după Marea Unire*, vol. II, partea I, 1918–1933, Edit. științifică și enciclopedică, București, 1986, XI+1172 p.

În forme specifice unei etape sau alteia, unei modalități sau alteia de a scrie istoria, România — ca și multe alte țări mai puternic afirmate în ceea ce privește activitatea în domeniul (domeniile) științei istorice — odată cu studii de analiză, chiar minuțioasă, pe teme particulare dispune de o relativ bogată tradiție în elaborarea unor opere de sinteză, într-un volum ori în mai multe volume. Intenții de relatare sintetizatoare au început să-și facă loc în încă cronicile românești mai de seamă, dar asemenea preocupări au devenit mai apropiate istoricilor de formație modernă*; epoca deschisă de actul istoric de la 23 August 1944 a însemnat noi orizonturi și pentru cercetarea și scrierea istoriei, însă un număr însemnat de ani o sinteză, de fapt un manual școlar, mai voluminos, întocmit în 1947, cu ediții în 1948, 1952 și 1956, a diminuat și înlăturat însemnate valori ale istoriei poporului român. Nevoia de mari sinteze, la alt nivel decît cele de dinainte de 1944, se simțea de atunci, și acest fapt a fost exprimat de hotărîrea de partid de a se trece la elaborarea, în mai multe volume, a Tratatului de *Istoria României*, din care au apărut numai 4 volume (pînă la 1877) în anii 1960–1964. În perioada inaugurată de anul 1965, cînd a avut loc Congresul al IX-lea al Partidului Comunist Român, s-au făcut pași remarcabili în direcția reorientării interpretării istorice, a examinării științifice și documentării neunilaterale, a promovării misiunii patriotice a cunoștințelor de istorie. Au fost tipărite cîteva noi lucrări de sinteză — reluînd și realizări din trecut — dintre care poate fi considerată mai bună, mai riguroasă, *Istoria poporului român*, București, 1970. S-a început munca la tratatul — într-o formulă superioară — de *Istoria României*, care urmează să fie în cel puțin 10 volume. Știința istorică română a parcurs tot mai mult un drum novator în ceea ce privește mijloacele de investigație, modalitățile de interpretare și de propagare a cunoștințelor, îndeplinirea rolului ei de a contribui la înfăptuirea politicii interne și externe a partidului nostru comunist. Au fost obținute rezultate care, prin ele însele, solicită noi opere de sinteză, într-un înțeles determinat de momentul contemporan. Însăși întocmirea tratatului de *Istoria României* la nivelul exigenței de acum, al concepției Partidului Comunist Român despre istorie, presupune o serie de lucrări cu un caracter mai general, care să trateze global, unitar, istoria țării, a epocilor ei. Punctînd în atenția istoricilor drept obiectiv realizarea unei istorii unice și unitare, tovarășul Nicolae Ceaușescu, la ședința plenară lărgită a C.C. al P.C.R. din urmă cu cinci ani (1–2 iunie 1982), arăta că întrucît „elaborarea istoriei poporului român necesită timp îndelungat și va fi foarte voluminoasă, se impune să trecem la editarea unor lucrări istorice de sinteză de mare tiraj, atît în limba română, cît și în limbi de circulație internațională”¹. În această privință, în ultimii ani s-au obținut și se obțin în continuare succese, au apărut și apar noi lucrări de acest profil, inclusiv sub formă de tratate; nu demult (în 1984), au început să intre în patrimoniul istoriei, unul după altul, volumele *Istoriei militare a poporului român*, care deși, potrivit titlului, se ocupă numai de o componentă — e drept, foarte importantă — a istoriei social-politice, propune însă o seamă de fundamentale caracterizări, aprecieri, considerații înnoitoare, implicînd ansamblul istoriei României.

O valoroasă carte de gen sintetic, însă foarte bogată în informații în cea mai mare parte necunoscute publicului larg, *De la statul geto-dac la statul român unitar*, București, 1983 (726 p.) a fost realizată de Mircea Mușat și Ion Ardeleanu. O altă carte a acelorași autori, și mai masivă ca număr de pagini (1172), a intrat în librării în a doua parte a anului trecut, 1986; este vorba de partea a I a volumului al II-lea intitulat *România după Marea Unire*. Continuare nemijlocită, firească, a volumului din 1983, menționat mai sus, cartea de față — după cum deja s-a evidențiat și în cîteva recenzii, tipărite pînă acum — reprezintă o importantă contribuție la promovarea genului de lucrări sintetizatoare, la tratarea unitară a istoriei unice a României; ea condensează și dezvoltă, odată cu documentarea inedită, realizările recente mai de seamă ale istoriografiei românești. Autorii s-au ghidat după principiul esențial de a supune faptele istorice unei interpretări obiective, realiste, de a le considera în ampla lor conexiune, în lumina concepției mate-

* E suficient aici de a aminti lucrările de sinteză întocmite de Al. D. Xenopol, Nicolae Iorga, Constantin C. Giurescu ș.a.

¹ Nicolae Ceaușescu, *România pe drumul construirii societății socialiste multilateral dezvoltate*, vol. 24, Edit. politică, București, 1983, p. 67

rialist-istorice, a concepției Partidului Comunist Român; au fost călăuziți de ideea că „orice eveniment istoric comprină în sine acumulări anterioare și devine, la rîndul său, premisa unor evoluții ulterioare” (p. VI); prin urmare, deși se ocupă nu de toată istoria, ci de un timp istoric mai restrîns, cartea are meritul că, prin înșeși faptele acestui fragment de timp, a descoperit și argumentat marile permanențe ale istoriei generale a poporului român; tocmai de aceea cititorul român este pus în situația frumoasă de a reflecta pe dimensiuni mai largi și de a reține mai profund învățămintele istoriei și legătura lor cu activitatea politico-ideologică, educativă actuală.

Această binevenită sinteză — dealtfel, similar celei din 1983 — este construită din propoziții și din contexte — mai mici ori mai mari — de tip explicativ, deci poartă un pregnant caracter ideologic, teoretic, o atitudine militantă, partinică, însă toate aceste părți interpretative sînt îmbinate cu o frecventă citare din documente, prin sintagme ori prin fraze și grupuri de fraze și, nu în puține locuri, prin includerea de texte întregi, mari. Este o procedură mai rară în practica de scriere a istoriei — în România dar și pe plan universal —, însă procedura o consider foarte utilă întrucît înțelegerea unor teme dintre cele mai complexe devine astfel indiscutabil suficient de limpede. Dealtmînterî, înșeși autorii arată în *Introducere* că, și în acest tom, au fost incluse, uneori chiar pe larg, extrase din documente în dorința de a oferi cititorului posibilitatea „să concluzioneze singur asupra adevărului istoric” (p. IX).

După *Introducere*, autorii divizează materia acestei prime părți a volumului al II-lea în trei capitole, primul — cu trei paragrafe interioare — *Consolidarea statului național român unitar. 1919—1923*, al doilea — cu patru paragrafe — *România între anii 1924—1933*, pentruca ultimul — tot cu patru paragrafe — să întrunească ambele aceste perioade dintre 1918 și 1933 în scopul de a se obține o relatare mai unitară despre *Politica externă a României*. După *Lista guvernelor României din perioada 1918—1933*, urmează un *Indice de persoane*.

În general, periodizarea internă a rîstimpului dintre 1918 și 1933 este mai bine delimitată decît în lucrări ale altor autori și înseamnă prin ea însăși o contribuție la tratarea unitară, adică mai grupată, a istoriei României în așa fel încît să nu fie estompare trecerile reale de la o etapă la alta, căci edificarea unitară a istoriei României nu neagă, dimpotrivă presupune constatarea și reliefaarea progresării, a înaintării de la o treaptă la alta. Desigur, unele caracteristici ale fenomenelor social-economice, culturale, și, mai cu seamă, ale politicii externe depășesc anul 1933, încît, în această privință, discuția despre periodizare rămîne deschisă, însă autorii trebuiau să dea o limită finală primei părți a volumului; o soluție ceva mai elaborată ar urma să întîlnim în partea a doua a cărîi apariție este așteptată de pe acum cu întregul interes științifico-politic. Deși această masivă lucrare nu a avut neapărat în obiectul ei să comenteze, direct și sub toate aspectele, problema rolului lui 23 August 1944 în ceea ce privește periodizarea istoriei României, ea totuși o abordează, succint; susțin punctul de vedere potrivit cărui anii 1918—1933 (și cei dintre 1933—1944) fac parte din istoria modernă a României².

Condițiile și modul în care s-a înfăptuit Marea Unire din 1918 au fost înfățișate, concret, documentat, în volumul anterior; firesc, în cel de față a fost comentată, în mod mai special, semnificația. Încă în *Introducere*, Mircea Mușat și Ion Ardeleanu subliniază: „Acest eveniment a însemnat dezvoltarea pe o treaptă superioară a comunității de viață economică și spirituală, statornicită de-a lungul secolelor între toate provinciile istorice românești, a realizat cadrul național și statal pentru dezvoltarea mai rapidă a forțelor de producție, a înmănușiat în granițele statului energiile și capacitățile creatoare ale întregului popor român, a unit la scară națională forțele politice, patriotice, revoluționare” (p. V). După Unire, așadar, s-a deschis un capitol nou în istoria poporului român. Cum se spune în *Programul partidului*, citat la p. 9: „România intră într-o nouă etapă a dezvoltării sale istorice”³. Dintre argumentele istorico-literare pe care autorii le invocă pentru a semnala, odată în plus, legătura de continuitate istorică, firescul Unirii, caracteristica României din 1918 și anii imediat următori este pilduitor extrasul dat, tot la p. 9, din cartea geografului francez, Em. de Martonne, *La Roumanie nouvelle* (1921, p. 5): „România nu este un nume nou pe harta Europei. Ea are o istorie. Așa cum îi arată și numele este țara românilor: este statul care reuneste în prezent aproape toți românii trăind în Europa răsăriteană”.

O impresionantă documentare prin cifre și documente susține caracterul unitar, din punct de vedere național, al statului român și după 1918; numărul locuitorilor aparținînd naționalităților conlocuitoare, inclusiv în fiecare provincie eliberată de sub dominația străină, era mic; România nu a devenit un stat „plurinațional” cum s-a afirmat eronat în unele documente de emanație externă. După 1918 orînduirea capitalistă s-a dezvoltat mai intens, s-a afirmat tot mai intens burghezia, în schimb moșierimea — ea însăși cu trăsături burgheze — a cunoscut diminuări ale rolului ei economic și politic, mai ales după reforma agrară. Populația cea mai nume-

² Îmi îngădui să notez că în prelegeri, dar și în comunicări științifice, unele tipărite, am abordat această temă încă de cînd abia se contura ca obiect de dezbateră. A se vedea — de exemplu — : Constantin Mocanu, *Teorie și metodă în scrierea istoriei epocii socialiste din România*, Analele Academiei „Ștefan Gheorghiu”, XIII, 1980, p. 200—201.

³ *Programul Partidului Comunist Român de fărîire a societății socialiste multilateral dezvoltate și înaintare a României spre comunism*, Edit. politică, București, 1975, p. 38.

roasă a țării a rămas cea de la sat, dar și în rindurile țărâniei au crescut diferențierile sociale. Proletariatul industrial s-a dezvoltat nu numai numeric, dar și calitativ, a devenit mai matur, cu un mai mare rol în viața țării. Intelctualitatea s-a afirmat mai mult decât oricând până atunci, din rindurile ei s-au ridicat mari personalități, unele de talie mondială. În mod corespunzător — arată autorii pe numeroase pagini — s-au produs transformări în ființarea și activitatea partidelor politice, a guvernelor; un rol pozitiv a avut înlocuirea votului cenșitar (de dinainte de 1917—1918) cu votul universal, care, având încă neîmpliniri, a însemnat totuși un real progres în viața social-politică, legislativă, constituțională. Foarte buni cunoscători ai problemelor de principiu care sînt în centrul atenției științei istorice românești, ai temelor puse ori care trebuie puse în dezbateră științifică, Mircea Mușat și Ion Ardeleanu încă în *Introducere*, dar mai pe larg în capitolul al doilea (problema puterii, mai nimerită, în capitolul întâi) se pronunță în favoarea caracterizării mai nuanțate a regimului politic (ori social-politic). La p. X autorii preced propria argumentare concretă, și spun, întemeiat, că „Structura de clasă, sistemul partidelor politice, al guvernelor și viclii parlamentare exprimate în modul de organizare a justiției, învățămîntului, culturii, analizate în volum, au imprimat regimului social-politic al României trăsăturile unui regim politic burghez”. Mai încolo (p. 427), după multe pagini de examinare concret-istorică a diferitelor aspecte ale vieții social-politice, arată că tocmai mutațiile care au avut loc ca urmare pozitivă a făuririi statului național unitar român „au modificat și caracterul regimului politic din România”.

Numeroase și dintre cele mai consistente pagini au fost acordate analizării însemnătății Marii Uniri pentru năzuințele de mai bine exprimate de clasele exploatare, de masele populare. Epoca lui 1918 a fost purtătoarea unor mari aspirații spre dreptate și libertate. „Niciodată în trecut — citim la p. 43 — nu s-a manifestat atît de puternic și de fățîș ca în primii ani postbelici dorința maselor de înnoire a vieții politice a țării, de prefaceri progresiste, care să dea o existență reală drepturilor și libertăților democratice, să le transforme dintr-un apanaj al minorității într-un bun al majorității asupra și exploatare”.

Revoluționarii români, se scrie în primul capitol, s-au preocupat de rezolvarea marilor probleme care frământau mișcarea muncitorească, întregul popor român, în noile condiții istorice. Proletariatul — cu o îndelungată experiență de luptă pentru eliberare socială și națională — a desfășurat acțiunile sale încă îndată după 1918 în angrenajul factorilor diverși ai vieții politice și social-economice de pe planul țării întregite, „Marea Unire din 1918 a creat condiții pentru contopirea la scară națională a mișcării muncitorești, pentru sporirea forței și rolului partidului clasei muncitoare pe scena politică a României” (p. 154). Partidele social-democrate din provinciile eliberate de sub stăpînirea fostului imperiu habsburgic au început să coopereze și să-și uncască acțiunile, treptat și unele structuri organizatorice și de conducere, cu Partidul Socialist (cum se va numi partidul, începînd din noiembrie 1918) care avea sediul la București. Publicată la 13 februarie 1919, declarația comună a Comitetului Executiv al partidului și Comisiei Generale a sindicatelor afirma încă odată și cu toată claritatea deplina aprobare față de înfăptuirea României întregite și adresa chemarea de a se forma „un singur bloc socialist, un singur partid proletar, care să ducă înainte lupta clasei muncitoare din noua Românie spre realizarea idealului ei socialist de dezrobire de sub apărarea burghezo-capitalistă. România nouă de astăzi trebuie să devină România socialistă de mîinc”⁴. Procesul social-istoric de unificare și reorientare ideologică a organizațiilor mișcării muncitorești revoluționare, a partidelor (partidului) ei a culminat, în mai 1921, cu transformarea partidului socialist în partidul comunist. „În viața politică a României s-a integrat, începînd din mai 1921, un partid politic calitativ nou, care va polariza în jurul său clasa muncitoare, țărâniea, intelctualitatea, și care își va spune cuvîntul în toate evenimentele importante ale dezvoltării economice, sociale și politice ale României. Partidul Comunist, continuatorul direct al mișcării revoluționare, socialiste, al partidului clasei muncitoare făurit în 1893, vlăstarul cel mai viguros al epocii contemporane * a României, a dus mai departe și a ridicat pe un plan superior, în noul cadru de dezvoltare a țării, lupta de eliberare socială a poporului român” (p. 171).

Mai departe, Mircea Mușat și Ion Ardeleanu descriu — și prin amănunte necesare, semnificative — situația organizatorică, activitatea politică și ideologică a partidelor muncitorești, adică după 1921; a Partidului Comunist Român, dar și a Federației partidelor socialiste, Partidului Social-Democrat etc.; ei examinează dificultățile pe care le-au provocat intruziunile Cominternului, urmările negative pe care le-au avut tezele eronate, contrarii realităților din România. Sînt întru-totul de acord că însăși noțiunea „problemă națională” a fost falsă, și, deci — cum am spus și eu alte prilejuri — explicarea logico-terminologică în știința istoriei comportă, mai ales în anumite condiții, nu numai o importanță metodologică, dar și politică. În carte se analizează, documentat și riguros, condițiile în care au fost întrunite, peste graniță, congresele P.C.R. din 1924, 1928 și

⁴ *Documente din istoria mișcării muncitorești din România. 1916—1921*, Edit. politică, București, 1966, p. 157

* Mai exact — dealfel în spiritul concepției de ansamblu a lucrării recenzate: al epocilor modernă și contemporană

1931, împrejurările interzicerii, în 1924, a partidului comunist (și organizațiilor sale de tineret, profesionale, cultural-sportive).

Luptele muncitorești, ale țăranilor și intelectualilor, radicalizate în anii crizei economice din 1929—1933, au avut un însemnat caracter nu numai social-economic, dar și politic, și patriotic întrucât ele au vizat și înlăturarea dominației din partea monopolurilor străine. În capitolul al doilea, dar, și mai amplu, în capitolul în care este vorba de politica externă, de condițiile internaționale, se arată consecințele, pentru Europa, inclusiv pentru România, ale instaurării, la 30 ianuarie 1933, a dictaturii naziste în Germania. Clasa muncitoare, masele largi ale poporului român, oamenii politici patrioți, democrați, s-au pronunțat, fără nici o ezitare, și au acționat, prin felurite forme, pentru zăgăzuirea gravelor pericole purtate de extinderea fascismului. Înlăturînd tot mai hotărît acele teze sectare, dogmatice, P.C.R. și-a fixat ca țel politic principal contribuția la salvagardarea valorilor democratice, a independenței și integrității patriei. Deși aceste obiective ale luptei politice vor fi, desigur, preluate și analizate amplu în partea a doua a volumului, autorii deja în cartea aceasta argumentează, prin numeroase fapte, activitatea antifascistă desfășurată pînă la sfîrșitul anului 1933. În iunie 1933 a fost format Comitetul Național Antifascist, în activitatea căruia au participat personalități de seamă ale vieții politice și culturale, militanți ai luptei pentru libertate socială și națională. Intrat de cîțiva ani în lupta revoluționară, și remarcîndu-se în mod deosebit, încă de la această fragedă vîrstă, tovarășul Nicolae Ceaușescu a fost desemnat, din partea tineretului democratic al Capitalci, să activeze în conducerea acestei organizații antifasciste.

După cum deja am mai menționat, în capitolul ultim se înfățișează condițiile internaționale de după 1918, pînă în 1933, politica externă a României, direcțiile ei principale, rezultatele ei în apărarea și afirmarea intereselor țării, în promovarea politicii de pace, înțelegerea între popoare, de relații de bună vecinătate, cu toate statele, inclusiv cu singurul stat socialist de atunci; România a acționat — potrivit cuvintelor marelui diplomat Nicolae Titulescu — pentru întinderea unei cit mai dese rețele de tratate generale și zonale, care să consolideze statu-quo-ul, libertatea, independența. „Promovînd o atare politică externă — scriu autorii, la p. 1004 — România a blamat orice act de agresiune împotriva libertății și independenței popoarelor, a susținut, prin multiple mijloace, lupta dreaptă a acestora; de asemenea, păstrîndu-și vechile tradiții ale istoriei sale, nu a acceptat nici un teritoriu străin, nu a participat și nu a inițiat nici o acțiune agresivă împotriva vreunui stat, nu a folosit niciodată în relațiile ei internaționale forța și amenințarea cu forța”. Trăsăturile acestea ale politicii externe a României în perioada studiată sînt argumentate de autori prin fapte și respectiv documente dintre cele mai însemnate, iar relevarea lor într-o manieră de sobrietate științifică și, totodată, de firească atitudine patriotică înscamnă o atenție deosebită acordată unei contribuții de merit pe care România a adus-o pe plan internațional. Cartea analizează și dificultățile care s-au ivit, în 1919—1920 sau în 1924, sau în alți ani, însă evidențiază învățămintele care se desprind și concluzia fermă că activitatea pentru unitate, pentru independență este și trebuie să fie mereu coordonată esențială a politicii pusă în slujba patriei, a propriului popor.

Deși mai sînt multe aspecte principale ale contribuției acestei noi cărți, mă opresc aici, în cadrul spațiului restrîns al unei recenzii, și subliniez încă odată că sîntem în fața unei însemnate realizări a istoriografiei românești. Străbătută de o atitudine de angajare militantă, de venerație în fața marilor valori făurite, într-o etapă sau alta, de poporul nostru, *România după Marea Unire* aduce o contribuție importantă, științifică și educativă, în frontul nostru ideologico-politic.

Constantin Mocanu

HORIA BRESTOIU, *Impact la paralela 45°*, Edit. Junimea, Iași, 1986, 563 p.

Istoria celor două conflagrații mondiale a impus petrolul ca una dintre armele de temut ale statelor beligerante în drumul lor spre victorie ori înfringere. În mod fatal, România, țară mică, dar deosebit de bogată în această resursă minerală, a ocupat un loc aparte în planurile străine de cuceriri și spoliere a inestimabilei sale bogății.

În aceste circumstanțe, o nouă discuție despre destinul petrolului românesc și al țării însăși, îndeosebi în epoca celui de-al doilea război mondial se dovedește mereu actuală iar lucrarea cercetătorului Horia Brestoiu îmbogățește în mod rodnic aria de idei impuse de această temă. Autorul învederează cu certe argumente istorice din interiorul României că „lichidul miraculos, devenit de multă vreme suveran între combustibili”, a fost transformat dintr-un produs esențial al vieții, într-un argument al războiului, avînd o recunoscută valoare strategică.

Pe acest fond, lucrarea reliefează cu importante date și documente, în mare parte inedite, modul în care România s-a văzut implicată fără voia ei în planurile de război ale unor puteri străine, petrolul ei devenind nelipsit din agendele șefilor de state și guverne, ale statelor majore și serviciilor de informații angajate în cea mai mare conflagrație a omenirii. Ea a constituit astfel un veritabil cimp al bătăliilor înverșunate pentru dobândirea sau distrugerea petrolului său, în funcție de obiectivele sau interesele belligeranților.

Autorul, un bine cunoscut specialist în problemă, mai ales după apariția volumului *Acțiuni secrete în România*, Edit. științifică, București, 1973, și-a construit lucrarea pe baza unei bogate literaturi de specialitate și a numeroase documente de primă mână, provenind din arhivele românești și străine. La capătul unui demers exhaustiv nu se înfățișează o aprofundată analiză cu caracter științific de nivel incontestabil asupra multipelelor probleme izvorite din realitățile cu care s-a confruntat România în anii din preajma și din timpul celui de-al doilea război mondial pe frontul luptei duse pentru petrolul ei. Multe din aspectele tratate oferă cititorului date cu totul noi, se stabilesc corelații pînă acum necunoscute între fapte și fenomene, ceea ce sporește originalitatea lucrării în discuție.

Parcurgînd drumul încărcat de dramatism al ingerințelor străine impuse României prin prisma bătăliilor angajate între 1939 și 1944 pentru petrolul românesc, autorul pune în evidență implicațiile naționale, economice și politice pentru destinele țării, modul în care ea s-a văzut rînd pe rînd izolată, abandonată, sffrtecată și spoliată fără margini. În același timp este subliniat în mod pregnant faptul că poporul român nu a dezarmat în fața acestor împrejurări ci și-a trăit marile sale drame cu stoicismul peren multimilenar, cu devotamentul nealterat pentru cauza națională, angajînd infinite forme de luptă și de rezistență care i-au permis să biruie marile servituși grave nedreptăți vremelnice impuse. La capătul acestora — subliniază pe bună dreptate autorul — condiția de oameni liberi a acestui popor a fost redobîndită prin grele sacrificii, urmînd tradiția drumului de bătălii și jertfe pentru glia străbună.

Îmbinînd în mod fericit caracterul științific, amplu documentat, cu retorica narativ-istorică autorul realizează pe parcursul celor 20 de capitole un examen aprofundat al impactului intereselor străine pe teritoriul național încă din anii cînd România începuse a uimi lumea prin fabuloasa ei bogăție minerală. Destinul nedrept ce i-a fost impus ca unei țări mici, este prezentat pas cu pas prin examinarea numeroaselor tratate, clauze, acțiuni de culise, confruntări sau amenințări, care s-au constituit la dimensiunile unei reale dar triste epopi. Confruntarea intereselor străine s-a dovedit pe cit de aprigă, pe atît de dăunătoare, fiind dusă pe cele mai diferite fronturi, deopotrivă cu armele luptei politice, economice, militare, diplomatice și, nu în cele din urmă, prin intervenția activă a frontului secret. Cititorul ia cunoștință de decizii dintre cele mai impunitive între care și aceea a generalului Ludendorff care consenma o vocație nedezmînițită a expansiunii pangermanismului: „Ca să putem trăi, trebuie să învingem România!” „Sub aceeași deviză dar desigur mult amplificată s-au perpetuat și mobilurile celui de-al III-lea Reich, care a asaltat România cu o neostoită lăcomie, sugrumînd interesele reale și puterile mici țări. România, prin numeroase fapte și acțiuni, a opus o remarcabilă rezistență, de la respingerea concesiilor, opoziția constantă și hotărîtă față de penetrarea capitalului german pînă la autodistrugerea regiunii sale petrolifere din Muntenia pentru a nu cădea în mîinile invadatorului prusac. Rezistența ei a continuat cu demnitate și curaj și în fața celui de-al III-lea Reich pînă în clipa cînd, abandonată de marii ei aliați a fost constrinsă la concesiile nedorite. Chiar și atunci însă cînd era pîndită de grave primejdii, ea și-a definit cu deplină claritate linia politică, diplomatică și militară, fiind hotărîtă să reziste cu orice chip în fața pentațalici nazisto-horthystice. Pentru a nu lăsa nici un dubiu asupra hotărîrii ei de a se apăra cu demnitate și prin toate mijloacele, ea a trecut la mobilizarea armată, pregătindu-se, în același timp și pentru utilizarea unei arme speciale în caz de nevoie și anume distrugerea petrolului ei pentru a nu cădea în mîinile invadatorilor fasciști.

În acest domeniu, autorul are meritul unor aprofundate cercetări, ilustrînd cu documente și mărturii ale oamenilor timpului această decizie de esența sacrificiului suprem, paternitatea ei româncască indiscutabilă, deînstrînd astfel adevăruri care au fost trunchiate în optica unor publiciști străini. Scrupulos față de adevărul istoric, el a reținut și analizat și planurile aliate în materie care urmăreau scopuri similare, nu numai în petrol dar și la Dunăre și pe căile de transport feroviare. Din acest punct de vedere lucrarea își relevă un important merit de originalitate: autorul, la capătul unui efort de cercetare arhivistă, aduce mărturiile inedite ale documentelor frontului nevăzut, care s-a dovedit un participant neobișnuit de prezent la evoluția evenimentelor. Rolul său a fost definit cu obiectivitate, autorul reținînd meritele indiscutabile ale aparatului român de informații și contrainformații, îndeosebi a celui militar, care s-a angajat cu sentimente patriotice în apărarea intereselor naționale prin căile și mijloacele specifice.

În condițiile în care garanțiile Franței și Angliei s-au dovedit a fi cu totul iluzorii, România a rămas să reziste singură tuturor presiunilor naziste. Sînt remarcabile de semnalat datele pe care autorul le utilizează pentru a dovedi că pînă în ajunul războiului Reichul nazist nu a reușit să-și asigure controlul în sectorul cel mai important al economiei românești: cel petrolier!

În preajma marii conflagrații mondiale, când România devine principala sursă posibilă cu carburanți pentru al III-lea Reich, ea a continuat aplicarea strategiei sale cu importante efecte restrictive pentru mașina de război nazistă. Nici chiar amenințările directe ci invazia, nici atențatele — uciderea premierului, Armand Călinescu trebuind să constituie un principal semnal și un drastic avertisment — nu au abătut guvernul român de la politica de temporizare a exporturilor sale de petrol spre Germania.

În aceleași circumstanțe lucrarea pune în evidență valul acțiunilor de sabotaj din petrol puse în aplicare de forțele rezistenței naționale din România, și care au alertat în modul cel mai serios vrșturile naziste. Un amplu sistem de infiltrare a forțelor secrete ale Abwehrului este pus în funcțiune, angajându-l personal pe amiralul Canaris care se deplasează la București pentru convorbiri și înțelegeri cu Mihail Moruzov șeful Serviciului Secret de Informații. Lucrarea dezvăluie pentru prima oară mecanismul unor raporturi cu importante implicații pe traseul cărora vor fi vehiculate spre Berlin mesajele strict confidentiale ale regelui Carol în încercarea disperată de a obține sufragiile de ultimă oră din partea cancelarului nazist. Nu este deloc lipsit de importanță rolul dublu îndeplinit de Mihail Moruzov atât pentru temperarea unor importanți factori nazisti la Berlin prin angajamentele abile, cât și pentru unele misiuni de mediere în preajma dictaturii de la Viena, aspecte care impun o reconsiderare, cel puțin parțială, a omului care a căzut în cele din urmă ucis de gloanțele legionare. Autorul pune în mod corect în evidență raporturile de colaborare și schimbul de informații cu serviciile speciale aliate, asigurarea pînă la ultima limită posibilă a protecției rezidenților acestor servicii în clipele de răfuială declanșate de spionajul nazist, după 6 septembrie 1940. Autorul a acumulat în mod cert o întinsă și variată informație în acest domeniu, ceea ce i-a permis să deslușească aspecte esențiale ale confruntării dintre serviciile speciale aliate și spionajul nazist pe teritoriul României. Lucrarea protejează astfel dinlăuntru problematica acțiunilor secrete ale timpului, atât de complexă și încă prea puțin cunoscută.

Folosind, de asemenea, date cu caracter inedit, lucrarea stăruie asupra evenimentelor care au prefigurat gravele pericole la adresa statutului teritorial al țării, dobîndit prin lupta eroică a întregii națiuni încă în 1918. Ies cu claritate în evidență presiunile naziste care au condus la acceptarea semnării „Olpaktului”, precum și cele din partea unor state vecine care declanșează pregătiri militare în vederea atacării României, acțiuni care s-au regăsit de altfel la baza demersurilor oficiale ale guvernului român, silit să procedeze la o apropiere de Reichul nazist și la o colaborare mai largă cu acesta în domeniile economic și militar.

Aflată la discreția Germaniei naziste, României îi sînt impuse gravele amputări teritoriale. Lucrarea dezvăluie noi dovezi ale cumplitei drame naționale, insistînd asupra mobilurilor hitleriste care au decis forma și dimensiunea teritoriului răpit din trupul Transilvaniei românești, și care pătrundea ca un pumnal pînă în apropierea zonelor petrolifere românești și unde se instalau forțele Wehrmachtului. Lucrarea zugrăvește cu date și fapte dintre cele mai zguduitoare crimele săvîrșite de horthyști asupra populației românești din Transilvania, exacerbarea cu care fascismul maghiar — dealtfel cel mai vechi din Europa — a încercat să aplice un program sistematic de modificare a situației sociale și în mod deosebit național — demografice din Transilvania de nord, acțiuni aflate sub incidența Statutului Tribunalului Internațional de la Nürnberg.

Integrarea silită a României în dispozitivul strategic nazist după instaurarea dictaturii legionaro-antonesciene la 6 septembrie 1940, a semnat la Berlin obținerea definitivă a concesiunilor românești în materie de petrol. La sfîrșitul celor patru luni de existență a „statului național-legionar”, balanța părea să incline decisiv în favoarea subordonării bogățiilor naționale celui de-al III-lea Reich. În 1941 el va înghiți de două ori mai mult petrol decît în 1940 (2 832 334 tone) din care nu va plăti însă decît jumătate, restul rămînînd „în creditare”. De asemenea, anul 1941 s-a soldat cu acțiuni record în ce privește creșterea întreprinderilor și firmelor apacurate de germani. Cancelarul nazist nu este însă deloc convins de „siguranța României”, care după opinia lui „nu este în poziția de a se menține pe termen lung” alături de Germania (p. 379). În consecință, el stabilește că „cea mai importantă sarcină pentru trupele germane din România este apărarea regiunii petrolifere”. (p. 380). În vreme ce în configurarea strategiei războiului din Răsărit el fixează cucerirea Caucazului pe primul loc între cele trei obiective ale agresiunii, împreună cu Moscova și Leningradul, calculele germane suplimentează presiunile asupra României pentru nevoile frontului, mai ales că în noiembrie 1941 invadatorul german deși a răpit Uniunii Sovietice însemnate resurse economice, el nu a dobîndit nici-un strop de petrol : Caucazul a rămas inexpugnabil !

Certificînd previziunile economiștilor români, întreaga evoluție a contenciosului româno-german demonstrează un bilanț falimentar. La numai cîteva luni după semnarea, în decembrie 1940, a „Protocolului asupra colaborării româno-germane”, dovezile deplinei rapacități naziste erau incontestabile. În acest domeniu, autorul reconstituie cu numeroase date sistemul de spoliere și de constrîngere aplicat României, modul în care reprezentanții români au denunțat lipsa de loialitate în cadrul „colaborării”, încălcarea sistematică a prevederilor acordurilor, amestecul în treburile interne, impunerea de către armatele hitleriste a unui regim de jaf și dezordine, abuzuri și ilegalități. Volumul examinează importante lucrări prezentate conducerii statului de către economiștii români, reflectînd poziția de rezistență a unor factori de decizie din cadrul economiei

naționale. Între aceste lucrări se cuvine să amintim raportul privind „Avantajele acordate Germaniei prin acordurile comerciale și de plăți de la începutul războiului” din 17 septembrie 1941, urmat la 29 octombrie același an de un amplu „Referat asupra contribuțiilor și sacrificiilor făcute de Statul Român în folosul Germaniei, de la 23 Martie 1939 și până astăzi” (p. 407). Săpuse sub forma unor memorandumuri conducerii berlineze, ambele documente evidențiau pregnant procesul alunecării României spre dezastrul economic impus de Reichul nazist. În cadrul convorbirilor pe tema divergențelor economice dintre cele două state din toamna anului 1941, s-a precizat de altfel fără echivoc faptul că „România a ajuns la limita maximă a contribuției sale”, dezavantajele create putând „favoriza o catastrofă financiară și economică, răsturnarea bugetului și toate consecințele sociale care pot duce la o adevărată anarhie . . .” (p. 413). Autorul se oprește pe larg și în mod foarte documentat asupra gravelor disputate cu el caracterizat întreaga evoluție a contenciosului româno-german, promisiunile neonorate ale forurilor germane și deciziile de suspendare a schimburilor și plăților de către România (p. 414 și urm.), urmate de o restrângere a livrărilor de petrol începând din decembrie 1941 (p. 435). În august 1942 cind nici ofensiva de vară nu îngăduie celui de-al III-lea Reich să dobîndească petrolul sovietic, iar aprovizionarea cu carburant devine aproape imposibilă, petrolul românesc a constituit din nou unul din factorii decisivi în acest moment de vîrf al războiului. În aceste circumstanțe, feldmaresalul Keitel va adresa, la 30 august, o scrisoare maresalului Antonescu, solicitind cu disperare, din ordinul lui Hitler, noi cantități de petrol. Primejdia gravă a lipsei de carburant devenise de neînlăturat. Autorul se oprește pe indelete asupra acestei amenințări inexorabile care afecta Germania nazistă pe toate teatrele de operațiuni : la Stalingrad, în mod deosebit el și-a spus pe deplin cuvîntul : von Paulus care va fi încercuit cu întreaga sa armată, nu a mai avut carburanții necesari nici pentru a încerca o singură străpungere !

În mod pe deplin explicabil, criza existentă în relațiile româno-germane s-a agravat în mod deosebit și în raporturile militare. Armatele 3 și 4 române au fost efectiv decimate ca urmare a faptului că de au fost dispuse cu premeditare de comandaamentul nazist pe direcțiile principale de străpungere ale trupelor sovietice. Autorul examinează cu documente inedite regimul incalificabil impus trupelor române aflate sub comandaamentul german, tratamentul abuziv și inuman pe care acestea l-au avut de suportat, ducind la încordarea deosebită a relațiilor dintre cele două armate. Confruntările cu cel de al III-lea Reich devin acum deosebit de grave, amplificînd astfel contenciosul economic devenit dezastruos. În mod treptat, suspiciunile Berlinului ating virfurile conducătoare din România. Autorul prezintă fapte cu caracter de nouitate în acest domeniu, vizînd însăși intenția Berlinului de a-l asasina pe maresalul Antonescu și de a-i aduce pe legionarii la cirna țării.

Evident, problematica lucrării se dovedește deosebit de vastă. Autorul examinează pe larg obiectivele și rezultatele raidurilor ofensivei strategice de bombardament asupra petrolului românesc și marile daune care s-au repercutat direct în balanța de carburant a Wehrmachtului, cauzînd în mare măsură soarta războiului.

Autorul subliniază marile contribuții aduse de forțele de rezistență națională din țara noastră la lupta împotriva mașinii de război hitleriste, meritele lor nepieritoare ale acestora la realizarea marelui act eliberator de la 23 August, sub conducerea Partidului Comunist Român, încorporînd astfel mesajul de dreptate al poporului român care a înlăturat un regim nedrept ce i-a fost impus.

Lucrarea lui Horia Brestoiu se constituie într-o valoroasă cercetare, cu idei și concluzii bine fundamentate, bazate pe o amplă documentație. Stilul alert, captivant, reține atenția cititorului care participă, prin intermediul cărții, la derularea evenimentelor prezentate. Volumul se bucură, de asemenea, de audiență în rîndul specialiștilor, pentru datele și informațiile inedite, pîm modul direct și forța opiniei autorului.

Leonida Loghin

JEAN-YVES MOLLIER, *Michel & Calmann Lévy ou la naissance de l'édition moderne. 1836—1891*, Calmann-Lévy, Paris, 1984, 549 p.

„Povestirea unei aventuri umane, istoria unei epoci și a profundelor ei mutații, studiu economic, anchetă polițistă unei, încercare de a citi literatura prin alte documente decît cărțile” (p. 484), iată cum încearcă în finalul vastei și eruditei sale lucrări — pe care o intitulează cu modestie „biografie” — autorul însuși să definească direcțiile de acțiune ale studiului său, meticolos dar nu rareori și însuflețit, chiar pasionat, copleșit de interesul temei. Aparent, este vorba doar de înfățișarea evoluției istorice, timp de ceva mai mult de o jumătate de veac, a unei case editoriale, la început neînsemnată, dar în realitate, prin intermediul cărții, Jean-Yves Mollier, membru al conducerii Societății de istorie a revoluției de la 1848 și a revoluțiilor din secolul al XIX-lea, contribuie la mai deplina comprehensiune a unei serii întregi de transformări socio-economice,

culturale și politice desfășurate în Franța veacului trecut, dar și în lume. Este într-adevăr, „românul adevărat al editării moderne” (p. 481). Asistăm la complexul problematic generat de trecerea de la comerțul ambulant exercitat de tatăl Simon Lévy — stabilit la Paris în 1826 și venit aici de la Phalsbourg din Lorena — la marea întreprindere editorială a cărei putere economică se reflecta în 1891, la moartea fiului său Calmann, în averea acestuia cifrată la 17 milioane franci aur !

Cadrul de desfășurare a procesului este mai ales parizian, dar pentru a se ajunge la evoluția economică spectaculară, chiar și înainte de 1848, acesta tinde a cuprinde Franța și curînd o rețea de legături internaționale. Domeniile în care autorul, cu multă competență, în baza unei vaste documentări editate și inedite, își conduce cititorii, sînt variate. Asistăm, inițial, la atenția dată de Simon Lévy și de fiii săi comerțului de carte legat de teatru, pentru ca apoi, din 1836, ei să treacă la un modest cabinet de lectură (unul din cele 520 ale Parisului din vremea lui Ludovic Filip I), înscris din 1838 în Almanahul comerțului parizian, a cărui activitate s-a împletit firesc cu cea de librărie. Trei dintre fiii lui Simon Lévy se dedică acestei activități, acoperind curînd personalitatea tatălui și doi dintre ei supunîndu-se în fapt autorității celui de-al treilea, cel mai tînăr, dar deosebit de înzestrat în această complicată operație, care începe să aibă loc încă înainte mijlocului secolului trecut, de trecere de la mica librărie și cabinetul de lectură, la o mare întreprindere editorială deosebit de activă. Acestui Michel Lévy (care a încercat să devină și actor și a fost prietenul apropiat al celebrei actrițe Rachel) i s-a datorat extraordinara ascensiune a casei editoriale. Una din cheile succesului, pe care o evidențiază în mai multe rînduri autorul, a fost perfectă integrare în mediul francez a acestor tineri evrei, faptul că însuși tatăl lor își dăduse seama că ei trebuiau să fie francezi, „ca și ceilalți” cetățeni ai țării, avînd doar „confesiunea israelită” și trebuie evidențiat că ei s-au comportat ca atare devenind componente ale societății franceze contemporane lor. A doua cheie a constat, neîndoind, în capacitatea de adaptare la realitățile unei societăți aflată într-un profund proces de transformări, ca și în competența demonstrată de Michel Lévy în această acțiune de adaptare „din mers” la neîncetatele mutații socio-economice, politice și culturale.

Detectarea autorilor cu cele mai frumoase perspective (nu întîmplător printre ei s-a numărat și Baudelaire încă în 1846), atragerea autorilor consacrați pentru reeditări dar și pentru lucrări inedite, cumpărarea avantajoasă a unor stocuri de carte și revalorificarea lor, crearea unei rețele de legături în provincie (prin turneele pe care Michel Lévy le făcea), ceea ce a impulsinat desfacerea de carte, crearea unor colecții de care cititorii să se simtă legați (*Bibliothèque dramatique*, *Bibliothèque littéraire*) iată numai cîteva din metodele care au asigurat încă înainte de 1834 succesul casei editoriale. Mai merită să fie evidențiat faptul că Michel Lévy în special, dar și fratele său Calmann, au trăit în mijlocul vieții culturale franceze, au devenit ei înșiși oameni de cultură, dobîndind capacitatea de a „cîntări” valoarea ori non-valoarea unei lucrări și în același timp că ei au legat relații de prietenie cu numeroase personalități dedicate scrisului din epocă. Întîlnirea la cafenea, masa luată împreună și mai ales acordarea de împrumuturi în bani au intrat încă din acea vreme „în regula jocului”.

Odată cu revoluția din 1848 (între timp ei își fixaseră librăria în rue Vivienne) s-au deschis noi perspective în activitatea casei editoriale în domeniul politic, Lamartine și Thiers numărin-du-se printre cei dintîi autori valorificați în această privință. Orientarea politică a fraților Lévy înclina mai mult către dinastia de Orléans decît către fondatorul celui de-al Doilea Imperiu, dar ei s-au ferit de la atitudini „îndrăznețe” și Michel Lévy „va găsi o simbioză perfectă între obiectivele sale economice și cele ale lui Napoleon III” (p. 260). Activitatea casei editoriale s-a diversificat, s-a trecut la editarea unor „opere complete”, clasicii au fost introduși în „planurile editoriale”, rețeaua de distribuție a fost extinsă și înțelegîndu-se necesitatea unei „revoluții a prețului de carte” a fost creată colecția Michel Lévy : cu un franc se oferea cititorilor cîte un volum de 350—400 p. în fiecare săptămînă (dar curînd ritmul de apariție a ajuns să fie multiplicat cu 4), colecția cuprinzînd „cele mai bune opere contemporane” (p. 267). Michel Lévy a continuat să atragă pe cei mai de seamă autori, de la stînga și dreapta, printre ei numărin-du-se exilatul Victor Hugo și Alexis de Tocqueville, ca și fostul ministru răsturnat de revoluția din 1848 Guizot. Treptat, casa editorială și-a dezvoltat și o rețea de reviste de cultură (printre acestea : „Univers illustré”, „Bons romans”, „Journal du Jeudi”, „Journal du Dimanche”, la care se adăugau revistele „de teatru”) prin care contribuia la difuzarea operelor literare, dar își asigura și o foarte prielnică activitate publicitară menită a-i ajuta procesul de difuzare a cărților editate.

În 1850, în timpul „turneului” său de vară, Michel Lévy a trecut prin Belgia și Germania, pentru ca apoi, după ce a vizitat Praga, Viena și Pesta să ajungă și în Țara Românească. În relatarea pe care a făcut-o fraților săi, el și-a semnalat trecerea prin Orșova (Horscown I) și prin Giurgiu (Gurgen I), înainte de a fi sosit la București, unde îl atrăgea un motiv special : prezența fratelui său Jules. Potrivit surselor utilizate de autor, acesta a avut un magazin în capitala Țării Românești între 1846 și 1858, desfăcînd obiecte de artă, lingerie, argintărie, parfumuri, tapete, pendule, cărți etc., aduse din principalele orașe ale Franței și din alte țări, potrivit unui prospect redactat în franceză (p. 197 și 498, nota 74), în vara 1858, Jules Lévy era revenit la Paris, „reîntors după experiențele sale nefelicite” de la București (p. 307). În realitate, spre deosebire

de frații săi, acest fiu al lui Simion Lévy pare a fi fost mai puțin înzestrat pentru activitățile comerciale! De altfel, numai răsfoirea „înștiințărilor” și a reclamelor publicate în ziarul „Românul” în anii 1857 și 1858 ne dezvăluie existența la București mai multor întreprinzători francezi de acest fel, în condițiile în care moda Parisului interesa cu precădere clasele posedante. Poate că Jules Lévy era implicat în anunțul ce era dat de un „mare magazin de mobile și de piano de la Paris”, inițial așezat pe ulița sf. Sava și ulterior mutat pe podul Mogoșoaiei, care primea „comisioane pentru orice obiecte de la Paris” („Românul”, nr. 25 din 2/14 noiembrie 1857, p. 4)?

Dacă Jules Lévy — spre deosebire de alții întreprinzători francezi — n-a reușit la București, în schimb succesul fraților săi a fost desăvârșit. Parisul se afla în plină resistentizare. Michel Lévy a înțeles în consecință utilitatea unei „deplasări” spre noile bulevarde. Casa editorială își va achiziționa un nou local de librărie somptuos, pe Boulevard des Italiens. A urmat construirea unui mare antrepozit de carte (în funcțiune și astăzi!) și apoi construirea în rue Aubert, lungă nouă și impozanta Operă a sediului editurii. În 1859, Nathan Lévy s-a retras din afaceri și în acel moment casa editorială ajunsese de la un capital de 50 000 fr. în 1847 la peste 1 milion fr. Încă din 1857 frații Goncourt, cu oarecare rancună, îl numeau pe Michel Lévy „le pacha de la Librairie” (p. 311). Achiziționând un castel, mari imobile ale căror apartamente le închiria, acțiuni franceze și străine, Michel Lévy ajunsese neîndoicnic o personalitate a vieții economice, un mare burghez capitalist. Succesul său financiar se explica și prin neconținutele și multilaterale legături cu creatorii de carte. Casa editorială i-a tipărit pe Renan, pe Sainte-Beuve, pe Balzac, pe Flaubert, pe George Sand, pe Dumas-tatăl și pe Dumas-fiul, pe Vigny și alții alții. Cu mulți dintre ei, legăturile n-au fost doar profesionale, ci amicale, deși trebuie recunoscut (cu excepția marilor personalități care au știut să se „apere”) în cazul celor mai mulți marele profit a fost totdeauna al editorilor!

Michel Lévy — implicat și în acțiuni de susținere a partidului orléanist (mai ales spre sfârșitul Imperiului și în primii ani ai celei de-a III-a Republici) — a murit subit la 5 mai 1875, succesiunea fiind preluată de fratele său Calmann. Politica de carte a lui Michel Lévy a fost continuată, fratele său străduindu-se doar să mărească difuzarea de masă a cărții, el investind totodată mai mult în afara casei editoriale. Văduva lui Michel Lévy s-a recăsătorit și în 1897 s-a asistat, după dispariția ei, la spectacolul neîndoicnic rușinos al lichidării frumoasei biblioteci personale a primului ei soț, cărțile fiind vindute la licitație, după ce, în prealabil, se rupseseră cu sălbăticie foile cuprinzând dedicațiile personalităților celor mai ilustre ale epocii! Între timp, fiii lui Calmann Lévy au continuat opera unchiului și tatălui lor, dar, ceea ce este important, ei tinzând a se desprinde din orientarea ideologică politică de dreapta a acestora. Prezența lui Anatole France în cadrul activității casei Calmann-Lévy a contribuit nu în mică măsură la o astfel de reorientare.

Cartea lui Jean-Yves Mollier reprezintă un model de cercetare a unei teme speciale, atât în ceea ce privește direcțiile de investigație, cât și gama largă de izvoare. Autorul stăpânește masa de material informativ, pe care l-a sistematizat, i-a redat viață prin narațiunea și comentariul său competent. Lucrarea mai are meritul de a fi evidențiat însemnătatea problematică a temei abordate și de a fi totodată un interesant exemplu al unei fructuoase cercetări multilaterale.

Dan Berindei

JEAN FLORI, *L'idéologie du glaive. Préhistoire de la chevalerie*, Librairie Droz, Genève, 1983, 205 p.

Lucrarea istoricului Jean Flori, un medievist al cărui nume se impune tot mai mult în cadrul istoriografiei contemporane de limbă franceză, își propune să urmărească evoluția ideologiei ordinului cavaleresc în perioada formării sale, de la cele mai vechi mențiuni în acest sens și pînă în primele trei decenii ale secolului al XI-lea care marchează momentul deplinei sale constituirii ca o categorie socio-profesională distinctă în cadrul societății feudale din Europa apuseană. În același timp, așa cum se arată chiar în introducere, autorul își propune să studieze în paralel și evoluția așa-numiților *milites*, termen care inițial cuprindea atât pe purtătorii de arme, pe soldați, cât și pe membrii diferitelor ordine religioase și pe călugări, dar care în cele din urmă va desemna numai pe membrii ordinului cavaleresc. După părerea sa spada, ca armă caracteristică și ca simbol în același timp, a fost principalul element de unire între cavaleri și ideologia de apărare a celor slabi specifică ordinului lor, de aici derivînd de fapt și titlul întregii lucrări.

Structura cărții cuprinde trei mari secțiuni sugestiv intitulate *Semințe* . . . (pp. 9—62), *Germinații* . . . (pp. 65—118) și *Creșteri* . . . (pp. 121—173), precum și o bogată bibliografie a principalelor izvoare și a lucrărilor celor mai reprezentative cu privire la subiectul abordat (pp. 175—195).

În prima secțiune autorul își propune să treacă în revistă principalele momente care au marcat evoluția concepției creștine în legătură cu războiul, cu dreptul adeptilor săi de a purta arme și de a participa la activități militare, precum și formarea și evoluția ideologiei relative la termenii *milittia* și *miles* și la semnificațiile lor pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea.

În ceea ce privește prima problemă se arată că la începuturile sale creștinismul s-a pronunțat categoric împotriva războiului și a serviciului militar și aceasta din două motive principale: oroarea de a ucide și refuzul de a recunoaște autoritatea imperială, care nu era de esență creștină. Unii dintre cei mai reprezentativi scriitori creștini, cum ar fi Origen, Tertulian și Lactanțiu, nu au ezitat să critice cu vehemență pe aceia dintre coreligionarii lor care acceptau să-și îndeplinească obligațiile militare față de imperiu. Dar lucrurile se vor schimba radical odată cu victoria noii religii și impunerea sa în întregul imperiu. Obligațiile morale referitoare la interdicția de a purta arme și de a lupta nu mai revin acum comunității creștine în ansamblul ei, ci doar unei categorii de elită, clerului și călugărilor. Ceea ce era la început o obligație pentru întreaga biserică, o mică minoritate în cadrul lumii păgîne, a devenit cu timpul o obligație numai pentru un grup particular, o mică minoritate în cadrul lumii creștine. Legat de aceasta apare și o nouă concepție despre război a bisericii victorioase care este formulată de Sf. Augustin. Acesta arată că sînt războaie drepte și altele nedrepte, primele de apărare, în cadrul lor creștinii putînd fi soldați și putînd ucide. Pentru ca un război să fie drept el trebuia, după Sf. Augustin, reluat mai tirziu de Isidor din Sevilla, să îndeplinească următoarele condiții: să fie început după ce toate celelalte posibilități pașnice au fost epuizate, să fie pornit pentru o cauză dreaptă și cu o intenție sinceră de apărare sau de redobîndire a unor teritorii smulse prin forță, să fie hotărît de autoritățile publice și nu de persoane particulare.

Apariția statului pontifical și nevoia lui de apărare împotriva amenințărilor longobarde, normande și arabe, pe de o parte, și apariția noțiunii de creștinătate, pe de alta, au determinat transformarea treptată a noțiunii de război drept în cea de război sfînt. Această tendință se manifestă de la mijlocul secolului al VIII-lea și va cunoaște apogeul în timpul cruciadelor și, în același timp, ea va produce și o schimbare de atitudine față de luptătorii desemnați de izvoare cu termenul de *milites*.

La sfîrșitul secolului al IX-lea problema violenței legitime se amplifică și se pune atît cu privire la ultimele invazii păgîne ale normanzilor, arabilor și ungarilor, cît și cu privire la ordinea internă, la raporturile dintre rege și aristocrația feudală. Această problemă, consideră autorul, va duce la formarea unui nou tip social, așa numitul *miles*, care începe să se desprindă din masa oamenilor liberi. Tot acum sînt formulate și unele din preceptele de bază ale viitoarei etici cavaleresti cum ar fi: apărarea țării împotriva invadatorilor, apărarea tuturor celor slabi și dezarmați, apărarea slujitorilor lui Dumnezeu. Dar, tot după părerea autorului, pînă la sfîrșitul secolului al IX-lea termenul *miles* nu desemnează încă o clasă socială, nici chiar o categorie socio-profesională. De asemenea nu poate fi încă vorba de o ideologie relativă la *milites* și nici de o etică cavaleriească. Această etică există, dar ea este aplicată regalității deoarece ordinul cavaleresc nu s-a constituit ca atare.

În cea de a doua parte a lucrării autorul examinează evoluția aceluiași aspecte, dar în secolul al X-lea. O analiză deosebit de interesantă este aceea care abordează problema transferului unora dintre atribuțiile regalității, în principal a celor referitoare la protecția acordată celor slabi, de la monarh la marii principii teritoriali. Astfel, încă de la sfîrșitul secolului anterior una din principalele funcții ale prerogativelor regale era cea militară din care mai tirziu va deriva etica ordinului cavaleresc și care avea în vedere apărarea patriei, apărarea bisericii, a străinilor, orfanilor, văduvelor și a tuturor celor slabi și dezarmați. Regele devine garantul păcii și această funcție de protecție militară acordată celor slabi se accentuează pe măsură ce separarea puterilor spirituală și temporală se precizează cu tot mai multă claritate.

Dar în secolul al X-lea, în spațiul geografic pe care-l are în vedere autorul, adică mai ales în Franța, puterea regală își pierde foarte mult din importanță. Acum începe o mișcare de emancipare a diferitelor ordine mănăstirești de sub autoritatea regală și episcopală și trecerea lor sub cea pontificală și are loc o accentuare a procesului de feudalizare a societății, aristocrația laică avînd tendința din ce în ce mai pronunțată de a ieși de sub autoritatea regală. De aceea pentru aproximativ un secol asistăm la o alianță a papalității cu feudalitatea, papii încercînd să pună regimul feudal în serviciul idealului creștin mai întîi, iar apoi în serviciul lor propriu. Datorită fărâmițării societății ca urmare a avansării procesului de feudalizare, de pe la mijlocul secolului al X-lea regele încetează de a se mai interesa de cei slabi și dezarmați. Aceste atribuții, precum și preceptele morale valabile pentru regalitate, trec asupra principilor teritoriali laici, care formează ceea ce Eudes de Cluny numește *ordo pugnatorum* și tendința este ca, accentuîndu-se anarhia feudală, ele să se deplaseze la micii feudali, la castelani și la așa numiții *milites*.

În ceea ce privește acest termen dacă la începutul secolului al X-lea el desemnează numai pe soldați și are o nuanță de subordonare pronunțată, spre sfîrșitul secolului capătă trei sensuri principale care, după părerea autorului, ar fi următoarele: un sens militar, desemnînd pe soldați, fără o distincție absolută între călăreți și pedestrași; un sens vasalic, legat de valoarea de serviciu;

un sens subaltern, desemnând pe servitorii unui stăpîn care puteau să fie și nelarmați. De asemenea acești *milites* sînt văzuți din ce în ce mai rault ca făcînd parte dintr-un ordin (*ordo*) special și, din această perioadă, termenul începe să fie aplicat și unor personaje de prim plan. În acest sens autorul arată că, în Mâconnaix, din 971, termenul de *milites* desemnează pe membrii unei categorii sociale deosebite : pe oamenii liberi din clasa superioară, care nu sînt supuși constrîngerilor, ci numai obligațiilor vasalice. *Aeci miles* se suprapune și se substituie în cîrînd lui *nobilis*.

În ultima secțiune a lucrării autorul se ocupă de situația de la sfîrșitul secolului al X-lea și din primele trei decenii ale secolului următor. El arată că perioada care se plasează în jurul anului o mie este foarte importantă în ceea ce privește evoluția care a condus la formarea ordinului cavaleresc deoarece acum are loc convergența ideologică a două ansambluri de forțe : pe de o parte forțele noi ale feudalității care devin conștiente de posibilitățile de emancipare de sub tutela regalității, iar pe de altă parte forțele noi ale monahismului care reușesc să se emancipeze de sub tutela episcopilor. De fapt, arată autorul, întregul secol al XI-lea este marcat de diferite tentative de independență : a principilor feudali față de puterea centrală, a abaților față de episcopi, a micilor feudali, a castelanilor numiți de izvoare *milites*, față de principii, a ereticilor față de biserică, a bisericii față de laici, a orașenilor față de seniorii teritorialii și așa mai departe, toate aceste tentative ducînd la o pulverizare a societății și la o accentuare a anarhiei feudale în care, evident, crește rolul și prestigiul purtătorului de arme. Încercarea de a limita anarhia feudală și, mai ales, consecințele ei, cunoscută sub numele de „pacea lui Dumnezeu” inițiată de masele populare, dar preluată rapid de biserică, deși nu a creat o etică cavalerescă, a contribuit totuși, în mare măsură, consideră autorul, la formarea unei mentalități comune la toți cei care, din ce în ce mai des, sînt numiți cavaleri. Acțiunea războinică dar și înacțiunea au apropiat între ei pe toți cei numiți *milites*, fie că erau „mari” sau „mici”.

Prima treime a secolului al XI-lea este, indiscutabil, martora ascensiunii sociale a micilor castelani, numiți de izvoare *milites*. Puterea se fărîmițează ajungînd pînă la nivelul castelelor. Chiar termenul de *dominus* rezervat pînă în această epocă numai celor care guvernau în numele lui Dumnezeu, începe să se aplice de acum înainte și acestor castelani. Dar această ascensiune socială nu se reflectă încă la nivelul ideologiei, lucru ce apare evident la Gérard de Cambrai și la Adalberon de Laon care promovează un sistem de valori avînd în centru pe rege și pe episcopi și fiind potrivnic micilor castelani.

Concluzia finală la care ajunge autorul la capătul investigațiilor sale este aceea că în prima treime a secolului al XI-lea grupul de *milites* există, are coeziune, dar ordinul cavaleresc nu are încă un nume propriu. Nu există încă un ordin cavaleresc propriu-zis și nici o ideologie specifică lui.

În ansamblu lucrarea istoricului Jean Flori este interesantă și merită să fie citită. Principalele sale calități constau în marea bogăție a materialului analizat, în subtila investigație a gîndirii medievale care, bineînțeles, era predominant religioasă în special la nivelul claselor dominante, în maniera de abordare și de rezolvare a diferitelor probleme, în ideile noi și îndrăznețe pe care le formulează, în analiza terminologică pe care o întreprinde.

Dar în ciuda acestor incontestabile merite rămîn, totuși, unele aspecte mai puțin clarificate, care ar fi meritat o tratare mai atentă din partea autorului. Astfel, analizînd evoluția ideologiei care într-o perioadă ulterioară va deveni specifică pentru ordinul cavaleresc, autorul se referă foarte puțin la realitatea materială concretă care a stat la baza ei, care a generat-o și a influențat-o în permanență. Nu este făcută nici un fel de legătură între ideologia epocii avute în vedere și sistemul relațiilor de producție predominant atunci, sistem care fără nici o îndoială a determinat-o într-o măsură hotărîtoare. De asemenea autorul se referă foarte puțin la evoluția componentelor laice ale ideologiei cavaleresti, care au fost destul de numeroase și de importante și pot fi întrezărite destul de clar în spațiile terminologiei religioase specifică epocii medievale.

O altă lipsă a lucrării, și poate cea mai importantă după părerea noastră, este aceea că nu se precizează cu claritate ce se înțelege prin ordin cavaleresc. Autorul analizează evoluția unei ideologii care va deveni specifică pentru cavaleri în secolele XI și XII și de asemenea analizează evoluția termenului *miles* (*milites*), cu toate sensurile și interpretările pe care le-a cunoscut pînă în prima treime a secolului al XI-lea, dar nu indică cu claritate limitele economice, sociale și politice în care poate fi încadrat ordinul cavaleresc. De asemenea subordonînd pe cavaleri termenului *miles* (*milites*) autorul consideră că apariția ordinului lor a fost rezultatul exclusiv al ascensiunii sociale a unor categorii de luptători inițial aflați în serviciul unor feudali mai puternici și care profitînd de accentuarea anarhiei feudale au reușit să se impună pe scena vieții sociale. Aceasta înseamnă, nici mai mult nici mai puțin, că el exclude dintre membrii acestui ordin pe marii principii teritorialii și pe regi care cu toții se considerau a fi cavaleri.

De fapt, după opinia noastră, ordinul cavaleresc, trecînd dincolo de semnificațiile sale pur militare, cuprindea pe toți membrii clasei dominante, laici sau clerici, care uzau și abuzau de forța armelor pentru a-și apăra pozițiile privilegiate, economice, sociale și politice în cadrul unei ierarhii pe care ideologia, predominant religioasă, avea tocmai misiunea de a o consfinți și

apăra. Nu orice fel de luptător, chiar dintre cei care luptau numai călare, făcea parte din ordinul cavaleresc, dar în schimb orice membru al clasei dominante laice, iar mai tirziu și numeroși reprezentanți ai bisericii făceau parte din el. Deci apartenența la acest ordin decurgea din poziția pe care individul respectiv o avea în cadrul ierarhiei sociale, de includere a sa în cadrul sistemului feudo-vasalic. Apartenența la acest sistem însemna pentru laici, dar și pentru numeroși clerici, adoptarea automată a ideologiei cavaleștești, adică a valorilor de bază ale feudalității, dar în afara lui nu putea fi vorba de un ordin cavaleresc și de o ideologie proprie a sa. De asemenea, după părerea noastră, acest ordin cavaleresc nu a fost niciodată omogen și nici nu putea să fie astfel deoarece cuprindea, practic, întreaga clasă dominantă laică și o parte importantă a celei ecleziastice, care la rândul lor erau divizate în mai multe categorii distincte cu interese de multe ori divergente. Toate aceste considerații nu reies din analiza întreprinsă de autor și credem că ele ar fi putut, dacă ar fi fost abordate, să adâncească și să clarifice numeroase aspecte ale problematicei lucrării de față.

Oricum cartea lui Jean Flori este interesantă și, pe lângă meritele pe care le-am amintit deja, credem că mai are unul, foarte important, anume acela de a incita la discuții, de a invita pe cititori să mediteze asupra problemelor pe care le ridică și de a-l îndemna pe cercetător să reia izvoarele pentru a adânci și clarifica aspectele cele mai importante ale problematicei abordate.

Èugen Denize

„REVISTA DE ISTORIE” publică în prima parte studii, note și comunicări originale, de nivel științific superior, din domeniul istoriei vechi, medii, moderne și contemporane a României și universale. În partea a doua a revistei, de informare științifică, sumarul este completat cu rubricile: Probleme ale istoriografiei contemporane. Cronica vieții științifice, Cartea românească și străină de istorie, în care se publică materiale privitoare la manifestări științifice din țară și străinătate și sunt prezentate cele mai recente lucrări și reviste de specialitate apărute în țară și peste hotare.

NOTĂ CĂTRE AUTORI

Autorii sunt rugați să trimită studiile, notele și comunicările, precum și materiale ce se încadrează în celelalte rubrici, dactilografiate la două rânduri, trimiterile infrapaginale fiind numerotate în continuare. De asemenea, documentele vor fi dactilografiate, iar pentru cele în limbi străine se va anexa traducerea. Ilustrațiile vor fi plasate la sfârșitul textului. Numele autorilor va fi precedat de inițială, titlurile revistelor citate în bibliografie vor fi prescurtate conform uzanțelor internaționale.

Responsabilitatea asupra conținutului materialelor revine în exclusivitate autorilor. Manuscrisele nepublicate nu se restituie.

Correspondența privind manuscrisele, schimbul de publicații se va trimite pe adresa Comitetului de Redacție, B-dul Aviatorilor, nr. 1, București – 71247.

REVISTE PUBLICATE ÎN EDITURA ACADEMIEI REPUBLICII SOCIALISTE ROMÂNIA

- REVISTA DE ISTORIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIE VECHĂ ȘI ARHEOLOGIE
- DACIA, REVUE D'ARCHÉOLOGIE ET D'HISTOIRE ANCIENNE
- REVUE DES ÉTUDES SUD-EST EUROPÉENNES
- STUDII ȘI CERCETĂRI DE ISTORIA ARTEI
 - SERIA ARTĂ PLASTICĂ
 - SERIA TEATRU-MUZICĂ-CINEMATOGRAFIE
- REVUE ROUMAINE D'HISTOIRE DE L'ART
 - SÉRIE BEAUX-ARTS
 - SÉRIE THÉÂTRE-MUSIQUE-CINÉMA

DIN SUMARUL NUMERELOR VIITOARE

Relații Occident, Bizanț și lumea islamică în secolele XI—XIII. Cruciadele.
Dan al II-lea, domn pînă la Marea cea Mare : tradiție și realitate.

Un cod agrar românesc din secolul al XV-lea.

Regimul politico-economic al gurilor Dunării în secolul al XV-lea.

Economia țărilor române în secolul al XVII-lea.

Înființarea consulatelor franceze în țările române și impactul asupra spiritului românesc.

Regulamentul Organic în Țările Române.

Problemele învățămîntului în parlamentul român. Pe marginea criticii reformelor școlare a lui Take Ionescu.

Viața socială a Spaniei în presa românească pînă la primul război mondial.

Oamenii de știință și viața politică a României.

Aspecte ale genezei „noului activism” al popoarelor din Ungaria (1900 — 1905).

România și țările balcanice în perioada 1900—1911.

Considerații privind social-democrația germană 1869—1914.

România și criza renană (martie 1936).

Relațiile culturale dintre România și Marea Britanie (1929—1939).

Aspecte ale procesului de creare a Frontului Național Unit Antijaponez al poporului chinez.

Relațiile dintre Japonia și Germania în anii celui de-al doilea război mondial.

Contribuția Biroului pentru servicii strategice al S.U.A. la victoria Națiunilor Unite.

Evoluția statului român în etapa edificării societății socialiste multilateral dezvoltate 1965—1986.

RM ISSO

